FÁBIÁN PÁL

AZ AKADÉMIAI HELYESÍRÁS ELŐZMÉNYEI

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

FÁBIÁN PÁL

AZ AKADÉMIAI HELYESÍRÁS ELŐZMÉNYEI

Helyesírásunk alakítására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között

(Nyelvészeti tanulmányok 9.)

Az első akadémiai helyesírási szabályzat kiadását megelőző fél évszázad különösen fontos szakasza helyesírásunk történetének. E korszak vitáiban dőltek el az olyan, addig még tisztázatlan kérdések, mint amilyen a *c* hang jelölésének az ügye vagy a jottista-ipszilonista írásmód kettőssége. A dolgozat tárgya azoknak a helyesírási küzdelmeknek a felderítése, amelyeknek eredményeképpen létrejött mai helyesírási rendszerünk, az akadémiai helyesírás. A könyv az 1772 és az 1832 közötti szakasznak nemcsak egyes fontosabb helyesírási kérdéseit tárgyalja, hanem feltárja helyesírásunk mai teljes rendszerének előzményeit is, azaz a betűkkel éppen úgy foglalkozik, mint az elválasztás szabályaival vagy a különírás-egybeírás kérdéseivel.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

AZ AKADÉMIAI HELYESÍRÁS ELŐZMÉNYEI

NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK

9.

EDDIG MEGJELENT:

Bárczi Géza; A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék

Kniezsa István; Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig

B. Lőrinczy Éva; A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék

Imre Samu; A Szabács viadala

Molnár József; A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között

Kovács Ferenc; A magyar jogi terminológia kialakulása

E. Abaffy Erzsébet; Sopron megye nyelve a XVI. században

J. Soltész Katalin; Babits Mihály költői nyelve

AZ AKADÉMIAI HELYESÍRÁS ELŐZMÉNYEI

HELYESÍRÁSUNK ALAKÍTÁSÁRA IRÁNYULÓ TUDATOS TÖREKVÉSEK 1772 ÉS 1832 KÖZÖTT

ÍRTA

FÁBIÁN PÁL

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1967

LEKTOR
DEME LÁSZLÓ

© *Akadémiai Kiadó, Budapest 1967*

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés 11

I. Törekvések helyesírásunk egységének kialakítására 1772 és 1832 között 19

II. Mi tartozik a helyesírásra? 30

III. A betűk 37

A) A magyar betűk rendszere 37

B) A magánhangzókat jelölő betűk 40

1. A magánhangzó-betűk formájáról általában 40

2. A problematikus magánhangzó-betűk 41

a) Az *e* hangok jelölésének ügye 41

b) Az *i* betű 45

c) Az *ö* és *ü* problémái 46

3. A magánhangzók időtartamának jelölése 47

a) Az ékezetes betűk használatáról általában 47

b) A hosszú nagy Í 50

c) A hosszú *ő*, *ű* formája 51

C) A mássalhangzókat jelölő betűk 53

1. Általános problémák 53

2. A problematikus egyjegyű betűk 53

a) A *h* betű 53

b) A *j* betű 54

c) Az *s* betű 54

d) A *v* betű 55

3. A kétjegyű betűk 55

a) A kétjegyűek betűk-e egyáltalán? 55

b) A *cz(c)—cs* meg a *tz—ts* pere 57

α) Az egyszerű *c* kihagyása a betűsorból 59

β) A *tz—ts* jelpár védelme 60

γ) A *cz—cs* jelpár érvei 62

δ) Az egyszerű *c* lehetősége 64

c) A *dz—ds(dzs)* jelpár 67

d) A *gy* betű 68

e) Az *ly* betű 69
f) Az *sz* betű 70
g) A *zs* betű 70
4. A mássalhangzók időtartamának jelölési problémái 72
a) Az időtartam jelöléséről általában 72
b) Az egyjegyű mássalhangzó-betűk kettőzése 73
c) A kétjegyű betűk kettőzése 73
α) A teljes (csonkítatlan) kettőzés 73
β) Az egyszerűsített (csonkított) kettőzés 74
γ) Az AkH. 1832. kettőzési mód a 78
δ) Baróti Szabó Dávid reformkísérlete 78
5. Az idegen betűk 78
a) A *c* betű 79
b) A *q* betű 79
c) Az *x* betű 79
d) Az *y* betű 80

D) Az írásreform ügye 81

IV. A helyesírási alapelvek és követelmények 83

A) A helyesírási alapelvek 84
1. A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód 86
2. A szóelemző (morfologikus) írásmód 89
3. A hagyomány figyelembevétele 94
4. Az egyszerűsítés elvének jelentkezése 96

B) A helyesírási követelmények (következetesség, tanulhatóság, félreérthetetlenség stb.) 98

V. A fonetikus és a morfologikus írásmód küzdelmének nevezetesebb esetei 102

A) A zöngésség szerinti hasonulás helyesírása 102
Az *aggat, faggat, lyuggat, nyaggat, regget* ('kuruttyol'), *szaggat* szó írása 104
A *lagzi, lélegzik, lélegzés, lélegzet, menyegző* szó írása 105
A *keszkenő* és a *kesztyű* szó írása 105
Az *aztán* szó írása 105

B) A képzés helye szerinti hasonulás helyesírása 106
Az *azonban, ellenben, különben* szó írása 107
Az *alattomban* szó írása 108
A *bont, hint, hánt, ont, önt, ront, szánt* szó írása 108

C) A teljes hasonulás helyesírása 108
1. A *-val, -vel, -vá, -vé* rag írása 108
2. A mutató névmások teljes hasonulásos alakjainak írása . 112
3. Az *egészség, igazság* típusú teljes hasonulás írásmódja ... 116
4. Az igeragozás teljes hasonulásos alakjainak írásmódja ... 119

D) Az összeolvadás helyesírása 122
1. Az összeolvadásos affrikáció írása 122
2. Az összeolvadásos palatalizáció írása (A jottista-ipszilonista háború) 123
a) A viták eseménynaptára 123
b) A vita magja (vélemények a *j* elem eredetéről) 125
c) Érvek és ellenérvek 129
d) A jottista helyesírás győzelmének okai 137
e) Nem helyesírási természetű ellentétek a vitákban (protestánsok és katolikusok egymás ellen, személyes ellenszenvek stb.) 141

E) A rövidüléshez kapcsolódó írásmódok 145
1. A múlt idő jelének írása 146
2. A befejezett történésű melléknévi igenév írása 146
3. A *t* határozórag írása 149
4. A középfok jelének írása 151

VI. A kis és a nagy kezdőbetűk 154
A) A kis kezdőbetűk 154
B) A nagy kezdőbetűk 155

VII. A különírás és az egybeírás 163
A) A különírás, az egybeírás és a kötőjeles írás általában ... 164
1. A különírás 164
2. Az egybeírás meg a kötőjeles írás küzdelme 166
a) Az egybeírás 166
b) A kötőjeles írás 169

B) Az egyes összetételi csoportok írása 173
1. A mellérendelő szószerkezetek és összetételek írása 174
a) A szóismétlések írása 174

b) A mellérendelő összetételek írása 176
c) Az ikerszók írása 177
2. Az alárendelő szószerkezetek és összetételek írása 178
a) Alakilag nem jelölhető viszonyok 179
α) Az alanyos szerkezetek 179
β) A minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek 180
b) Az alakilag jelölhető viszonyok 185
α) A tárgyas szerkezetek 186
β) A határozós szerkezetek 187
γ) Az igekötők írása 188
δ) A birtokos jelzős szerkezetek 192

VIII. A tulajdonnevek írása 195

A) A családnevek írása 195

B) A földrajzi nevek írása 200

IX. Az idegen szavak és tulajdonnevek írása 202

A) Általános észrevételek 202

B) A magyar helyesírás szerinti írás 203
1. A közszavak írása 203
2. A tulajdonnevek írása 206

C) Az idegen írásmód szerinti írás 209
1. A közszavak írása 209
2. A tulajdonnevek írása 211

D) Az átírás kérdései 214

X. Az elválasztás 216

A) A magyar szavak elválasztásának elvei 216

B) A magyar közszók elválasztásának szabályai 218

C) Az idegen szavak elválasztása 223

D) A tulajdonnevek elválasztása 224

XI. Az írásjelek használata 226

A) A pont 229

B) A kérdőjel 230

C) A felkiáltójel 230
D) A vessző 231
E) A kettőspont 233
F) A pontosvessző 234
G) A gondolatjel 235
H) A zárójel 236
I) Az idézőjel 237
J) A kötőjel 237
K) A hiányjel 239
L) Egyéb írásjelek 244
Befejezés 245
Rövidítések jegyzéke 246
Tárgymutató 250

BEVEZETÉS

Bár helyesírási szakirodalmunk felszabadulás utáni eredményeinek számbavételekor teljes joggal állapíthattuk meg (MNy. LVI, 131), hogy a helyesírástörténeti kutatások terén is jelentős haladás mutatkozik a felszabadulás előtti időszakhoz képest, köztudomású, hogy helyesírásunk története még ma is jórészt feldolgozatlan.

Hiányolható mindenekelőtt az, hogy (a középkori helyesírást sem véve ki teljesen!) egyetlen korszakkal sem foglalkoztak eleget és elegen, s ennek következtében több száz éves időszakokról csak igen hézagos ismereteink vannak. Az elvégzendő munka óriási: egy kutató egy dolgozat keretében csak a feladatoknak egy részével birkózhat meg. Ugyancsak fogós kérdés volt tehát munkánk megkezdésekor, a „mit?" és a „hogyan?" problémája.

1. Minden helyesírási rendszer igen sok összetevőből kerekedik ki: a hangjelölésből, a tulajdonnevek írásából, az idegen szavak írásából, az írásjelek alkalmazásának szokásaiból stb. Az írást kisebb-nagyobb csoportok, egyének használják, az írásmódok idő jártával elavulnak. — Kutatások a helyesírás területén éppen ezért sok irányban folyhatnak. Vizsgálhatjuk a rendszer egészét vagy csak az egyes összetevőket; törekedhetünk nagyobb társadalmi egységek vagy egyének írásszokásainak megállapítására; leírhatjuk egy meghatározott korszak helyesírását vagy célunk lehet egyes írásmódok történetének felderítése; stb.

A kínálkozó lehetőségek közül a mi célunk a magyar helyesírás egész nemzetünkre érvényes teljes rendszerének felvázolása 1772 és 1832 között.

2. Helyesírásunk történetének ezer évéből fontossága miatt esett erre a korszakra a választásunk. Benkő Loránd, aki a tőlünk választott időszak első felének irodalmi nyelvi állapotát vizsgálta meg, így jellemzi ezt a korszakot nagy általánosságban: „Ez az időszak a magyar nemzeti ébredés kezdetének kora, amely az életnek úgyszólván minden területén addig ismeretlen vagy szunnyadó erőket szabadított fel, s lendületével olyan fejlődést indított útjára, amely — ha kisebb-nagyobb zökkenőkkel, visszaesésekkel is — eléggé egyfolytában halad legalábbis a szabadságharcig, de nyelvi téren lényegében egészen napjainkig" (FelvIr. 4). Az „élet területei"-hez hozzátartozik — és ebben a korszakban nagyon is hozzátartozik — a helyesírás is, és nem nehéz igazolni részletekbe menően is azt az egyébként ismert tényt, hogy a mai

magyar helyesírásnak, azaz az akadémiai helyesírásnak elvei e korszak vitáiban kristályosodtak ki (vö. KNIEZSA, MHír². 24—5). A hősi korszak, amely annyi mindennek kezdeményezője, elindítója volt, a helyesírásban is lerakta azt az alapot, amelyen a mai épület nyugszik.

A korszak történelmi-társadalmi fontossága azonban önmagában még nem tenné indokolttá, hogy helyesírását is kiemelten, más korok írása elé helyezve tárgyaljuk. Feltétlenül előbbre valónak látszik azonban e korszak helyesírásának feldolgozása belső, nyelvi-helyesírási okok miatt.

Az írás — a nyelv optikai vetülete lévén — mindenkor tükrözője volt és tükrözője is lesz a nyelv eseményeinek. PAIS, DEME és BENKŐ, valamint mások kutatásai után itt külön bizonyítanunk nem kell, hogy nyelvünk szempontjából miért fontos az 1800 előtti és utáni néhány évtized: ekkor megy végbe társadalmilag a nemzetté válás, s ennek következtében (azt egyszersmind támogatva is) a magyar nemzeti irodalmi nyelv kialakulása. Az esemény, amely a nyelvvel történik (vö. DEME, RefNy. 5) óriási jelentőségű: a nyelvjárások fölötti új nyelvtípusnak, a nemzeti irodalmi nyelvnek a megjelenésével megindul a magyar nyelv egységesülésének az az egyre gyorsuló folyamata, amelyet nyelvünk utolsó másfél évszázados fejlődésében a legjellemzőbb vonásnak tartunk.

Helyesírásunk e korszakbeli fejlődésének szintén az egységesülés a fő jellemvonása, s ez nem is lehetett másként. A nemzetté alakulás egyfelől, az irodalmi nyelv rohamos fejlődése másfelől szükségszerűvé tette a helyesírási egység kialakulását is. Éppen azért dolgozatunknak az lesz egyik, szinte legfontosabb célja, hogy helyesírásunk egységesülésének folyamatát felderítse és nyomon kövesse.

3. Vizsgálódásaink kezdő évszámául 1772-t vettük fel. Ez az évszám természetesen nem akar korszakelhatároló lenni, hiszen 1772-ben nem kezdődik új korszak a magyar helyesírás történetében. Mivel azonban a múlt felé valahol meg kellett állani, s az 1772-i év hagyományosan korszakhatárnak számít irodalomtörténet-írásunkban, mi is kezdhettük innen kutatásainkat. Annál is inkább, mert helyesírásunkban Tsétsi nyelvtana (1708) óta (ameddig visszamenni már nem akartunk) 1772-ig semmi jelentős esemény nem történt, utána viszont annál több. Azért is megmaradhattunk a hagyományos korszakhatár mellett, mert — mint BENKŐ kifejti — az 1772-vel kezdődő időszakot a nyelv oldaláról nézve is korszakkezdőnek tehetjük meg (vö. FelvIr. 8—11), s BÁRCZI is (ugyancsak hagyományosan) innen számít egy új nyelvtörténeti korszakot, a nyelvújítás korát (vö. Htört.² 7).

Tárgyalt időszakunk végéül nem is választható más dátum mint az 1832. év, amikor a Magyar Tudós Társaság helyesírási szabályzata megjelent. És nem azért, mert ez az évszám is hagyományos, hanem azért, mert hagyományossá válásának kellő objektív alapja van. Ha szabad párhuzammal élni, az 1832 előtti helyzet a helyesírásban egy telített oldathoz hasonlított, amelyben még minden anyag oldott állapotban van, de amelyben már megvannak a feltételek ahhoz, hogy mihelyt egy kristályosítást kiváltani képes részecske belejut, a kristályosodás megindduljon. Nos, ez a kristályosító részecske volt az 1832-i szabályzat, s ez igen korán ki is derült róla. Joggal számíthatja hát innen helyesírásunk új korszakát Kniezsa (vö. MHír.[2] 25), az AkH. 1954. s a HIK. minden tanulmánya, hogy csak néhány fontosabb azonos véleményt említsünk az utóbbi évtizedből (nem szólva most a régebbiekről). Az AkH. 1832.-t természetesen még figyelembe vesszük. Nem sokat érne ugyanis az előzmények felderítése, ha a befejezést — azt a célt, amely felé az egész korszak törekedett, s végre el is ért — figyelmen kívül hagynók.

4. Témánk kitűzésekor már jeleztük, hogy helyesírásunknak másfélszáz évvel ezelőtti teljes rendszerét kívánjuk feldolgozni. Ezt az elhatározást helyesírási szakirodalmunk jelenlegi állapota is érlelte bennünk, mint már erre céloztunk. Az a helyzet ugyanis, hogy az eddigi kutatások során a kutatók figyelme elsősorban a hangjelölés problematikájára irányult, viszont ugyanakkor elhanyagolódtak a helyesírás egyéb területei. Ennek az az oka, hogy a régi magyar helyesírás számára a hangjelölés volt a legfontosabb probléma, tehát az e korszakkal foglalkozó kutatóinknak is az ide vágó kérdéseket kellett mindenekelőtt tisztázniuk. Az eredmény — bármennyire érthető is — helyesírási szakirodalmunk sajnálatos egyoldalúsága lett (vö.: Fábián, MNy. LVI, 131; Benkő, HIK. 3). Szerintünk kellene és érdemes lenne kutatni régi helyesírásunknak olyan területein is, mint például a kiejtés szerinti meg a szóelemző írás küzdelme, a hagyomány szerepe, a külön- és egybeírás stb. Dolgozatunkkal egyik célunk a jelzett egyoldalúságnak enyhítése volt, legalábbis helyesírásunk történetének egy szakaszában. — Végül, de nem utolsósorban, a jelen helyesírásának továbbfejlesztése érdekében szükséges egész helyesírási rendszerünk múltjának ismerete. Ahogy a nyelvtan vagy a nyelvművelés is csak a nyelv történetének figyelembevétele és mérlegelése után fogalmazhatja meg tételeit, úgy a helyesírás továbbfejlesztéséhez is elengedhetetlen az előzmények tudása az írásgyakorlat minden területén.

Ha dolgozatunknak újdonsága akar is lenni a magyar helyesírás egészére kiterjedő vizsgálat, azt természetesen nem mondhatjuk,

hogy a hangjelölésen kívül más helyesírási sajátságok felderítésére szakirodalmunkban eddig egyáltalán nem jelentkezett igény. Pusztán csak arról van szó, hogy munkánk arányai és rendszeressége tekintetében óhajt túllépni az eddigi kutatásokon.

5. A helyesírás egész rendszerének feltárására irányuló szándékunkból természetesen több minden következett munkánkra nézve.

Következett mindenekelőtt az, hogy kutatásainknak részletességük tekintetében kellett különbözniük az eddigi helyesírás-történeti munkálatoktól. A magyar helyesírással foglalkozó dolgozatok általában arra törekedtek eddig — és helyesen —, hogy vizsgált koruk vagy egy-egy szerző írásgyakorlatát (rendszerint a hangjelölést) a lehető legapróbb részletig felderítsék. A XVIII. század utolsó harmadától kezdve azonban, amikor a lényeg már nem az egyes helyesírási megoldásokon van, hanem a helyesírási egység megteremtésén, elhibázott dolog lett volna a részletekbe elmerülni a fő fejlődési vonalak megkeresése helyett. Ez a célkitűzésünk határozta meg mind anyaggyűjtésünk területeit, mind pedig a feldolgozás módszereit.

Valamely korszak helyesírási szokásait kétféleképpen lehet megállapítani. Vagy egyenként feldolgozzuk a rendelkezésünkre álló kéziratokat, nyomtatványokat stb., és ezekből vonjuk el az általános szabályokat, amelyek az illető szakaszban uralkodtak; vagy nyelvtanokból, helyesírással foglalkozó értékezésekből, a helyesírásra tett megjegyzésekből, egyszóval tudatos eszmélkedés eredményeiből általánosítunk, és úgy vázoljuk fel a vizsgált szakasz helyesírásának képét. Régibb korokra nézve természetesen csak az előbbi út a járható: a kancelláriai helyesírás megalkotóinak (jóllehet volt helyesírás-elméletük!) nincsenek helyesírás-elméleti munkáik. Megváltozik a helyzet később, amikor megindul és egyre gazdagodik a magyar nyelvtani irodalom, amelyben már bőven vannak helyesírási megjegyzések, és ismét más a helyzet például napjainkban. A mai magyar helyesírás rendszerének felvázolásához (mondjuk 100 év múlva) nemigen lesz szükség arra, hogy egyes írásművekkel foglalkozzon a kutató: a szabályzatokból, kézikönyvekből, szótárakból, szakcikkekből, folyóiratokból, tankönyvekből, újságok glosszáiból stb. több mint elegendő anyagot, mégpedig az esetlegességek tömegéből már általánosított és megszűrt anyagot fog kapni egy pontos és reális szintézis elkészítéséhez.

Véleményünk szerint 1772 és 1832 közötti helyesírásunk vizsgálatához egyrészt nem is szükséges, másrészt nem is lehetséges már másképp hozzáfogni, mint a vázolt második módszerrel. Lehetségessé az teszi a tőlünk követett és fentebb jelzett eljárást, hogy ebben a korszakban lejár az ösztönösség időszaka a magyar helyes-

írásban. Tudós elmék egész sora boncolgatja a magyar helyesírást, kezdve a hangjelölésen s végezve az írásjeleken. Munkájuk eredményeképpen helyesírásunk alakulása megszűnik esetlegességek függvénye lenni, ahogy régebben gyakran az volt. Ilyen helyzetben már nincs meg a korábbi jelentősége a nem tudatos írásgyakorlatnak, legföljebb azt kell megvizsgálni a helyesírás-történésznek, hogy az író-olvasó közönség helyesírási szokásai, hagyományai milyen irányban befolyásolták a tudatos döntéseket és viszont. Dolgozatunkban éppen ezért a fő figyelmet azon tudatos helyesírási törekvések felderítésére fordítottuk, amelyek a kor szemszögéből nézve rendezetlen vagy vitás kérdések megoldását célozták; s az általános írásgyakorlatot, a nyomdák helyesírását, az egyes írók szokásait stb., csak mint a tudatos helyesírás-alakítást befolyásoló tényezőket vettük figyelembe, vagy mint példákat arra, hogy egyik vagy másik írássajátság, amelyről a helyesírás tudatos alakítói megemlékeznek, valóban élt, számolni kellett vele. Tapasztalatunk az, hogy emez eljárásunk miatt nem maradt ki dolgozatunkból semmi lényeges: nyelvtaníróink, a TudGyűjt. cikkírói, Kazinczy és levelező partnerei stb., akiknek helyesírási eszmefuttatásaira, megjegyzéseire dolgozatunkat építettük, mindenről megemlékeztek, amiről megemlékezni érdemes volt, ami izgatta akkor az elméket, ami komoly lehetőségként jöhetett számításba a leendő egységes nemzeti helyesírás szempontjából.

A másik oka annak, hogy így jártunk el, tisztán gyakorlati. A középkorban, sőt még a XVI. és XVII. században is meglehetősen korlátozott mennyiségű nyelvemlékanyag áll rendelkezésünkre. Nem lehetetlen vállalkozás hát egy-egy kisebb korszak egész anyagát áttekinteni, különösen ha — mint eddig szokás volt — csak a hangjelölés szempontjából. Más a helyzet már a XVIII. század végén, amikor annyi magyar könyv jelenik meg egyszerre pár év alatt, amennyi addig évszázadokig sem; a szerzők száma légió; jóval több a nyomda is. Sziszifuszi vállalkozás lett volna hát egy olyan jellegű feldolgozás, amilyen legutóbb Molnár Józsefé a XVI. századról (A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között. Akadémiai Kiadó. 1963.).

Dolgozatunkból tehát — bizonyos fokig sajnálatunkra — nem fog kiderülni például az, hogy melyek voltak Dugonics, Csokonai vagy akár Kazinczy helyesírási szokásai, vagy hogy a TudGyűjt. egyes szerkesztői, az egyes nyomdák, a nevezetesebb iskolák milyen rendszert követtek. Mindez — véleményünk szerint — egy-egy külön dolgozat (mégpedig nem is kis terjedelmű dolgozat!) feladata lesz vagy lehet. — Ha azonban a helyesírást nem az alkalmazó személy, hanem az alkalmazott írásmód felől szemléljük,

az említett hiányosság nem lényegi, hiszen az egyes írók, szerkesztők, nyomdászok stb. (ha eklektikusan is, ha olykor egyénieskedve is) mindig csak a kínálkozó megoldási lehetőségek egyikét vagy másikát választották. Mi ezeknek a lehetőségeknek a feltárására, a fő kategóriák felállítására, a helyesírási táborok különválasztására és jellemzésére törekedtünk, s ezzel voltaképpen az egyes írókról is elmondjuk a lényeget, ha név szerint nem említjük is őket, mint valamelyik írássajátság megvalósítóit.

Mindeme körülmények magyarázzák dolgozatunk alcímét: „Helyesírásunk alakítására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között". Ennél többre nem vállalkozhattunk, legalábbis ez idő szerint nem. Tudatában vagyunk annak, hogy a másoktól is és tőlünk is később megírandó részlettanulmányok számos ponton finomítani, sőt módosítani fogják a tőlünk most vázolt képet, ám talán az általunk most elvégzett munka sem volt haszontalan.

6. Anyagunk elrendezésére két jó lehetőség nyílott. Rendszerezhettük volna a helyesírási jelenségeket a nyelvtan fejezeteinek sorrendjében, ahogyan manapság ezt a nyelvtanok és az iskolai segédkönyvek teszik, s amit TEMESI MIHÁLY a helyesírási szabályzatok jövőbeni elrendezési elvéül is ajánlott (HIK.-vita 7). Célszerűbbnek látszott azonban az AkH. 1954. beosztásához igazodnunk, mégpedig a következők miatt. Anyagunk nagyobb, rendszeres részét a tőlünk vizsgált kor nyelvtanaiból merítettük. Ezek (rendszerint) egy „Ortographia" című fejezettel kezdődtek. E fejezetek anyagának rendszerezésére annak idején bizonyos hagyomány alakult ki, ezt a hagyományt átvette az AkH. 1832. is, és tőle minden helyesírási szabályzat egészen máig. Egy ilyen töretlen hagyomány feltétlenül arra mutat, hogy a rendszerezésnek szilárd alapja van, s elég hajlékony is ahhoz, hogy az új követelményekhez idomuljon (vö. BENKŐ, HIK.-vita 45—6). Ebben a munkában, amely a helyesírási rendszer egészének mozgását kívánja vizsgálni, egyrészt könnyebbséget, másrészt korhűséget jelent, ha megmaradunk a sajátosan helyesírási rendszer követése mellett, mert ez megőrzi a tárgyalt korszak helyesírási rendszeréről kialakult közfelfogást is, meg lehetővé teszi a jelennel való közvetlen összehasonlítást is.

7. Könyvünk 1962-ben megvitatott kandidátusi értekezésünknek átdolgozott változata. Az átdolgozás során mindenekelőtt figyelembe vettük opponenseinknek, Kniezsa Istvánnak és Deme Lászlónak észrevételeit, amelyekért e helyt is köszönetet mondunk. Jelentős módosításokat kívánt továbbá a lehetséges terjedelem: a megvitatott dolgozathoz képest, mintegy tíz íves csökkentést kellett végrehajtanunk. Minthogy a fentebb kifejtett koncepción

változtatni nem óhajtottunk, eredeti dolgozatunknak egyetlen fejezetét sem hagyhattuk ki teljesen. Egyrészt tehát rövidítettük a rövidíthetőt, másrészt összefoglaltuk a kevésbé lényeges részeket. Könyvünkben mindenütt jelezzük, ha az eredeti kézirathoz képest jelentősebb mértékű átdolgozásra, rövidítésre, összevonásra került sor, s arra kérjük esetleges, éppen egy-egy kényszerűen elnagyolt probléma iránt érdeklődő olvasóinkat, legyenek szívesek megtekinteni kandidátusi értekezésünknek vonatkozó fejezetét, amelyben a kérdés az itt közölteknél bővebben van kifejtve.

I. TÖREKVÉSEK HELYESÍRÁSUNK EGYSÉGÉNEK KIALAKÍTÁSÁRA 1772 ÉS 1832 KÖZÖTT*

Sűrű köd és borongó fellegek
Fogák el tájainkat, amidőn
Egyenként kezdénk itt-ott a menést;
Ugy h.tte minden, jó ösvényen ő jár;
Álúton minden más, s kiáltozá:
Felém, felém! csak itt, csak itt az üdv!
(Kazinczy, Gróf Széchenyi Istvánhoz)

1. Köztudomású tény, hogy a magyar helyesírást rendkívüli tarkaság jellemzi a kezdetektől egészen az AkH. 1832.-ig. Tömegével idézhetnénk az emiatti panaszokat korszakunkból is (vö. például Dessewffy József, TudGyűjt. 1818. II, 74—5).

A panaszok teljesen jogosak: helyesírásunkban egészen 1832-ig még azt sem sikerült elérni, hogy egy betű mindig ugyanazt a hangot jelölje (pl. az *s* betű csak *s*-et, ne *zs*-t is), illetőleg azt, hogy egy hangot mindig ugyanúgy jelöljenek (pl. a *c* hangot ne *c*-vel, *cz*-vel, *tz*-vel váltakozva). S bár nem vádolhatjuk sem régi grammatikusainkat, sem nyomdászainkat azzal, hogy nem törekedtek helyesírási egységre (vö. PAIS, I. OK. IV, 448—9), mégis, évszázadokon keresztül megmarad a helyesírási tarkaság, sőt a XVIII. század végén még csak fokozódik, ha a tudatos írásgyakorlatot nézzük. Az addig meglehetősen következetesen szétváló protestáns és katolikus helyesírás ugyanis összekeveredik az íróknál: protestánsok is hajlanak katolikus, katolikusok is készek protestáns írássajátságok általánossá tételére. S minthogy ki-ki tetszése szerinti helyesírást követhetett és követett is, a megelőző évtizedekénél sokkal tarkább kép tárul elénk. Így látja a helyzetet KNIEZSA ISTVÁN is (MHír.[2] 19—21), PAIS DEZSŐ is (I. OK. IV, 153), DEME LÁSZLÓ is (RefNy. 30—31), RUZSICZKY ÉVA is (MNy. LII, 192—3), és ezt bizonyítja BENKŐ LORÁND könyvének az irodalmi nyelvi szövegek elkészülésének külső körülményeit tárgyaló fejezete is (FelvIr. 114—223).

Ez az új, a megelőző állapoténál nagyobb ingadozás, sokféleség azért is tűnik fel oly meghökkentőnek, mert éppen az ezt előidéző íróktól, szerzőktől nagy számban idézhetjük a helyesírási egységet követelő nyilatkozatokat. Így például Baróti Szabó Dávidtól (Orth. Az Olvasóhoz), Verseghytől (Gr. 41—2, Felelet 323—5, KazLev, XXIII, 75:1804.), Kolmár Józseftől (Prób. Előszó, ill. 20—1) stb.

* Könyvünknek ez a fejezete a Magyar Nyelv 1961-i évfolyamában (LVII, 306—18) megjelent, azonos című tanulmánynak összefoglalása.

2. Az e korszakbeli ingadozások okainak vizsgálatát helyesírásunk történetének kutatói még nem végezték el. KNIEZSA ISTVÁN véleményét elfogadva (MHír.[2] 3) PAIS DEZSŐ is (I. OK. IV, 454), DEME LÁSZLÓ is (RefNy. 30) csak annyit állapítanak meg, hogy az egység kikristályosodásának más népek helyesírásához képest nagy késése egész történelmünk alakulásából következik; mindabból, ami gazdasági, társadalmi, politikai fejlődésünket is évszázadokig kedvezőtlenül befolyásolta. Ezzel a megállapítással természetesen egyetértünk, de célunk ezúttal csak az ortográfia alakulását közvetlenül befolyásoló hatóerők vizsgálata.

Először a belső, nyelvi-helyesírási okokat vegyük számba, ahogyan az akkori szerzők látták őket.

Hogy az ingadozásoknak sajátos helyesírási oka a magyar helyesírás múltjában gyökerezik, nevezetesen abban, hogy a latin betűsor nem válhatott módosítások nélkül magyar ábécévé, igen világosan látták. Többek között rámutatott erre Földi János (KazLev. II, 211:1791.), a Verseghyvel vitázó Kardos Adorján (=Révai; VersMots. 90). Kolmár József a puszta tényen kívül még ezt is megjegyzi: „[A latin nyelvben meg nem levő] Ásiai kevertt hangokat Őseink' elsőbb Keresztyén Papjai és Tanitóji, kéntelenek voltak két három Római betűkkel, vagy a' betűkhöz ragasztott bizonytalan jegyekkel ki nyomni igyekezni; és az illyen kettős betűket kétség nélkűl a' Tót, Német, Olasz, Frantzia Tanító, mindenik a' maga tulajdon nemzeti irása módjához kivánta nagy űggyel bajjal alkalmaztatni" (Prób. 20).

Földi, Révai és Kolmár lényegében helyesen látják a kérdést, de fel kell hívnunk a figyelmet Kolmár véleményének arra a mozzanatára, hogy a helyesírási ingadozások forrásául a betűk idegen voltán kívül mennyire hangsúlyozza: nem magyarok „rontották el" helyesírásunkat. A kor uralkodó nemesi nacionalizmusának, idegenellenességének jelentkezése ez a helyesírás területén.

Mivel a nyelvhasználat és a helyesírás egymástól sok vonatkozásban különválaszthatatlan, rengeteg szó ingadozó írásmódját tulajdonítják a kortársak a magyar ortográfia gyöngéjének, holott valójában a nyelvjárási alakok küzdelméről van szó. Részletesen tárgyalt erről a kérdésről BENKŐ (i. m. 364—410), úgyhogy most nem szükséges ennek a problémakörnek a taglalása.

3. Az ingadozások nem belső, nem nyelvi-helyesírási okait is jól látják korszakunk szakírói.

Verseghy a régi nyomdák elégtelen betűkészletéről, megfelelő magyar betűk hiányáról panaszkodik. Ez a körülmény szerinte azért oka az egyenetlenségeknek, mert nyomdászaink nem egyformán jártak el, amikor a latinból hiányzó magyar hangokat deák

betűkkel kellett kifejezniük (Felelet 331). — Figyelemre méltó Kolmárnak az a véleménye, hogy jórészt az iskolák az okai a helyesírási zűrzavarnak, mert az iskolákban a magyar nyelvet komolyan nem tanítják, s ahány az iskola, annyiféle az írás módja (Prób. 22). Akként vélekedik, hogy a tudósoktól megalkotott egységes helyesírást elsősorban az iskolákba kell bevezetni, hogy elterjedése biztosíttassék. Ezt a módszert ajánlja Baróti Szabó Dávid is (Vályi, BírK. 62), Kassai József is (Nytanító.12). — Kolmár József egyik megjegyzéséből az is kiderül, hogy a kor nacionalizmusa (bár elsősorban az egységesülést segítette elő) gátolta is az egység létrejöttét: „a' Magyar Genius még a' betűkben, és az írás' hajszálaiban is, nagyon szereti kimutatni szabadságát, és nem könnyen engedi magát megköttettetni" (Prób. 21). Dessewffy József is azt reméli, hogy a magyar helyesírást olyanok fogják rendbe szedni, akik „nem fognak arrúl elfelejtkezni, hogy egy szabad nemzet nyelvének és betű-írásának nem kell igen megszorítotnak lenni" (TudGyűjt. 1818. II. 76; hasonlóképpen uo. 82).

4. A már akkor felismert és határozottan meg is fogalmazott differenciáló tényezőkön kívül még egyéb okai is voltak a helyesírási egyenetlenségnek.

A XVIII. század vége, a XIX. század eleje — nyugodtan elmondható — a magyar nyelv felfedezésének a kora. A nyelvtudomány óriásit lép előre, s ez a körülmény az alapvető oka szerintünk annak, hogy a helyesírási tarkaság nem csökkent, hanem növekedett. Mi történt ugyanis?

Ha nem is Kalmár György Prodromusának igényei szerint, de tudósaink és íróink mind törekednek a magyar hangjelölés finomítására, pontosabbá tevésére, illetőleg a Magyar helyesírás nyitott kérdéseinek a rendezésére. Elég nagy pártja volt például az *ë* jel bevezetésének (vö. Benkő: Mikor dőlt el az *ë* írásának sorsa. Nyr. LXXXVII, 3—21), a *c*∼*cz* ∼*tz* és a *cs* ∼*ts* körül óriási viták dúltak, az *y*-háború is széles körökben gyűrűzött stb. Mindez erősen megosztotta az amúgy sem egységes író, tudós és tanító köröket, annál is inkább, mert mindenki eklektikusan válogatta ki a különböző reformlehetőségek közül a neki tetszőket. Túlzás nélkül mondható erről a korról, hogy nem volt két író vagy tudós az országban, aki mindenben egyformán írt volna. A kortársak — mint ez Téti Takács Józsefnek egy cikkéből kiderül — ezen nem akadtak fenn, hanem (dialektikusan) a különbözésekben az egység, a vitákban az egyetértés előfeltételét látták (vö. TudGyűjt. 1826. V, 25—6).

Ugyanakkor azonban, amikor elismerjük, hogy e vitákban a magyar nyelvtudomány sokat fejlődött, helyesírásunk kitisztu-

lása a vélemények emez éles harcának lett az eredménye, Kolmár Józsefnek is igazat kell adnunk, aki a véleménykülönbségek nagy számában a magyar nyelvtudomány fejletlenségét, készületlenségét látja, s ez nem kis oka szerinte a helyesírási egyenetlenségeknek (vö. Prób. 21—3.)

Az egyes helyesírási kérdésekben vallott egyéni felfogásmódok okozták tehát a feltűnő írásmódbeli egyenetlenségeket (vö. Ruzsiczky, MNy. LII, 193), és a tudós okoskodás hozta magával azt is, hogy maga alkotta ortográfiájához mindenki nagy öntudattal a végsőkig ragaszkodott, Kiderül ez számos írói nyilatkozatból, például Kazinczyéiból, aki kiadóit ismételten kérte helyesírásának pontos megtartására (vö. KazLev. X, 476:1813.), s elvben írótársainak is ugyanezt a szabadságot engedélyezte (KazLev. V, 184:1807.; 444:1821.; XVIII, 4:1822.). Persze ugyanakkor — éppen Kazinczyról tudjuk a legjobban — gyakorlatban a saját helyesírás tökéletességébe vetett hit mindenkit arra csábított, hogy magának híveket szerezzen. Az ilyen törekvések nemcsak megérthetők és megbocsáthatók, hanem szükségesek is ahhoz, hogy a helyesírási tarkaság helyét egység váltsa fel, úgyhogy például Kazinczynak ilyen irányú tevékenységét igen sokra kell értékelnünk.

Az egyszer megtanult és megszokott írásmódhoz való ragaszkodás nagy erejének (mint a helyesírási tarkaság egyik okának) különösen Vályi András tulajdonított nagy jelentőséget (vö. GrVitK. 62). Az egyéni ortográfiához való (sokszor makacs) ragaszkodás azért is akadálya volt a helyesírási egység kibontakozásának, mert kialakulhatott, és sokáig tarthatta magát egy olyan felfogás, hogy a helyesírási ingadozás voltaképpen nem is olyan nagy baj. Verseghy, aki a nyelvi-helyesírási egységet mindenek felett valónak tartotta, és türelmetlenül sürgette a megvalósítását, meglehetősen egyedül állt felfogásával a maga korában. A közszellem inkább az volt, amelyet Téti Takács József e soraiból olvashatunk ki: „olly tökélletes megegyezés [nem] találtatik fel akár az élő akár a' kihalt nyelveken írtt könyvekben, hogy több vagy kevesebb különbséget ne vehetne bennek észre a' figyelmetes olvasó . . . Ki fogja tehát csodálni, hogy a' magyar irásnak módgyában is többfelé hasonlanak a' magyar Irók?" (TudGyűjt. 1826. V, 24—5). — Kardos Adorján (= Révai) élesen szétválasztva a nyelvhasználatot és az írást, úgy vélekedik, hogy „a' helyesírás mellékesleg való dolog", mert „ha fogyatkozása vagyon is, azzal nem rontja a' nyelvnek valóságát" (VersMots. 88—9).

Ez az eléggé elterjedt nézet feltétlenül oka volt annak, hogy az AkH. 1832. voltaképpen csak a leglényegesebb dolgoknak a szabályozására törekedett, mert többre nem törekedhetett!

Az egyéni írásváltozatoknak helyt adó, a mainál jóval liberálisabb helyesírási közízlés ellenére is élesen elítélik azonban azokat, akik tudatlanságból vagy különcködésből járnak a maguk útján, és nem törődnek az országos érdekekkel.

A tudatlanság miatti őszinte felháborodás diktálja Kazinczynak a következő szavakat Arankához írva: „Teli vólt illy fertelmes hibával Iró Deákod által le-másolt Juliád is. El nem tudtam rajta menni . . . káromkodtam az ostobának esztelenségén, 's el-vetettem a' könyvedet. Kitisztítottam tehát, 's által adtam Cancellistámnak, hogy írja-le 's abból nyomtattattam" (KazLev. II, 137:1791.). S mai író mit szólna egy olyan levélhez, amilyent Fáy András kapott Kazinczytól: „Uram Öcsém is felette hátra van a' Grammatica', Orthographia' 's Interpunctiók' tudományában. Édes barátom, a' ki csak ezeket sem tudja, az felette szemtelen, ha irni mér . . . A' ki rosszul ir magyarul, még nevetségesebb mint a' ki a lovat aequusnak irja. Pedig ezt minden nevetségesnek nézi" (KazLev. XXIII, 146:1808.). Az önkényes helyesírást követőket Kolmár József is mélyen elítéli: „Az illyen nyughatatlan és viszketeges különözés a' Helyesirás törvényjeit rongálja, azokat kétségesekké tészi, és a' Nemzeti Literátorok' egységét pusztítja" (Prób. 4).

Köztudomású, hogy a XVI—XVIII. században a nyomdáknak és a nyomdászoknak nagy szerepük van a magyar helyesírás alakításában, bizonyos esetekben nagyobb, mint a grammatikusoknak és íróknak. (Gondoljunk csak Heltai vagy Misztótfalusi működésére!) Ilyen előzmények után azt várnók, hogy a magyar helyesírás XVIII. század végi tarkaságához a nyomdák is hozzájárultak, illetőleg egységesítő tényezők a szerzői egyénieskedésekkel szemben. Ám nem ez a helyzet. Ruzsiczky Éva Baróti Szabó Dávid műveinek helyesírási vizsgálatából (MNy. LII, 294—5) és Benkő Loránd a maga kutatásaiból (FelvIr. 185—7) egyaránt azt a következtetést vonja le, hogy a nyomdák a szerzői kéziratoknak nemcsak a szövegét, hanem hangtani, helyesírási sajátságait is nagymértékben tiszteletben tartották. Benkő szerint ezért kevés az olyan szerzői nyilatkozatoknak a száma, amelyek a nyomdáknak nem pontos, a kézirattól helyesírásilag eltérő munkája miatt panaszkodnak (FelvIr. 186—7). Mi is csak egy-két írói panaszra bukkantunk anyaggyűjtésünk közben, például Édes Gergelyére (KazLev. XVII, 526:1821.), Dessewffy Józsefére (KazLev. XV, 194:1817.). Ezeket nem idézzük. Értékes adalék viszont a korunkbeli nyomdai állapotokra nézve Ráth Mátyásnak a Pozsonyi Hírmondóban közölt mentegetődzése, melyben a nyomdahibákról — többet között — ezeket írja: „. . .Hogy a betü-fzedö néhol

más betüket rakott, nem ollyakat, a millyeneket én eleibe adtam; arról én nem tehetek, de ő ſem tehet. Mert a mi nints, azt nem lehet elő venni. Tudják, a kik könyv-nyomtató műhelyekbenn forogtak, hogy nintsenek-meg minden-nemű typusbann minden betük, vagy ha vagynak-is, nem mindenkor érkeznek vagy akarják azokat elő-venni . . ." (HírmP. 1782:780—1). — Így állván a dolgok nem csodálkozhatunk azon, hogy olykor szörnyű összevisszasággal találkozunk a betűk terén.

Az ilyen panaszok ellenére is igaz azonban, amit fentebb a nyomdákról mondottunk: igyekeznek a szerző kedvére tenni. A nyomdák nagyobb alkalmazkodó készségének nyilvánvalók az okai. Egyrészt a nyomdatulajdonos, a kapitalista vállalkozó igyekezik megrendelőinek kedvére tenni, s ha az ragaszkodik a maga helyesírásához, a nyomdász kénytelen lemondani a sajátjáról. A nyomdász gyakran nem is magyar anyanyelvű, úgyhogy nincs is saját magyar helyesírása (vö. Benkő, MNy. LII, 295). Másrészt a tudomány haladásával az iparossá vált nyomdász már nem tudott lépést tartani. A nyomda vagy a nyomdász saját felfogása csak akkor léphetett előtérbe, ha nem öntudatos szerző művét állították elő, vagy olyan hivatalos munkát végeztek, amelynek helyesírásával a megrendelők külön nem törődtek.

Bár Kniezsa végső soron helyesen állapítja meg (MHír.[2] 19—21), hogy a XVIII. század végével a két korábbi nagy egység, a katolikus helyesírás is, a protestáns helyesírás is felbomlik; a katolikus-protestáns ellentét helyesírási kihatásait nem szabad lebecsülnünk. Hadd mutassunk be két — úgy érezzük, jellemző — írói nyilatkozatot. A református Földi például ezt írja az ugyancsak református Kazinczyhoz: „fogjuk köz erővel a' dolgot, ne hogy a' pápista magyarság, a' kiké mindazonáltal nem a' legtisztább magyarság, felsőségre emelje magát, 's a' nyelvben is, mint egyebekben törvényt osszon. Én óhajtanám, hogy eggy tiszta magyarságú Reformálttól kerűlt grammatica állana most fel" (KazLev. II, 241:1791.). — A felekezeti ellentéteknek a helyesírásban való jelentkezését mutatja az ismeretes *keresztyén* ~ *keresztény* vita is. Ennek egyik epizódja a katolikus Bacsányi és a református Kazinczy közti összecsapás, amelyről Kazinczy részletesen beszámolt egyik levelében Révainak (vö.: KazLev. IV, 374—5:1806.; Tóth Gabriella, MNy. LI, 355). — Három évvel később Kis Jánosnak is elpanaszolja Kazinczy ezt az esetet, s megtoldja ezzel a megjegyzéssel: „a' vén Szabót az által vonják-el a' *jtől yra*, hogy ez a' *j* Kálvinista Ortographia, az *y* pedig Pázmányé" (KazLev. VI, 189:1809.).

Kommentár és további bizonyítás — úgy érezzük — felesleges.

5. Az előző évszázadoktól örökölt s az egyéni írói-tudósi elképzelésektől csak még fokozott helyesírási tarkaságból kivezető utat több irányban is keresték.

Mivel mindegyik tudós és író szilárdan meg volt győződve a maga írásmódjának helyességéről, az egységet úgy vélte általában megvalósíthatónak, hogy a többiek ismerik el az ő helyesírását, s áttérnek rá. Ezt bizonyítja az egész *y*-háború, meg a Kazinczy-levelezés tömérdek adata, amelyek mutatják, miként próbálják egymást rávenni az írók más — a levélíró szerint mindig jobb — helyesírás követésére.

Többekben azonban felvetődik — különösen tárgyalt korunk elején — helyesírási szövetségek alakításának gondolata. Pálóczi Horváth Ádám volt például lelkes apostola ennek az ügynek, amint ez levelezéséből kiderül (Kazinczyhoz: KazLev. I, 291:1789.; I, 339—40:1789.; Szentgyörgyihez: IrtK. XXI, 454:1789., XLVIII, 403—4:1789.). Leveleiből Benkő Loránd idéz részleteket a helyesírási egység ügyéről szólva (FelvIr. 341). Szövetség ugyan nem jött létre a helyesírás ügyében az írók között, de maga a gondolat továbbra is élt. Ezt bizonyítja egyebek közt Virág Benedeknek ez a levélrészlete „Egy gondolatom jött. Jó volna nekünk — egy nagy tanúja lenne barátságunk a' maradéknál is — meg egyeznünk az ortográfiában. Szép neved vagyon, és híred már. Ebben sokaknak hasznot tehetnénk. A' szebb lelkek, úgy vélem, velünk tartanának" (KazLev. III, 144:1803.).

Persze nem véletlen, hogy a helyesírást egységesíteni akaró írók Kazinczyra tekintenek (vö. Berzsenyi, KazLev. VIII, 325:1811.), hiszen ő az egység letéteményese több szempontból és több okból is. Ennek ellenére úgy véljük (és adott esetekben bizonyítani is fogjuk), hogy Kazinczynak a magyar helyesírás alakításában az eddigi szakirodalom túlzott jelentőséget tulajdonított.

Íróink, tudósaink természetesen nagyon jól tudták, hogy az egység érdekében mindenkinek le kell mondania egyről-másról, s erre a lemondásra hajlandónak is mutatkoznak. Benkő könyvében (FelvIr.342) idézi Bartzafalvi Szabónak egy ilyen értelmű kijelentését (HírmP. 1786:48). — Horváth Ádám is kész engedményekre: „Erőszakot teszek inkább magamon . . . tsak hogy a' Társakkal egyezhessek. (feltévén, hogy a' Társok ollyanok legyenek a' kik felől el kellyen hinnem, hogy értik a' dolgot, és egyszersmind nem sui principii emberek, mint Batsányi Ur)" (IrtK. XXI, 454—5:1789.; hasonlóan KazLev. I, 339—40:1789.). Hasonló szellemben ír Földi is Kazinczynak: " . . . ha Pluralitate votorum el nyomtok, benneteket követni kész leszek. Addig azt tartom, hogy illendő lész az én gondolatimnak is Tudósaink eleibe kerülni: de

illendő a' Tiednek is. Bátran szedd rendbe Gondolatidat és add ki minél hamarább" (KazLev. II, 266:1792.).

6. Horváth Ádám „feltévén"-je, Földi „addig"-ja jól mutatja azonban azt is, hogy a megegyezési hajlandóság tettekben nemigen realizálódott, s ki-ki maradt a maga helyesírása mellett. Ezért érthető hát annak a gondolatnak előtérbe nyomulása, hogy a helyesírási egységet vagy a felállítandó tudóstársaság, vagy az államhatalom, az országgyűlés teremtse meg.

Az általánosan elterjedt és helyeselt felfogás szerint a megalakulandó tudóstársaság feladata lesz a nyelvhasználati és helyesírási normák meghatározása. Szinte nincs olyan, a nyelvről szóló munka, amelyik ne ezt tekintené a tudóstársaság legsürgősebb feladatának. Deme László is (RefNy. 41), Benkő Loránd is (FelvIr. 340—2) számos ilyen nyilatkozatra utalnak, idézésüktől éppen ezért eltekinthetünk. — Többen azonban más, radikálisabb és egyszerűbb utat ajánlanak. Például Czinke Ferenc egyetemi székfoglalójában azt javasolja, hogy a tudóstársaságtól kidolgozott egységes helyesírást az országgyűlés törvénnyel tegye kötelezővé, ahogyan ez Franciaországban történt. Verseghy is „köz akarattal" vagy „országos parancsolattal" akarja egységesíttetni a helyesírást (TisztMsg. 23, Felelet 346), Kolmár József is „valamelly Tudós Társaságnak Királyi hatalommal gyámolított tekintetével" óhajt véget vetni a helyesírási különbözéseknek (Prób. 113).

Az állami beavatkozásnak Verseghytől is felvetett gondolata nem talált visszhangra. Ez a későbbi fejleményekből is kitűnik: az első szabályzatot az Akadémia, nem az országgyűlés adta ki. Okát Kazinczytól tudjuk: „Verseghy' javaslatát esmerem, esmerem Aglajáját's orthographiáját is. Mentsenek az Egek olly törvényszéktől minden nyelvet. Szerentsénkre nints is mit félnünk tőle; az országló hatalomnak sem ideje sem kedve nintsen ollyasmibe avatkozni" (KazLev. XVII, 299:1820.). — Meg aztán: joggal tartott mindenki az államhatalomtól, melynek beavatkozását a nyelvi ügyekbe II. József alatt oly keservesen tapasztalta a magyar ság.

7. A közvélemény tehát demokratikus közmegegyezést, nem pedig rendeletet óhajtott. Nem utolsósorban ennek következménye, hogy olyan soká húzódott az egység létrejötte, hogy az AkH. 1832. csak az Akadémia tagjai számára készült, de ezek számára sem kötelező, ha „tulajdon személyükben állnak elé munkájokkal". Ez a felfogás diktálja az AkH. 1832. előszavának utolsó mondatát: „Győzzön, a' mi jobb! ez a' Társaság' szava, okokkal kíván ő vezetője lenni a' kivilágulás szerint alakuló köz megegyezésnek, fennhéjazó 's önkényü vezér nem."

A cél eléréshez megfelelő módszerek szükségeltettek.

A közmegegyezés „kivilágulását" voltak hivatva szolgálni a Tudományos Gyűjtemény helyesírási cikkei, továbbá a helyesírási jutalomfeleletek.

A Magyar Nemzeti Múzeumtól feltett, a helyesírási bizonytalanságnak „lehető megorvosoltatására tzélozott" kérdésre beérkezett pályamunkák közül a díjnyertes mű, Kolmár Józsefé egészen kiváló, de Georch Illésé és Gáti Istváné is tudós munka (Horváth István adta ki őket 1821-ben a Jutalomfeleletek második kötetében.) Ennek a pályázatnak köszönhető Verseghy Felelete is, amely az agg tudósnak talán legszebb, mert letisztult munkája. — Alacsonyabb szinten is hasonló módon kívánják előmozdítani a helyesírás ügyét. Liedemann Sámuel János, pesti kereskedő „a' Szép és helyes irásnak elö mozdítására . . két, esztendönként . . . kiosztandó jutalmakat rendelt . . . azon Tanitóknak a' kik az illetö esztendöben legtöbb szép és helyes irású Tanitványokat képeznek" (TudGyűjt. 1820. XII, 113).

8. Ezekkel a módszerekkel valóban nem lehetett gyors sikert elérni, más eljárás alkalmazása viszont lehetetlen lett volna. Az AkH. 1832. mégis rendkívül hamar nemzeti köztulajdonná vált, s oly könnyen „győzött a jobb", hogy az magukat az alkotókat is meglepte. Mik voltak az AkH. 1832. diadalmenetének az okai?

A) Mindenekelőtt a tudóstársaságnak előlegezett közbizalom magyarázza az AkH. 1832. gyors sikerét (vö. DEME, RefNy. 41). Több évtizeden át mindenki elvben elismerte már a leendő tudóstársaságnak az egységesítéshez való jogát, s amikor az Akadémia megalakult, önként vállalták a maguk teremtette testület határozatát mind a tudósok, mind az írók.

B) De magyarázza az AkH. 1832. általános elfogadását a társadalmi-politikai viszonyok átalakulása is. A helyesírási küzdelmek is, különösen a helyesírási egységért folyó harcok — a nyelvújításhoz hasonlóan — a nemzetté válás jelzői, előkészítői egy olyan korszakban, amelyben a nyílt politikai tettre lehetőség nem volt (vö. RÉVAI JÓZSEF, Marxizmus, népiesség, magyarság 11—4). Mihelyt az út szabadabbá vált, körülbelül 1820 táján, a helyesírás iránti érdeklődés megcsappan. Igen jól mutatja ezt a Kazinczy-levelezés, amelyben a húszas években már alig van helyesírási megjegyzés, szemben az előző évtizedek ilyen tárgyú anyagával. A helyesírásnál sokkal fontosabb ügyek kötik le az elméket, az egyéni érdek fölé emelt nemzeti érdek tudata mélyen átjár mindenkit, s egy ilyen közhangulatban természetes volt az, ami valamikor elképzelhetetlen volt: az egyformán írás.

C) Feltétlenül hozzájárult az AkH. 1832. győzelméhez az is,

hogy megjelenésekor a század eleji nagy csaták bajnokai közül már csak Kazinczy volt életben, a helyesírás vitás kérdéseiben még elkötelezetlen új nemzedék nőtt fel, amely a helyesírást kellőképpen értékelte ugyan, de szenvedélyes vitákba miatta nem bonyolódott, hanem a hőn óhajtott „köz megegyezés"-t létrehozta, mégpedig a maga felfogásának megfelelően.

DEME LÁSZLÓ az 1824-i Aurora (Hazai almanach) című irodalmi zsebkönyv szerzőinek helyesírását vizsgálva a következőket állapítja meg: „A betűjelek terén . . . a szerkesztőnek [Kisfaludy Károlynak] úgy látszik, sikerült némi egységet megvalósítania; de a többi kérdésben meglehetős határozottsággal bontakozik ki egy konzervatívabb és egy modernebb tábor" (RefNy. 39). A „modernebb tábor" főként azokból a fiatal pesti írókból áll, akik már többnyire a pesti egyetem neveltjei, azonos felfogásukat onnan hozzák magukkal, s akiknek éppen ezért nem esett különösebben nehezükre a megegyezés. Velük szemben Kazinczy is enged, miként azt Zádor Györggyel 1830-ban váltott levelei bizonyítják. Különösképpen ez a megjegyzése érdekes: „Hogy minden Írónk más meg más Orthographiával él, az jól csak nem esik, mert gyanút támaszt, hogy a' dolog egész világosságra nem jutott. Igyekeznünk kellene, hogy valaha már közelítsünk egymás felé. 'S mint tehetnénk ezt jobban, mint ha magunkat azokhoz csatoljuk a' kiket eggy Literatúránknak kedvező történet Pesten eggyüvé hozott, és a' kik, egymást kölcsönösen felvilágosítván, holmiben már megeggyeztek" (KazLev. XXI, 237; én ritkíttattam: F. P.)

D) Nem lebecsülendő az a hatás sem, amelyet ezek a fiatal írók műveiken keresztül gyakoroltak a magyar közönségre. A felvilágosodás első szakaszában egyebek közt az is gátolta az egység kialakulását, hogy nem volt olyan nagy íróegyéniség, akinek nemcsak nyelve, hanem helyesírása is mintául szolgálhatott volna. Ilyen messzire világító fárosz a 20-as években már több is volt, főként Vörösmarty, akinek — tudjuk — óriási szerepe volt abban, hogy az Akadémia beváltotta a megalakításakor hozzáfűzött reményeket, többek között az AkH. 1832. kibocsátásával is.

E) Végül — de nem utolsósorban — győzött az AkH. 1832. azért, mert tudományosan is kellőképpen meg volt alapozva. Az alap, amelyre épült, az a tömérdek vita volt, amelyek során tisztázódtak az alapelvek, kikristályosodott a közízlés, kitetszett, hogy mit lehet és mit nem lehet tenni a helyesírásban. Csak egy példát hadd hozzunk fel! Mint ismeretes, az *y*- háborúban az AkH. 1832. a jotta mellett döntött, jóllehet a közgyakorlatban még ele-

venen élt az ipszilonista írásmód is. Ám e döntést lehetővé tette, sőt determinálta az a körülmény, hogy a viták során a jottista álláspont elsöprő diadalt aratott: Verseghyn kívül helyesírásunknak legtöbb tudatos alakítója a szóelemek szerinti írás pártjára állt. De így volt ez a többi kérdésben is. És az AkH. 1832. alkotói nagy tapintattal tudták kiválasztani a sok lehetőség közül az írásrendszerünkbe leginkább beleillő változatot, józanul ismerve fel azokat a határokat, ameddig a szabályozásban elmehettek. Az általuk lerakott alapokra ma is bizton építhetünk.

II. MI TARTOZIK A HELYESÍRÁSRA?

A) A kor nyelvtaníróinak, illetőleg a helyesírásról gondolkodó elméinek nem kis gondot okozott két probléma megoldása. Egyrészt elvileg, elméletileg tisztázniuk kellett, mi is a helyesírás, mi tartozik rá voltaképpen; másrészt gyakorlati munkájuk során el kellett helyezniük a helyesírási tudnivalókat a nyelvtanokban, sőt az elemi oktatás számára külön helyesírási tankönyvekről is kellett gondoskodniuk.

A helyesírás mibenlétének, céljának, hovatartozásának a kérdését ma sem lehet máshonnan megközelíteni, mint ahogy ebben a korban tették: az írás funkciója felől. Mint *Y* (= Fejér György szerkesztő) írja a Tudományos Gyűjteményben: „Az Irás' valóságát tekéntvén, az bizonyosan a' szónak szint olly tulajdon jegye, mint a' szó az értelemé, s gondolaté" (TudGyűjt. 1817. II, 111). Más szavakkal, de ugyanezt mondja Kolmár József is. (Prób. 10), Kazinczy pedig így fogalmazza meg ezt a ma is helyes tételt: „Az Írás képe a' Szóllásnak" (KazLev. XXI, 237:1830.).

A helyesírást — a fentebbi alapelvből következőleg — a nyelvtudomány, a grammatika szerves részének tekintette mindenki abban a korban, s nincs az akkori nyelv rendszerét tárgyaló egyetlen nyelvtan sem, amely több-kevesebb helyesírási tudnivalót ne tartalmazna, legtöbbször önálló fejezetként.

A helyesírási anyagrészek (akár önálló fejezetet alkotnak, akár más összefüggésbe vannak beleillesztve) minden nyelvtannak az elején foglalnak helyet. Ennek okát a következőkben látjuk:

A betűkről szóló, de többektől „orthoepeia"-nak, „orthoepia"-nak címzett fejezetek sajátos keverékei a mai értelemben vett fonetikának és a hozzá fűződő helyesírási tudnivalóknak. A szerzők a legtöbbször a betűkből indulnak ki (ami a betű és hang e korbeli általános szét nem választása miatt korántsem meglepő), majd az ábécé betűin végighaladva jellemzik az egyes hangokat, egyszersmind megjegyzéseket téve a betűk írásmódjára is. Ebben a fejezetben van a betűk (= hangok) felosztása is (magánhangzók, mássalhangzók stb.).

A sajátos helyesírási fejezetek — ezt majd később részletesebben is látni fogjuk — főként a kis- és nagybetűk használatát, az elválasztás szabályait és az írásjelek alkalmazását tárgyalják. Így nem épülnek szervesen sem az előző hangtani, sem pedig az utánuk

következő szótani és mondattani fejezetekre. Végső soron tehát az, amit akkori nyelvtanaink helyesírásként tárgyalnak, a legtöbb esetben a könyvek végére is kerülhetett volna. Hogy mégis így helyezik el nyelvtaníróink az ortográfiai fejezetet, azt Kassai így okolja meg nyelvtanában: „A' nyelvet pedig vagy beszélljük, vagy írjuk, azért a' Grammatika két részre oszlik, egygy része az *Ortografia* (helyes írás) melyly írni, a' másik *Ortologyia* (helyes beszéllés) melyly beszélleni tanít. Amaz ezenn épül, tehát természet szerént az ortografia utólsó része lenne a' Grammatikának, mivel előbb kell tudni jól beszélleni, hogy jól tudjunk írni. De mivel ezen rend-szer még szokatlan Grammatikusainknál, tsak ama' leghíresebb Révai Miklós' Osztályja mellett maradok. Ugyan-is tulajdon-képenn a' betükről való tanítás a' Helyes-íráshozz tartozik, mivel helytelen az írás, ha helytelen betükkel élünk a' Magyar írásbann, vagy ha a' helyes betüket nem helyesenn rendeljük-el, 's még sem találkozék olyly Grammatikus, a'ki fonákúl a' Grammatika végénn tanított valna a' betükről, hanem kiki az *A*, *B* betükönn kezdi a' Grammatikát, azért Grammatika szó-is betüi értelembenn magyarúl betüzést tészen" (i. m. 23—4). — Tehát praktikus okok miatt, az iskolai tanításban természetszerűleg alkalmazott fokozatosság elve kedvéért teszik előre nyelvtanaink a helyesírási tudnivalókat, a mai nyelvtanok hangtanának megfelelő „betűtudomány"-nyal együtt! A betűtudomány meg a helyesírás tudása a feltétele annak, hogy valaki a nyelvtudománnyal komolyan foglalkozhasson.

De más okok is érthetővé teszik ezt az eljárást. A betűtudomány (hangtan) és a helyesírás között — miként arra már rámutattunk — nemigen lehet éles határt vonni. Kassai szerint is: „a betükről való tanítás a' Helyes-íráshozz tartozik" (i. m. 24). Verseghy megfordítja a dolgot, és a helyesírási tudnivalókat (még az elválasztást is) a betűk kapcsán tárgyalja. A szótagolás (hangtani kérdés) meg az elválasztás (helyesírási kérdés) magától értetődően kapcsolódnak egymáshoz. Stb. S ha már így kialakul egy önálló helyesírási fejezet, amely megelőzi a többit, mi sem természetesebb annál, mint hogy ide kerülhet előre mindaz, amit a szerző ortográfiának minősít. Ez ugyan bizonyos fokú anticipálást jelent, de a gyakorlati okok, amelyekre Kassai is hivatkozik, ezt nemcsak megengedetté, hanem szükségessé is teszik.

B) Vizsgáljuk meg ezek után a következő kérdéseket:

Mi a helyesírás a nyelvtanok meghatározásai szerint? illetőleg: Mi a helyesírás a nyelvtanok gyakorlatában? 2. Mit értettek helyesíráson általában?

1. A nyelvtanokban a helyesírásnak ilyen meghatározásait ta-

láljuk: Meliboeus: „Die Rechtschreibung oder Orthographie, ist eine Wissenschaft, Wörter mit gehörigen Buchstaben zu schreiben, Sylben richtig von einander zu trennen und sich der gewöhnlichen Unterscheidungszeichen wohl zu bedienen, damit man im schriftlichen Vortrage um so verständlicher werde" (Sprm. 5). — Földi

Szerzők / Tárgykörök az AkH. 1954. szerint	Meliboeus	Földi J.	Szaller Gy.	Gyarmathi S.	DebrGr.
A helyesírás alapelvei	—	*	—	—	—
A betűk írása	+	+*	+	*	+*
A kiejtés szerinti (fonetikus) írás	—	*	—	—	*
A szóelemző (etimologikus) írás; az *y* háború stb.	—	*	—	—	*
A hagyományos írásmód	—	—	—	—	—
A kis és a nagy kezdőbetűk	—	*	—	*	*
A különírás és az egybeírás	—	—	—	—	—
A tulajdonnevek írása	—	—	—	*	*
Az idegen szavak és tulajdonnevek írása	—	—	—	*	*
Az elválasztás	—	—	—	+	*
Az írásjelek	—	*	+	*	*
Egyéb tudnivalók	—	—	—	—	—

János „§. XV. A' Helyeſírás valamelly Nyelvben áll a' hangoknak, a' ſzótagoknak, az eggyes ſzóknak, a' Folyamatoknak (:Derivata:) az öſzvetett ſzóknak (:Compoſita:) valóságos és meg kivántató leírásokban, és az egyenlő ſzóknak igaz különbſégekben" (Grammatika 45). — Ortografia 1798: „A' helyes írásnak, meſtersége, avagy Ortografia tanítja, minő betűkkel kelljen a' ſzókat kiírni; hol, és hogy egymástól elválaſztani, 's miféle jelekkel külömböztetni" (3); és: „A' helyes írás [a nyelvtudomány azon fejezete], melly

a ſzókat helyes illendő betűkkel leírni, elválaſztani, és a' megkülönböztető jeleket jól elalkalmaztatni tanítja" (21). — Epitome 1816: „§. 9. Regulae orthographiae hungaricae partim initiales vocum literas respiciunt, partim rectam syllabarum separationem, dum pars vocis interruptae ad sequentem lineam transferenda

Guberináth	Baróti Szabó	Farkas J.	Epitome 1816.	Vers., Ung Gr.	Révai M.	Benyák B.	Ort. 1793.	Ort. 1817.	Kassai J.	Vers., Gr.
—	—	—	—	—	*	—	—	*	*	—
+	*	+	+	+*	+	+	*	*	+	+
—	*	—	—	—	*	—	*	*	*	+
—	*	—	—	—	+*	—	*	*	*	+
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	—	+	*	*	*	—	*	*	*	+
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	—	—	—	—	—	*+	—	*	*	+
+	*	—	—	—	—	+*	—	*	*	+
+	—	+	*	*	+	+	*	*	+	+
+	—	—	—	—	*	+	*	*	*	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

est" (11). — Révai: „Orthographia, ad verbum recta scriptio, est doctrina de vocibus recte scribendis" (ElGr. 152).

Feltűnő, hogy a sok korunkbeli nyelvtanból csak néhány próbálja meghatározásba foglalni, mi tartozik a helyesírásra, a többi nem, bár mind foglalkozik helyesírási kérdésekkel. Ennyi azonban kevés a helyesírási fejezetek anyagának megítéléséhez. A tájékozódást megkönnyítendő, táblázatban próbáljuk meg szemléltetni, hogy a mai helyesírási szabályzat főrészeivel az egyes szerzők a

nyelvtanok helyesírási fejezetében vagy a csak helyesírási munkákban foglalkoznak-e.

A külön helyesírási fejezetben tárgyalt anyagrészeket meg a helyesírási könyvek fő fejezeteit csillaggal, a könyvbe máshova szőtt külön helyesírási fejtegetéseket kereszttel jelöltük. Mínusz jelzi azt, ha a szerző az illető fejezettel külön nem foglalkozik, csak alkalmi utalásokból vagy a könyvében általában alkalmazott írásmódból hüvelyezhető ki álláspontja. Gyakori eset ugyanis az, hogy a szerzők nem tartják szükségesnek külön megfogalmazni az egyes írásmódok szabályait, hanem csak bizonyos esetekre térnek ki külön, a többire nézve elégnek tartják a példaadást. Mint Földi János írja: „A' Helyes-írás (:Orthographia:) a III. Réſzben nagy réſzént öſzveſzedegettetik; mindenütt pedig mutogattatik" (Gr. 29); illetőleg egy levelében: „Az orthographiát is kidolgoztam egészen Systematice. Ez a' grammaticában . . . eggy egész részt foglal; de még sem lehet minden benne, valaminek helyes írását meg kell mutatni, mert sok dolog alkalmatosabban jő bé a' nomenek közt, más a' Pronomen, más ismét a' Verbum és Adverbiumok között 's a't." (KazLev. II, 76:1790.).

2. A táblázatból több értékes következtetés vonható le.

Összeállításunk meggyőzően mutatja azt, amiről már szólottunk: a helyesírás és a fonetika szoros egybekapcsolódását. A szerzőknek több mint a fele nem a helyesírásba tartozónak érzi sem a betűk ügyeit, sem az elválasztást, hanem a hangokkal együtt tárgyalja, illetőleg csak bizonyos technikaibb jellegű megjegyzéseket (pl. a kétjegyűek kettőztetését) veszi át a helyesírási fejezetbe.

Táblázatunk természetszerűleg nem mutathatja az egyes kérdésekkel való foglalkozás mértékét és mélységét; azt például, hogy a *j-y* kérdéssel egyes szerzők csak néhány szóban, Verseghy meg nagy terjedelemben foglalkozik, vagy hogy az elválasztási szabályok, az írásjelhasználat problematikája nem mindenkinél egyformán részletezett.

Az egyes problémakörök meglétét jelző + *jelek sűrűségéből ítélve az e célból megvizsgált 16 könyvben a legkövetkezetesebben a betűk tana, a kis és a nagy kezdőbetűk fejezete, az elválasztás és az írásjelek szabálysorozata szerepel; annak megfelelően, ahogy a már ismertetett meghatározások is felfogják a helyesírás tárgykörét. Az igényesebb nyelvtanok ezeken kívül helyesírási fejezeteikben tárgyalják a fonetikus és az etimologikus írás egyes eseteit (pl. az *y*-háborút stb.) is, továbbá (az előbbieknél jóval kisebb terjedelemben) szükségesnek tartják az idegen szavakkal meg a tulajdonnevek írásával is foglalkozni. Feltűnő, hogy a helyesírás alapelveiről nemigen szólnak külön, hogy a hagyományos írás-

mód mint cím ismeretlen (jóllehet a régiekre gyakran történik hivatkozás), s végül: a különírásról és az egybeírásról mai értelemben ilyen célú összefoglaló fejezetben nem esik szó, hanem főként a kötőjelnél, illetőleg az egyes szófajoknál tárgyalják.

A meghatározásokból és a fenti adatokból kiderül az is, hogy a kor felfogása szerint a helyesírásnak van egy szűkebb meg egy tágabb értelmezése, attól függően, hogy mi a nyelvkönyv igénye.

Mindenkinek szüksége van a betűk (a kis- és nagybetűk) ismeretére, használatuk szabályaira, a sorvégi elválasztásra meg az írásjelek használatára; ezért szerepelnek ezek a problémakörök majdnem mindig, illetőleg kizárólagosan a nyilvánvalóan idegenek magyarul tanulását is szolgáló grammatikákban (vö. Meliboeus, Szaller, Farkas, Verseghy: UngSpr.). A részletes nyelvtanok tárgyalják csak ez alapproblémákon túl is a helyesírási kérdéseket. — De van egy másik oka is annak, hogy így különül el a szűkebb meg a tágabb helyesírás köre. Csakis a tőlünk szűkebb körű helyesírásnak nevezett, s az akkori grammatikusoktól így kezelt kérdéscsoport az igazán helyesírási; mindegyik másik már nyelvhasználati kérdés is! A kiejtés szerinti írás és a szóelemző írás problémái (*sebesen* v. *sebessen*, *házban* v. *házbann*, *egy* v. *eggy* stb.) nem írásproblémák elsősorban, hanem nyelvhasználatiak, s helyesírásivá csak annyiban és azáltal válnak, hogy az ilyen problémákat rejtő szavakat is le kell írni. Érthető hát, hogy grammatikusaink nem érezték feltétlen szükségét az ilyen természetű problémák helyesírás címén való tisztázásának. Ezt az elvi álláspontot feltétlenül helyesnek kell elismernünk, különösen tárgyalt korunkra nézve, amikor még az irodalmi nyelvi norma kikristályosodva nem volt.

Ugyanakkor azonban bizonyos, voltaképpen nyelvhasználati problémák kikerülhetetlenül beleértetnek a helyesírásba, és ez átvezet a helyesírásnak egy — még ma is meglevő — rendkívül tágan értelmezett felfogásához, amely szerint minden nyelvhasználati kérdés az ortográfia körébe tartozik. Számtalan egykorú megjegyzés mutatja ezt. Gyarmathi írja például Nyelvmesterének egy „jegyzés"-ében: „A' Nyelv Meſter (Grammatica) nem azt tanitya, hogy mit nem kell irni, vagy mondani hanem inkább azt, hogy mit kell irni és mondani az az: nem tartozik az, az emberek közt hibáſon iratatni ſzokott Szókat mind elé hordani" (i. m. 23). — Verseghy is hol nyelvhasználatot, hol valóban helyesírást ért az *ortográfia*, *írás* szón, például itt: „A' többi kézírások és nyomtatott könyvek . . . olly annyira ellenkeznek egymással az ortografiában és a ſuffixumokban, mintha mindenik ſzázadnak kézírásai és könyvei másmás dialectussal írattak volna." (TisztMsg. 7—8.)

Tanulságos a mi szempontunkból Földinek ez a két megjegyzése

is: „A' sovány Ortographiai jegyzésekhez is valamit: 1-ször: A *bélit* cum accentu nem tellyességgel nem jónak és meg-vetendőnek állítom, mert . . . a' Nép szájában röviden hangzik *beli*, és ezt tartom szebbnek 'sat." . . . „7-er: Az *E* interrogativumot még is kérdésbe teszed: e' bizonyos, hogy mind egész Erdélyben . . . hosszú, mind Magyar Országnak a' Tiszántúl mondatott részében. A' felső részében mind azonáltal az Országnak sokan (kivált a' Pápisták) vele röviden élnek" (KazLev. I, 444—5:1789.). — Virág Benedek is 'használok' értelemben él az „írok" szóval: „Az *ő* helyett nem írok *e*-t, p. o. *elő*, *előbb*, *kelő*, *félő*, *merő*, 's a't" (KazLev. II, 505:1789.). — Kis János is összekapcsolja, nem elkülöníti a nyelvhasználatot meg a helyesírást, amikor így fogalmaz: „4. Némelly coniugatioidat és orthographiádat hibásnak tartom, p. o. *keresel* pro *keressz*, *végezel* pro *végezsz*, etc., *vidámb* pro *vidámabb*, etc." (KazLev. III, 146:1804.).

Az idézetek számát tetszés szerint szaporítani lehetne, de felesleges lenne, mert már ennyiből is világosan látszik a következő: Az írás a nyelv tükörképe, a helyett áll, a kettő közötti kapcsolat rendkívül szoros. Ebből következett az a szemlélet, hogy a betű azonos a hanggal, az írás a nyelvvel. A betűk és a hangok összekeverése, sőt a betű elsődlegessége (legalábbis a terminológiában) eredményezte azt, hogy minden az ortográfia, a helyesírás kérdésévé lesz, az is, ami voltaképpen a helyes használatra tartozik. Helyesírási kérdésként merül fel nemegyszer a nyelvjárások különböző szóalakjainak ügye, az *-a*, *-e* ~ *-ja*, *-je* birtokos személyrag használatának kérdése, az *-ok*, *-ök* ~ *-uk*, *-ük* rag magánhangzójának zártabb vagy nyíltabb volta stb. Ezek miatt állapítja meg Benkő Loránd is: „az *orthographia* műszónak a tárgyalt időben jóval tágabb értelme van, mint manapság: a helyesírás keretébe a hangtani norma jelentős része, majdhogynem egésze beleértődött" (FelvIr. 339).

Dolgozatunkban természetesen arra törekedtünk, hogy a nyelvhasználati és helyesírási kérdéseket egymástól különválasszuk, és csak az utóbbiakat tárgyaljuk.

III. A BETŰK

A) A MAGYAR BETŰK RENDSZERE

A helyesírási egységről tárgyalva számos megnyilatkozás révén igyekeztük érzékelteni, mennyire tűrhetetlennek érezték már korszakunkban a helyesírás megállapodatlanságát, az egység hiányát. Ez talán sehol sem volt annyira feltűnő, mint a hangjelölés, a betűk terén. Teljesen érthető és jogos tehát Földi János következő kifakadása: „két 's három Nyelvbeli olvaſáſt kell arra tudni a' Magyarnak, hogy a' magáét tudhaſsa, e' pedig a' kezdőknek és kivált az Aſſzonyi nemnek melly alkalmatlan és unalmos!" (Gr. 49.)

A kérdés fontosságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy nincs egyetlen nyelvtanunk sem, amely ne foglalkozna a hangjelölés kérdéseivel, ne okolná meg, hogy milyen betűket használ és miért használja őket. S a nyelvtanokban levő anyagon kívül is számos külön cikk (sőt terjedelmes tanulmány), a KazLev.-ben tömérdek kisebb-nagyobb megjegyzés foglalkozik a hangjelölés ügyeivel. — Az anyag bőséges, ám nem túlságosan változatos. A hangjelölésben (legalábbis a tőlünk vizsgált szinten) már koránt sincs olyan mértékű tarkaság, mint amilyent korábban tapasztalunk; néhány kérdés körül folyik már csak a vita újra meg újra megismételt érvekkel. (Ez teszi lehetővé a nagy anyagnak viszonylag rövid tárgyalását.) Azon, aki a betűk körüli vitát tanulmányozza, egy idő után az egy helyben topogás, a tehetetlenség érzése hatalmasodik el, s tökéletesen megérti, hogy a közönség örömmel fogadta a meddővé vált vitatkozást lezáró akadémiai döntéseket.

*

1. Ahhoz, hogy rendet lehessen teremteni, elvi dolgokat kellett először tisztázni. Mindenekelőtt meg kellett határozni, hogy a magyarban mi a betű, mely betűkből áll a magyar ábécé, és mi a magyar ábécé viszonya a latinhoz. Meglehetősen bonyolult kérdéskomplexumról van szó. A legcélszerűbbnek az látszik, ha először az ábécék táblázatát mutatjuk be, s ehhez kapcsoljuk a kortársak indokolásait és saját magyarázó megjegyzéseinket. A kiemelt (kurzivált) betűk azok, amelyeket a jelzett szerzők a magyar ábécé tagjainak tekintettek, a kiemeletlen betűk pedig azok, amelyeket az ábécébe bevett betűkön kívül mint magyar betűket használtak. Az egyes szerzők időrendben következnek egymás után két csoportban. Az elsőben azok vannak, akik rendszeres ábécét közölnek;

a másodikban pedig azok, akiknek csupán betűhasználatát állapíthattuk meg, mert a betűk teljes rendszerével nem foglalkoztak külön kérdésként.

2. A betűrendszer egészéhez kapcsolódó kérdések.

a) Tüzetes tudománytörténeti fejtegetésekbe nem bocsátkozhatunk, ám röviden érintenünk kell a később tárgyalandók miatt a hang és a betű korunkbeli fogalmának, a kettő egymáshoz való viszonyának a kérdését.

Azt, hogy a hang és a betű két különböző dolog, hogy a betű a hangok írásbeli jele, szakíróink természetesen igen jól tudták. A hang és a betű közötti szoros képzettársulások miatt mégis rendkívül gyakori volt a kettő összekeverése, aminek következtében ilyen megfogalmazások születtek: „A' Betűk azonkívül, hogy formájokra nézve öreg és apró betük ... hangjokra nézve osztatnak Magánhangzókra és Máſsalhangzókra" (Földi, Gr. 39); és még sok hasonló nézőpontú meghatározást idézhetnénk. — E szerint az igen régi és helytelen felfogás szerint a betű (a látható kép) az elsődleges, ehhez tartozik a hang.

Bár a műszóhasználatban nem jutott mindig kellőképpen kifejezésre, az újabb, a tisztultabb, a helyes felfogásmód is jelentkezett már, például ebben a meghatározásban: „a Magyaroknak, sem több sem kevesebb Betűje nintsen, mint a Deákoknak; hanem Hang vagyon több Nyelvünkbenn, mint a Deákbann" (DebrGr. 2); vagy ebben: „ſzükséges, hogy [a sajátos magyar] hangoknak ſzintannyi jeleik legyenek, mellyek betüknek neveztetnek" (Verseghy, Gr. 49). — E szerint a felfogás szerint a hang (a beszéd) az elsődleges, ehhez tartozik a betű; a vizsgálatokban a hangból kell kiindulni.

A két nézőpont közötti küzdelem csak korszakunk végére dőlt el a második javára, s ez a körülmény igen nagy mértékben hozzájárult a magyar betűrendszer végleges kialakulásához.

b) Még a betű és a hang fogalmának tisztázatlanságánál is nagyobb zavarodást okozott a magyar hangrendszer és a latin betűsor viszonyának kérdése. A helyesírással foglalkozó grammatikusoktól, szakíróktól számos, ezt a kérdést boncoló megnyilatkozást lehetne idézni, jeléül annak, hogy mennyire központi kérdése volt ez helyesírásunknak, mint azt majd az egyes betűk tárgyalásakor is látni fogjuk. Elégedjünk meg azonban ezúttal Földi Jánosnak a kor gondolkodását híven tükröző soraival: „Ezen Deák Betüknek ſzámok mindenestül 25. úgymint, Öreg betük: A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, X, Y, J, V. Apró betűk: ... — Jegyzés. A' Deákok e' huſzonöt betükkel minden ſzavaikat kifejezhetik: de a [magyarok] ezen betüket pontokkal, vonáſokkal, több betüknek egybefoglaláſokkal eleitől fogva ſok képpen külön-

	Vallás	a	á	b	c	cs	d	dz	dzs	e	é	ë	ē	f	g	gy	h	i	í	j	k	l	ly	m	n	ny	o	ó	ö	ő	p	r	s	sz	t	ty	u	ú	ü	ű	v	z	zs	q	w	x	y	c
Meliboci, Sprm. 1.	Pr	*a*	á	*b*	tz	ts	*d*	dz	ds	*e*	é	—	—	*f*	*g*	gy	*h*	*i*	í	*j*	*k*	*l*	ly	*m*	*n*	ny	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	ſz	*t*	ty	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	zs				*y*	
Földi, Gr. 34.	Pr	*a*	á	*b*	*cz*	*ts*	*d*	dz	d's	*e*	é	—	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	í	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*ſz*	*t*	*ty*	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	's					
Gyarmathi, Nyelvm. I, 1.	Pr	*a*	á	*b*	*tz*	*ts*	*d*	—	—	*e*	é	—	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	*í*	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*sz*	*t*	*ty*	*u*	*ú*	*ü*	*ű*	*v*	*z*	*ds*				*y*	*c*
Szaller, HungGr. 1.	K	*a*	á	*b*	tz	ts	*d*	—	—	*e*	é	—	—	*f*	*g*	gy	*h*	*i*	ſ	*j*	*k*	*l*	ly	*m*	*n*	ny	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	sz	*t*	ty	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	zs					
DebrGr. 2.	Pr	*a*	á	*b*	tz	ts	*d*	dz	ds	*e*	é	—	—	*f*	*g*	gy	*h*	*i*	í	*j*	*k*	*l*	ly	*m*	*n*	ny	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	ſz	*t*	ty	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	's	*q*		*x*	*y*	*c*
Ort. 1798. 22—3.	K	*a*	á	*b*	*tz*	*ts*	*d*	—	—	*e*	é	—	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	í	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*ſz*	*t*	*ty*	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	*zs*			*ufz*	*y*	
Vályi, GrK. 2.	K	*a*	á	*b*	*cz* *tz*	*cs* *ts*	*d*	dz	*dzs*	*e*	é	ē	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	í	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*sz*	*t*	*ty*	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	*zs*				*y*	*c*
Gubernáth, Inst. 2—3.	K	*a*	á	*b*	*tz*	*ts*	*d*	—	—	*e*	é	*ë, ẽ*	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	*í, Í*	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*ſz*	*t*	*ty*	*u*	*ú*	*ü*	*ű*	*v*	*z*	*zs, z'*					*c*
Verseghy, UngSpr. 5.	K	*a*	á	*b*	*cz*	*cs*	*d*	—	—	*e*	é	*ë*	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	*í, Í*	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*ſz*	*t*	*ty*	*u*	*ú*	*ü*	*ű*	*v*	*z*	*zſ*					
Révai, ElGr. 81—2.	K	*a*	á	*b*	*tz*	*ts*	*d*	dz	ds	*e*	é	—	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	ſ, Í	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*ſz*	*t*	*ty*	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	*zs*					
Márton, 1807. 1.	Pr	*a*	á	*b*	*tz* *(cz)*	*ts* *(cs)*	*d*	dz	dzs	*e*	é	—	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	ſ, Í	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*sz*	*t*	*ty*	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	*zs*					
Benyák, GrHung. 2.	K	*a*	á	*b*	tz	ts	*d*	dz	dzs	*e*	é	—	—	*f*	*g*	gy	*h*	*i*	í	*j*	*k*	*l*	ly	*m*	*n*	ny	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	ſz	*t*	ty	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	zs	*q*	*w*	*x*	*y*	*c*
Farkas, UngGr. 2.	K	*a*	á	*b*	*tz* *(cz)*	*ts* *(cs)*	*d*	—	—	*e*	é	—	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	ſ, Í	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*sz*	*t*	*ty*	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	*zs*				*y*	
Epitome 1816. I. 1.	K	*a*	á	*b*	*cz*	*cs*	*d*	—	—	*e*	é	—	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	í	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*ſz*	*t*	*ty*	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	*zſ*					
Ort. 1817. 4.	K	*a*	á	*b*	*cz*	*cs*	*d*	—	—	*e*	é	—	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	í	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*ſz*	*t*	*ty*	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	*zſ*					
Verseghy, Gr. 49—50.	K	*a*	á	*b*	*cz*	*cs*	*d*	—	—	*e*	é	—	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	í	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*ſz*	*t*	*ty*	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	*zſ*					
Kassai, Nytanító 27.	K	*a*	á	*b*	tz (cs)	ts (cs)	*d*	—	—	*e*	é	—	—	*f*	*g*	gy	*h*	*i*	í	*j*	*k*	*l*	ly	*m*	*n*	ny	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	sz	*t*	ty	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	zs					
Gáti, Elm. 73.	Pr	*a*	á	*b*	tz	*ts*	*d*	*dz*	*ds*	*e*	é	—	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	í	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*sz*	*t*	*ty*	*u*	ú	ü	ű	*v*	*z*	*zs*					
Szalay, USprl. 2.	K	*a*	á	*b*	*cz*	*cs*	*d*	*dz*	*ds*	*e*	é	—	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	*í, Í*	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*sz*	*t*	*ty*	*u*	*ú*	*ü*	*ű*	*v*	*z*	*zs*					
Vörösmarty, KNSprl. 1.	K	*a*	á	*b*	*cz*	*cs*	*d*	—	—	*e*	é	—	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	*í*	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*sz*	*t*	*ty*	*u*	*ú*	*ü*	*ű*	*v*	*z*	*zs*					
AkH. 1832. 1.	—	*a*	á	*b*	*cz*	*cs*	*d*	dz	ds	*e*	é	—	—	*f*	*g*	*gy*	*h*	*i*	*í*	*j*	*k*	*l*	*ly*	*m*	*n*	*ny*	*o*	ó	ö	ő	*p*	*r*	*s*	*sz*	*t*	*ty*	*u*	*ú*	*ü*	*ű*	*v*	*z*	*zs*					
Beregszászi Nagy, MSpr. 1, 21.	Pr	a	á	b	cz (tz)	cs (ts)	d	dz	dzs	e	e	—	ē	f	g	gy	h	i	í	j	k	l	ly	m	n	ny	o	ó	ö	ő	p	r	s	ſz	t	ty	u	ú	ü	ű	v	z	's (zs)					
Baróti Szabó, Orth.	K	*a*	á	b	tz	ts	d	—	—	e	ē	ē	é	*f*	g	gy	h	i	í	j	k	l	ly	m	n	ny	o	ó	ö	ő	p	r	s	ſz	t	ty	u	ú	ü	ű	v	z	zs					
Pápay, LitEsm. 112—4	Pr	a	á	b	tz	ts	d	—	—	e	é	—	—	f	g	gy	h	i	í	j	k	l	ly	m	n	ny	o	ó	ö	ő	p	r	s	sz	t	ty	u	ú	ü	ű	v	z	zs	q		x	y	c
Kazinczy Ferenc	Pr	a	á	b	cz	cs	d	—	—	e	é	—	—	f	g	gy	h	i	í	j	k	l	ly	m	n	ny	o	ó	ö	ő	p	r	s	sz	t	ty	u	ú	ü	ű	v	z	zs					
Kolmár, Prób.	Pr	a	á	b	tz	ts	d	—	—	e	é	—	—	f	g	gy	h	i	í	j	k	l	ly	m	n	ny	o	ó	ö	ő	p	r	s	sz	t	ty	u	ú	ü	ű	v	z	zs					
Georch, HÍrás	K	a	á	b	cz	cs	d	dz	ds	e	é	—	—	f	g	gy	h	i	í	j	k	l	ly	m	n	ny	o	ó	ö	ő	p	r	s	sz	t	ty	u	ú	ü	ű	v	z	's					
Sándor I., Told.	K	a	á	b	tz	ts	d	dz	ds	e	é	—	—	f	g	gy	h	i	í	j	k	l	ly	m	n	ny	o	ó	ö	ő	p	r	s	ſz	t	ty	u	ú	ü	ű	v	z	zs					
Malovetzky, MNSzók.	Pr	a	á	b	tz	ts	d	dz	dzs	e	é	—	—	f	g	gy	h	i	í	j	k	l	ly	m	n	ny	o	ó	ö	ő	p	r	s	sz	t	ty	u	ú	ü	ű	v	z	zs					

böztették, hogy ezek a' Magyar hangoknak kifejezéſekre elégſégeſek leheſsenek, [mivel azonban] a' ſzükségre, könnyüſégre és az egyſzer felvett törvénynek állhatatos megtartására nem mindenek vigyáztanak egyaránt: ebből a' zavarodáſnak meglábolhatatlan özöne ſzármazott" (Gr. 31—2).

A kérdés most már az, hogy a magyarban mi a betű: azok-e csak a betűink, amelyeket a latinoktól átvettünk? vagy azok a jelek is betűk nálunk, amelyeket mi alkottunk sajátos hangjaink sajátos jelölőjéül?

Csak a latin alapjeleket fogadja el magyar betűknek például Bél Mátyás meg a DebrGr.; kimaradnak ilyenformán a magyar ábécéből az összes mellékjeles és az összes kétjegyű betűk. A DebrGr. szerzői — jóllehet elismerik, hogy vannak sajátos hangjaink, bár tudtak arról, hogy ezeknek jelölésére más nyelvekben egyetlen külön betű áll rendelkezésre — mégis megtagadták a betű rangot minden, a latin ábécében nem szereplő formától vagy kombinációtól, mert „valamint a Deák Nyelv' Betűi nem ſzaporodnak azzal; hogy az *ae* vagy *au* öſzvetevődnek; sem a Frantziáké azzal, hogy a *gn*et *ny*nek, az *eau*t *ó*nak mondják: ſzintúgy nem ſzaporodnak a miéink is azzal, hogy két Deák Betűt teſzünk-öſzve, némelly hangjainknak kijelentésére" (i. m. 2). Ugyanígy okoskodott Pápay Sámuel is (LitEsm. 112—3), Kassai József is (Nytanító. 27—8).

Erősítette ezt a felfogást a „takarékosság" gondolata is, azaz az egyszerűség elvének érvényesülése. Földi János a betűkkel kapcsolatos 5. főregulaként ezt mondja ki: „A betűket a' Tanúlóknak terhekre 's unalmokra ſzükſégtelenül ſokaſítani és ſzaporítani nem kell" (Gr. 30; hasonlóképpen Kazinczy Zádornak: KazLev. XXI, 237:1830.)

Más szerzők már belátják, hogy ez a felfogás tarthatatlan, és attól függően, hogy mi volt a véleményük az egyes kritikus hangokról, felveszik az ábécébe vagy kihagyják belőle az őket jelölő betűket. — Vannak olyanok (Szaller György, Benyák Bernát, Kassai József), akik a latin betűkön kívül csak a rövid *ö*-t meg *ü*-t ismerik el magyar betűnek. — Egy másik csoport viszont (Földi János, Vályi András, Révai Miklós, Márton József, Farkas János; l. a táblázatban idézett helyeket) az *ö*-n és *ü*-n kívül a kétjegyű mássalhangzó-betűket is beleteszik ábécéjükbe, de az előzőkhöz hasonlóan ők is kihagyják belőle a hosszú magánhangzókat jelölő betűket.

Már korszakunk elején is megjelenik, és korszakunk végére uralkodóvá lesz a harmadik, a helyes felfogás, amely szerint minden magyar hangnak a jele tagja a magyar betűsornak. Ezt látjuk Gyarmathi Sámuelnél, Gubernáth Antalnál, Verseghy Ferencnél, Szalay Imrénél, Vörösmarty Mihálynál, és természetesen az AkH.

1832.-ben is (l. a táblázatban idézett helyeket). Gyarmathit idézzük: „ſokkal helyeſebb a'nyi Betüt nevezni, az hány hangot az Emberek azon Nyelvben formálni ſzoktak, nem figyelmezvén a'ra, hogy égy réſze a' Betüknek két darabbol rakatik öſzve" (Nyelvm. I, 1—2).

B) A MAGÁNHANGZÓKAT JELÖLŐ BETŰK

1. A MAGÁNHANGZÓ-BETŰK FORMÁJÁRÓL ÁLTALÁBAN

A magyar magánhangzó-betűk — mint ismeretes — két csoportra oszthatók: mellékjel nélküliekre *(a, e, o, u)* és mellékjelesekre *(á, é, ó, ú, ö, ő, i, í, ü, ű)*. A mellékjelek szervesen a betűkhöz tartoznak, önmagukban, külön nem élnek. Éppen ez a tulajdonságuk különbözteti meg őket az írásjelektől, amelyek a mellékjeleknél sokkal önállóbbak, és mindegyiknek több funkciója is van.

Ennek ellenére találkozunk egy olyan felfogással grammatikáinkban, amely szerint a magánhagzó-betűk mellékjelei (elsősorban a hosszúságjelölő vonás) az írásjelek egy csoportját képezik. — Így fogja fel a mellékjeleket Gyarmathi Sámuel, akinél az „Olvaſo jelek" között van tárgyalva: „l. A' Hoſzſzabbitto vonás (accentus) p. o. *káros, véres, hóba, őrült, füzöm;* 2. Az O és U felibe tétetni ſzokott két pontok p. o. *öz, üz*" (Nyelvm. I, 19). — Szaller György az aposztróffal egy fejezetben szól az accentusról (HungGr. 5), amelynek nyelvünkben az a feladata, hogy meghatározza a hangok hosszúságát vagy rövidségét. Kétféle accentust különböztet meg: accentus acutust (a hosszúság jelölésére) meg accentus gravist (az *è* kérdőszócskában). — Benyák Bernátnál ugyancsak egy „Accentus & Apoſtrophi" c. fejezetben esik szó a betűk egyes mellékjeleiről: (vö. GrHung. 20). — Révai Miklós is az írásjelek között tárgyalja (vö. ElGr. 177) az accentus acutust (a magánhangzók hosszúságának jelölésére), az accentus gravist az elhagyott hang jelölésére *(à, è;* e helyett azonban az aposztrófot ajánlja: *a', e')*, az accentus circumflexust szintén hosszúság (mora) jelölésére (*ênd*öl, *ê* ment). — Kassai József a „Tsak a' szó' hangját jelentő jegyek" között elsőnek az éles húzást (accentus acutust), másodiknak a „két mellesleges böketet" (diaeresist) említi az írásjeleket tárgyalva (vö. Nytanító. 60). Az utóbbi jel nem más, mint a zárt *ë* két pontja.

Jóllehet elég tekintélyes képviselői voltak a vázolt felfogásnak, a betűk mellékjeleinek írásjelként való felfogását nem tette magáévá a korszak. Pedig nem lett volna logikátlan ! Ha az *a—á* és az *e—é* nem hordozna minőségi különbséget a mennyiségi mellett; meg ha az *ö* és *ü* nem kettős vonást kapott volna, hanem szimplát,

elfogadható lett volna a hosszúságjelnek írásjelként való értékelése. Ez esetben talán nem is kerülnek bele a hosszú magánhangzók az ábécébe (amint a hosszú mássalhangzók sem!); esetleg nemzeti ábécénk (már tudniillik mint betűkészleti felsorolás) nem is alakult volna ki.

2. A PROBLEMATIKUS MAGÁNHANGZÓ-BETŰK

a) Az *e* hangok jelölésének ügye

A magyar magánhangzó-rendszer korszakunkban már ugyanaz volt, ami ma. Ebből következőleg a magánhangzó-betűk száma is (a használt és nem az ábécébe felvett betűkre gondolunk) ugyanannyi volt, amennyi ma: általában 14. Ennél kevesebb betűt senki sem tartott szükségesnek a kérdéssel foglalkozó szerzők közül, a betűk számának eggyel (illetőleg kettővel), a zárt *ë* hang (illetőleg hosszú nyílt *ē* hang) betűjével való szaporításáról azonban sok szó esett. Ez tökéletesen érthető is: a magyar *e* hangok jelölésével való kísérletezés egyidős helyesírásunkkal, s az lett volna a furcsa, ha egy tökéletesítésre, reformálásra törekvő korszakban éppen ezekről a dolgokról nem esett volna szó.

Az *ë* jelölésének ügyével Benkő Loránd behatóan foglalkozott: Mikor dőlt el az *ë* írásának sorsa? (Nyr. LXXXVII, 3—20). Tanulmánya lehetővé teszi számunkra, hogy mondanivalónkat aránylag röviden adhassuk elő.

Az *e* hangok kérdésével foglalkozó szerzők közül a legtöbben háromféle *e*-t különböztettek meg. Így például Pápay Sámuel ezt írja: „ezen szóban *eltëvé* gráditsonként emelkedik az *e* hang, mert a legelső *e* rövid, a' középső közép hangú, az utólsó pedig hosszú" (LitEsm. 114—5). Pápay tudatában van az *e—ë* értelemmegkülönböztető értékének is.

Van olyan vélemény is — Baróti Szabó Dávid képviseli —, hogy nyelvünkben négyféle *e* hang van: „Vastag-hangú rövid *e* . . . *eltemettett-em, -ed, -e* . . . Vékony-hangú rövid *e* . . . *meg-fed-em* . . . Vastag-hangú hoſzú *é* . . . *tél* . . . Vékonyabb-hangú hoſzú *è* . . . *réſzeg* . . ." (Orth. 8—9; hasonlóképpen a Vályi, GrK. 3-on betoldás Baróti Szabótól.) A különbségtevés Beregszászi Nagy Pál szerint is szükséges a zárt hosszú *é* meg a nyílt hosszú *ē* között, hogy megkülönböztethessük az ilyen szópárokat: „*szél* ventus, *szèl* margo, latitudo; *ég* coelum, *èg* ardet; *ék* cuneus, *èk* elegantia; *él* acies, *èl* vivit; . . ." (TudGyűjt. 1826. V, 96; hasonlóképpen: MSpr. 26.)

A zárt *ë* jelölése mellett korunk szakírói számos érvet hoznak fel.

Többen első és legfontosabb érvül *ë* hangunk kétségtelen meglétét említik. Ennek logikus következése a betűsorra nézve szerintük az, hogy külön betűjének kell lennie (vö.: Verseghy, Felelet 301; Pápay, LitEsm. 115; Ort. 1817. 9; Vályi, GrK. 2b; Georch, HÍrás. 10; Kovács Ferenc, KazLev. II, 277:1792.). — A második ok a jelölés mellett a helyes kiejtésre nevelés (vö. Ort. 1817. 9). — — A helyes kiejtésnek ilyeténképpen való feltüntetése különösen idegenek magyartanulásakor fontos (vö.: Vályi, GrVitK. 47; Pápay, LitEsm. 115). — Azután: „a' középsŏ *ë* a' Magyar ſzavakban az értelmet véghetetlenül sokſzor megváltoztattya . . . tik *vertëk*, ŏk *vertek*" — figyelmeztet Verseghy (Gr. 52; vö. még: Kovács Ferenc, KazLev. II, 252, 277:1792.; Georch, HÍrás. 10—1). — Továbbá: „Mivel a' költeményekben felette roſſz hangeggyeztetés volna a' verseknek végeinn, ha az eggyik hang középsŏ, a' másik pedig zártt *e* betűbŭl állana. . . *embërëk*, . . . *ſzekerek*" — érvel Verseghy (Gr. 52). — Még ok az is Verseghy szerint, hogy az *ë*-t „a' ſzóképzésekben, és a' ſzóragaſztásokban . . . is sükeresen meg lehet határozni" (Gr. 52; vö. még: Baróti Szabó, Orth. 13). — És utolsó érve Verseghynek is: „a' középsŏ *ë* betűnek meghatározása annyival ſzükségesebb, mivel azt a' Könyvſzerzŏk közŭl némellyek *é* betűre változtattyák, melly éles és húzós nyifogása miatt nagyon kellemetlen, . . . *éné?* . . . *énë?* . . . mások még *ö* betűre, . . . *egök*" (Gr. 52).

A nyílt hosszú *ē* hang jelölése mellett Baróti Szabó meg Beregszászi Nagy a helyesírási homonimia megszüntetésével, az értelem zavartalan kifejezésének érdekével érvelt.

Az *e* hangoknak korszakunkbeli jelölésmódjaira nézve az alábbi táblázat nyújthat tájékoztatást:

	e	ē̆	ē̄	é
1. Vályi András	e	è	—	é
2. Gubernáth Antal	e	ë vagy è	—	é
3. Beregszászi Nagy	e	—	è	é
4. Kovács Ferenc	e	ë	—	é
5. Baróti Szabó	e	ë	é	è
6. Verseghy Ferenc	e	ë	—	é
7. Földi János	e	ë	—	é
8. Kazinczy Ferenc	e	ë	—	é
9. Révai Miklós	e	ë	—	é
10. Pápay Sámuel	e	ë	—	é
11. Georch Illés	e	è	—	é
12. Kolmár József	e	ë	—	é

(Megjegyezzük, hogy az említettek nem mind voltak az *ë* jelölésének bevezetése mellett, vagy nem vették bele ábécéjükbe, de ha jelölni akarták, a feltüntetett módon jártak el!)

Az *e* hangok jelölésének rendszerében a zárt *ë*-re az *ë* jelölésmód általánosnak mondható. Elterjedtségét nyilván annak köszönheti, hogy jól beleilleszkedik a magyar magánhangzó-betűk rendszerébe, amelyben az alapjelre tett két pont a minőségi különbség jele (vö. *o—ö, u—ü*). BENKŐ szerint az *ë*-t Kalmár György alkalmazta először 1770-ben megjelent Prodromusában, mert „ſonus eius adcedat ad ſonum breuis *ö;* imo a magna Vulgi noſtri parte proferatur uti *ö*" (Prodr. 8; idézi BENKŐ i. h. 4). Felhívja a figyelmet BENKŐ arra is, hogy az egykori latin írásbeliségben gyakran találkozhatunk az *ë* jellel abban az esetben, ha figyelmeztetni akarnak arra, hogy az *ae, oe* betűkapcsolatokban *e*-t kell ejteni: *aër, Izraël, poëta, Noë* stb. (i. h. 4). Ez a jel a latin miatt nyilván megvolt a nyomdáknak is, tehát gyakorlati ok is szólt alkalmazása mellett. — Nem szerencsés Vályi András (és variánsként Gubernáth Antal) *è* jele az *ë* hangra, mert a ferde ék nem szokásos mellékjel a magyarban a minőség megkülönböztetésére. — Furcsának tűnhet Baróti Szabó *e, ë, é, è* rendszere, pedig ha négyféle *e* hangot különböztetünk meg, ez a jelölésmód teljesen logikus. Ha ugyanis a rövidek jelölése (az *o—ö, u—ü* mintájára) *e—ë*, a hosszúak jelölésének így kellene alakulnia: A már meglevő *é*-t csakis a nyílt rövid *e* hosszú párjának választhatjuk, mert ezen nincs minőségi különbséget jelző két pont. A zárt rövid hosszú párjának magánhangzó-betűink rendszere szerint *ë*-nek vagy *ẽ*-nek kellett volna lennie (vö. *ö—ő, ő, ü—ű, ű*), ettől azonban Baróti Szabó (joggal) visszariadt, és tette helyébe az idegen (mégis szokottabb), francia *è*-t. Nagy hátránya viszont ennek a rendszernek, hogy az *é* jelnek megváltozik benne a hangértéke. Ez zavaróbb mintha a zárt hosszú *é*-re is új jelet csinált volna Baróti Szabó. — Kovács Ferenc *ė*-je kirí a rendszerből. — Beregszászi Nagy nem a rövid, hanem a hosszú *e* hangok között óhajtott különbséget tenni. A gyakori és hagyományos *é* jelet régi hangértékében tartotta meg (ami előnyös), és a ritkább *ē*-re alkalmazott új, *è* jelet. — Érdekes, hogy a jelöléstechnikáról megjegyzést az egykorú irodalomban alig találunk, az *ë*-t különösebb vita nélkül elfogadták. Vele szemben az *è*-t csak Vályi (GrVitK. 4) meg Georch (HÍrás. 10) a külföldi példákra, meg a könnyebben írhatóságra hivatkozva tartják jobbnak.

Hogyan viszonyultak az *e* hangok közötti különbségtevéshez az érdekeltek, a kortársak? Összefoglalólag azt állapíthatjuk meg, hogy nem támogatták a már meglevő betűkön túl új betűk bevezetését kívánó szerzőket.

Igen tanulságosak azok a vélemények, amelyeket Vályi törekvéseire nyelvtanának bírálói tettek, s amelyeket a szerző maga is summáz a rájuk adott válaszban: „Elſö nevezetesebb akadálynak látszott a' Megítéllö Urak elött, az *e* betüvel való háromféle élés. — Professzor Sédius Ur helyben hagyná ugyan; de a' vele való helyes éléſt nehéznek állíttya. T. Rajnis Ur bajnoki módon ellene áll. T. Szabó Dávid Ur nem három, hanem négy féle *e* betüt állít a' Magyar Nyelvben. Jordánszky Ur ellenben félvén a' vele való hibás éléſtöl, újabb akadályoktól tart, s' elhalasztáſát kívánnya" (GrVitK. 47). — Rájnis József gondolatmenetét és néhány kitételét érdemesnek látszik ide iktatni: 1. A magyarban rengeteg a homonima, még sincs zavar sem a beszédben, sem az írásban. Felesleges tehát az *è* jel bevezetése a *kènyerek* (panes), *kenyerèk* (panis eorum) megkülönböztetése kedvéért. 2. „Ez az új tanítás úgy öſzvezavarná a' nyelvünket, hogy még a' Tudós Magyarok sem tudnák, mikor kelljen *e*, vagy *è* betüt írni." — 3. „Bé nem fogadják ezt a' Tudós Magyarok, mivelhogy ſzükségtelen, és az írást alkalmatlanná . . . tenné . . ." Kalmár György javaslatait is elvetette a közvélemény (GrVitK. 42). — Földi János is ellenzi az *ë* bevezetését (vö. KazLev. I, 363—4:1789. és Gr. 42—3; idézi Benkő is, i. h. 7). — Pázmándi Horváth Endre sem lelkesedik: „Fel és leálló betűink, pont és nyárs jegyeink a' kellemetlenségig elegek; . . . A' Római minden jegy nélkül tudta, mellyik szótag hosszú, mellyik rövid" (TudGyűjt. 1826. V, 30). — Kazinczy meg egyenesen ezt írja: „Versegi nem mond igazat: Magyarban nincs három féle *e* . . . Ki hallotta azt a' különbözést valaha? Deákban etc. igaz: De V. ezt csak azért mondta, mert tele volt a' feje muzsikális kevélységgel" (Dessewffynek, KazLev. V, 412:1808.). — Kolmár József is (megemlékezvén az *ë*-ről) úgy vélekedik, hogy „sem Oratori, sem Poétai hasznot" nem nézhetünk ki az *ë* jel bevezetéséből (Prób. 86—7). — Csak a nyelvtanokra korlátozza az *ë* jel használatát Verseghy Ferenc (vö.: UngSpr. 1—2; Gr. 52; Ort. 1817. 9) meg Pápay Sámuel (vö. LitEsm. 136). — Benyák Bernát (GrHung. 20) és Kassai József (Nytanító. 60—1) kétséges esetekben tartja csak alkalmazhatónak az *ë*-t.

Egyetértésben Benkő Loránddal, aki az *ë* jel sorsát hivatkozott cikkében a mi rövid összefoglalásunknál jóval bővebben tárgyalta, az *ë* be nem vezetésének okait a következőkben látjuk: 1. Az egykori magyar nyelv, bár a mainál nagyobb mértékben élt benne az *ë* hang, nem szolgálhatott az *ë* (vagy más) betű bevezetéséhez szilárd alapul; 2. Az *ë* jelölésének szempontjából a személyi viszonyok sem alakultak kedvezően. Egy új betű bevezetését szorgalmazók közül ugyanis csak Vályi Andrásnak nyílt komoly lehetősége az *ë* terjesztésére,

egyrészt egyetemi tanári működése, másrészt tervezett nyelvtana révén; ám fiatalon meghalt, könyve pedig (talán éppen az *è* jel erőltetése miatt) nem jelent meg. Rajta kívül a helyesírás fejlődését irányító, befolyásolni tudó személyek, csoportok (Révai és tanítványi köre, Kazinczy és barátai, a DebrGr. írói, Rájnis stb.) mind *ë* ellenesek voltak; 3. Az *ë* jelölésének pártján levők nem értettek egyet sem az új jel formáját, sem alkalmazási körét illetőleg; 4. A nyomdai viszonyok sem kedveztek egy új formájú betű bevezetésének (vö. BENKŐ i. h. 19—20).

Másképpen vélekedünk viszont, mint BENKŐ LORÁND, a tekintetben, hogy sajnálnunk kell-e az *ë* jelölésének elmaradását. Nekünk az a véleményünk, hogy mivel az *ë* jelölését nyelvi-nyelvjárási okok miatt nem lehetett volna egységes, szilárd alapokra helyezni, egy új betű bevezetése a magyar ábécébe zavarok, nehézségek forrásává vált volna, mint azt Rájnis (i. h.) jósolta. (Az *ë* nem jelölése helyesírásunk korábbi szakaszaiban ugyanezekre az okokra megy vissza!) Az *ë* jelölése mellett szóló nyelvesztétikai érvek az előbbieknél jóval kisebb súllyal esnek latba egy új betű bevezetésének eldöntésekor. Megfontolandó még a következő is: Az *ë* betű bevezetése megbontotta volna a fonematikus alapon kialakult *e—é* betűpár egyensúlyát, és annak alapján, amit Baróti Szabó Dávid jelölésrendszerével kapcsolatban mondottunk, kétségessé vált volna az *é* jel jogossága, sőt felvetődhetett volna az *a—á* jelpár helyességének kérdése is.

Az egyensúly nem billent volna fel, ha az *ē* jelölésére Baróti Szabó javaslatát megfogadva vállalkoztak volna a korszak grammatikusai. Erre azonban nem volt meg a kellő igény. Minden bizonnyal azért nem, mert nyelvjárásaink nagyobb része nem különböztette meg akkor sem fonematikus értékkel a nyílt hosszú *ē* hangot. Valószínűleg ez az alapja Vályi András tipikusnak mondható magatartásának: a maga *è* jeléért lelkesen harcolt, Baróti Szabó negyedik *e* hangjának megkülönböztetését viszont már ő is (csatlakozva az ellentáborhoz) feleslegesnek ítélte (vö. BírK. 55).

b) Az *i* betű

Az *i* jel funkciója korszakunkra ugyan már tisztázódott, mindamellett az *i*-t a *j*-vel meg az *y*-nal a közgyakorlatban még mindig összekeverték. Földi János ekképp tárgyalja a problémát:

„Az I-t a' Magyarban nem kell öſzvezavarni a' J-vel sem az Y-al. Az I magánhangzó elején, közepén utólján a' ſzónak. A' J máſſalhangzó mindenütt . . . Az *Y* pótoló betű, mellynek magában

haſznát nem veſſzük, hanem tſak ezen betűk mellett: *g, l, n, t* . . . Roſſz tehát így írni: *jrok, bjró, vennj*, 'satt. ezek helyett: *írok, biró, venni*. Régi ſzokás, de tſak ugyan roſſz ſzokás, kivált az *i* végű Vezeték neveket *y*-nal végezni, mint: *Palánky, Vizy* 'sa't. Ellenben ſzinte úgy roſſz a *J* helyett *I*-t írni, mint: *iárok, iámbor*. 'sa't. Vagy az *Y* helyett *I*-t írni, mint: *hogj* e' helyett *hogy*" (Gr. 46—7). — Még részletesebben, helyesírástörténeti háttérrel foglalkozott az *i*, a *j* meg az *y* összekeveréséből származó hibákkal Révai Miklós (ElGr. 170—2), de lényegileg semmivel sem mond többet Földinél, úgyhogy nem idézzük. — Hogy az *i* helyett ne használtassék más betű, erre mások is figyelmeztetnek még, ha nem is különösebb részletességgel. Így például Meliboeus (Sprm. 4), Gyarmathi Sámuel (Nyelvm. I, 9), Kassai József (Nytanító. 52), Ort. 1798. (7), Gáti (Elm. 75).

A betű formáját illetőleg Földi Jánosnál olvashatjuk a következőket: „[Az *i* pontjával] a' Deákok az *I*-t a *J*-től akarták megkülönböztetni, melly nállok gyakorta eggy. Mi nálunk az *i*, mindenkor különös betű a *j*-től . . . azért, hogy a Pontozáſok kevefednének, mi a rövid *i*-nek pontozáſát elhagyhatnánk; de már nagyon közönſéges" (Gr. 41). — Más nyelvtaníróknál nem találkoztunk az *i*-ről hasonló magyarázattal.

c) Az *ö* és *ü* problémái

Jobban mi sem tudjuk a témát exponálni Földinél: „E két magánhangzókat *ö, ü*, ſokan elſő íróink közzül foglalt hangoknak lenni vélték, annyival is inkább, mivel [a régiek a latin helyesírás szerint] ezeket ſzüntelen igy irták, *eo, eu*. De én meghányván, vetvén ezeknek terméſzeteket, illendöbbnek ítéltem őket is a' magánhangzók közzé ſzámlálni" (Gr. 40).

Miképpen győzött ez a helyes felfogás a helytelen felett, a fonetika történetére tartozik. Minket itt már csak az a tény érdekel, hogy korszakunkban már uralkodó az egyhang-felfogás. Mindazonáltal kísért még a régi szemlélet is. Kitetszik ez nemcsak egyes ezt védő megnyilatkozásokból (pl. Sz. J., TudGyűjt. 1832. XI, 87), hanem még inkább az ily módon való vélekedést elítélő, az új felfogásért síkra szálló, azt bizonyító kitételekből (pl. Földi, KazLev. I, 362: 1789.; DebrGr. 4; Benyák, GrHung. 3; Gyarmathi, Nyelvm. I, 10; Verseghy, Felelet 302, 332; Ort. 1817. 15; stb.).

Érdekesen tükrözi a DebrGr. egy átmeneti korszak gondolkodásmódját! A DebrGr. az *ö*-t, *ü*-t nem tekinti diftongusnak, ennek ellenére nem veszi fel az ábécéjébe az őket jelölő betűket, mert

szerinte „Betűink ezek által új Betűkkel nem szaporodtak, hanem tsak más hangoknak jelentésére fordítódtak, és e végre bizonyos jegygyel megkülömböződtek: könnyebbségnek okáért mindazáltal mondhatjuk, hogy hét a Magábannhangzónk, úgymint: *a, e, i, o, u, ö, ü*" (i. m. 4). — A DebrGr. álláspontja azonban nem jellemző korára. A tipikus az, hogy az egyeshang-elmélet győzött, s hogy ennek következtében az *ö* is, az *ü* is belekerült már a magyar ábécébe, még olyan szerzők szerint is (pl. Benyák, Kassai), akik a kétjegyű mássalhangzó-betűket nem iktatják még bele.

Ma használatos *ö, ü* betűnknek ez a formája KNIEZSA szerint a XVII. század óta él a magyar írásgyakorlatban (vö. MHír[2]. 35). Korszakunkban már ez a jelölésmód az általános, de a korábbi formák még mindig léteztek (a tulajdonnevekben; az alacsonyabb szintű, a fejlődéstől elmaradt írásgyakorlatban; konzervativizmusként). A DebrGr. így tájékoztat a korabeli helyzetről: „Az *őt* külömbözőképpenn írták a Régiek, és írják a Maiak is így: *ew, eu, eo, eö, ő, ö, ȯ, ő;* az *üt* pedig így: *eu, ű, ü, ŭ, ű* és *y*" (i. m. 4). — Földi János (Gr. 41—2; KazLev. I, 362:1789.), Verseghy Ferenc (Ort. 1817. 15—6; Felelet 332) a magyar helyesírás történetébe visszapillantva meglehetős részletességgel vezetik le az *ö, ü* jel történetét, nyilván azért, hogy tájékoztassák a régi jelekbe minduntalan beleütköző közönséget e jelölésmódok eredetéről. — Számos nyelvtanban megtaláljuk a tiltó szabályt is a régi jelölésmódok ellen (Földi, Gr. 47; Kassai, Nytanító. 53, 57; Gáti, Elm. 87; Ort. 1789. 8).

3. A MAGÁNHANGZÓK IDŐTARTAMÁNAK JELÖLÉSE

a) Az ékezetes betűk használatáról általában

Az irodalmi nyelv kutatója, aki arra kíváncsi, hogy az egyes magyar szavakban mi volt magánhangzóink kvantitása, a címben jelzett problémakörön belül számos fogas kérdéssel találkozik. A helyesírás kutatójának, aki csak azt vizsgálja, hogy a helyesírás regulázására tudatosan törekvő munkák megkívánják-e és miképpen a magyar fonémarendszer tükröztetéséhez szükséges rövid, illetőleg hosszú magánhangzó-betűket, korszakunkban már viszonylag könnyű dolga van. Nincs ugyanis egyetlen nyelvtanunk sem, amely ne különböztetné meg a magánhangzók között a rövideket és a hosszúakat, s amely ne intézkednék a két csoport írásbeli megkülönböztetésének mikéntjéről. A sok hasonló megfogalmazású szabály közül Pápay Sámuelét idézzük: „Magánhangzóinknak első felosztása az, hogy azok vagy rövidek, vagy hosszúk. A' hosszúkat

vonással szoktuk megjegyezni az írásban" (LitEsm. 114; hasonlóképpen Meliboei, Sprm. 2; Földi, Gr. 41; Szaller, HungGr. 4; Gubernáth, Inst. 3—4; DebrGr. 8; Ort. 1798. 23; Vályi, GrK. 2; Beregszászi Nagy, MSpr. 21; Révai, ElGr. 59—60; Benyák, GrHung. 3; Kassai, Nytanító. 29; Ort. 1817. 5—6; Verseghy, Gr. 51; Kolmár, Prób. 76; AkH. 1832. 7).

A hosszú magánhangzó-betűknek a rövidektől való pontos megkülönböztetését nyelvtaníróink gyakran indokolják azzal (igen helyesen!), hogy a rövid és a hosszú magánhangzók a magyarban önálló értékű elemként vesznek részt a szótestek differenciálásában (mint szokás mondani: „értelemmódosító szerepük van"), s ha a jelölés nem pontos, az írás világossága elhomályosul. Földi János például nagy gonddal összeállított, szópárokat tartalmazó jegyzékkel bizonyítja a rövidség-hosszúság szerepét (Gr. 46; hasonlóan: uo. 58). Példáinak egy részét be is mutatjuk: „*agy* = cerebrum, *ágy* = lectus; *bab* = faba, *báb* = pupa; *bal* = ſiniſter, *bál* = ſaltus publicus; *biró* = poſſeſſor, *bíró* = judex; *éles* = acutus, *élés* = victus; *fel* = supra, *fél* = dimidius; . . .; *tik* = vos, *tík* (tyúk) = gallina; *var* = vulnusculum, *vár* = arx; *vaſárnap* = dies ſolis, *váſárnap* = nundinalis; *vetek* = semino; *vétek* = pecco" (Gr. 57—8). Hasonló megjegyzések és példák találhatók többek között a következő szerzőknél: Gyarmathi Sámuelnél (Nyelvm. I, 14), Gubernáth Antalnál (Inst. 5.), az Ort. 1798.-ban (8—9), Beregszászi Nagy Pálnál (MSpr. 25), Benyák Bernátnál (GrHung. 3) stb. — Révai Miklós, Vályi András, Böjthi János ékezést védő nyilatkozatait Benkő Loránd idézi könyvében (FelvIr. 118).

Hogy miért hangoztatták grammatikusaink oly állhatatosan a rövid és a hosszú magánhangzó-betűknek a meglétét, és az időtartam jelölésének szükségességét, arra nézve Földi Jánosnál találunk útbaigazítást, aki nyelvtanában kifejti, hogy a magánhangzók hosszúságának jelölése egyrészt új szokás, és még sokan elmulasztják, másrészt sokan még a régi fajta jelölésmódokat használják, pedig „ha reggeltől fogva estig hajtjuk is e' rövid hangokat *aa, ee,* 'sa't; nem léſz azokból egy felemelt hang *á, é* 'sa't" (Gr. 46). — A hosszúság jelöletlenül hagyását Baróti Szabó Dávid is keményen elítéli, „mert az igaz ki-ejtéſsel ellenkező íráſsok módgyával ſokaknak okot nyújtanak az eltévelyedésre, vagy leg alább a kéttségeskedésre" (Orth. 13.) — Az ékezés elmulasztásáról, vagy a hosszúságnak régi módon történő jelöléséről mások is panaszkodnak. Így például Gubernáth Antal (Inst. 5), a DebrGr. (8), az Ort. 1798. (8—9), Pápay Sámuel (LitEsm. 134—5), Benyák Bernát (GrHung. 3), Kassai József (Nytanító. 57—8) stb. — Mindebből az látszik, hogy nyelvtanaink szerzői — felelősségük teljes tudatában —

mindent megtettek, hogy megszűnjenek az ékezés olyan pontatlanságai, amilyenekre BENKŐ LORÁND sok példát idéz könyvében (FelvIr. 118—9). — Földi János a hosszúság jelölésének terjedését a hangmértékes verseléssel hozza kapcsolatba (vö. Gr. 42).

Jóllehet a grammatikusok kivétel nélkül használták a hosszú magánhangzókat jelölő betűket, táblázatunkra pillantva feltűnhet, hogy közülük is milyen sokan nem tették bele őket a magyar ábécébe külön betűként. Az AkH. 1832.-t közvetlenül megelőző időszakig csak Gyarmathi és Gubernáth sorolja fel a hosszú változatokat is az ábécében. Verseghy ingadozik: az UngGr.-ban még valamennyi hosszú betű benne van az ábécében, későbbi műveiben viszont már csak az *á* meg az *é*. Ezt az eljárást az magyarázza, hogy az *a, e* meg az *á, é* között nemcsak mennyiségi, hanem minőségi különbség is van, míg a többi rövidek és hosszúak között a különbség csak mennyiségi. Ezért lehetett úgy vélekedni, hogy a hosszúság jelének kitevése ugyanúgy nem eredményez új betűt, mint ahogyan a hosszú mássalhangzók jelei sem azok. Ilyen értelemben nyilatkozik Révai is (vö. ElGr. 60), Pápay Sámuel is (vö. LitEsm. 112). Mondanunk sem kell, hogy ez az eljárás nem kedvezett a hosszúság jelölésének.

Nyelvtanainknak — az említett hiányosságok ellenére is — felmérhetetlenül nagy a nevelő hatásuk a tekintetben, hogy a hosszú magánhangzó-betűk következetesen használtassanak mind kézírásban, mind nyomtatásban. Miért emeljük ezt újra ki? BENKŐ LORÁND figyelmeztet arra könyvében, hogy élt ebben az időben (a grammatikusok álláspontjával szemben) az írók körében egy olyan vélemény, amely szerint a rövid és a hosszú magánhangzókat írásban felesleges megkülönböztetni egymástól. Többen csak az *i, u, ü* — *í, ú, ű* megkülönböztetését ellenezték, illetőleg minősítették szőrszálhasogatásnak (vö. FelvIr. 116—8), vannak azonban általában ékezesellenesek is, amilyen pl. Sándor István. Szerinte: „A' mi Nyelvünk moſtani Írása a' ſok Accentuſsal felettébb meg-van terhelve . . . Ez a' ſok Vonáſolás ha ſzükséges-é a' Nyelvünk Írásának nem tudom" (Sokf. 1796:121—2). Arra is hivatkozik, hogy más nyelvek sem jelölik magánhangzóik hosszúságát az írásban, továbbá kifejti, hogy az ékezés lassítja az írást és „a' Könyv-nyomtatókra nézve terhes" (uo. 122). Sándor István egy más helyen bevallja, hogy „az újdonúj *ő* és *ű* Betűkkel" kézírásban soha nem szokott élni, mert szükségteleneknek tartja őket. „A ſzületett Magyar úgy is tudja, hol kelleſsék azokat hoſzſzan vagy röviden ejteni. Az idegenek pedig, kik Magyarúl kivánnak olvasni, hallásból tanúljákmeg, 's azt nem kivánhatják, hogy az Irók és Nyomtatók ſzüntelen 's annyit fáradjanak miattok" (Sokf. 1799:131).

Ezeket a véleményeket táplálhatták az akkori nyomdaviszonyok is: nyomdáink még eléggé gyatrán voltak felszerelve ékezetes betűkkel. Egyesek azután a kényszerből elvet csináltak; ahogyan ma is az írógépek *í, ú, ű* hiányából (vö. BENKŐ FelvIr. 116). — Fontosabb ok volt azonban ennél a nyelvjárási sajátságoknak a hatása. Andrád Sámuel ékezetellenessége pl. BENKŐ szerint anyanyelvjárásának következménye (i. m. 117). — Oka lehetett továbbá az ékezetek elhagyásának egy olyan nyelvesztétikai vélekedés, amely szerint nyelvünkben túlságosan sok a hosszú magánhangzó. Kazinczy volt például ezen a nézeten: „Nyelvünkben felette sok a' hosszú vocalis (Én azért hányom-el az accentust a' *volt, költ, tölt,* etc.-ról" (KazLev. II, 532:1802.). Kolmár József is ebben a szellemben ad tanácsokat az *o—ó* hosszúságának jelölését illetőleg (Prób. 107—9).

Ha az ékezés—nem ékezés kérdésének mérlegét meg akarjuk csinálni, szerintünk a következő az eredmény: a sok ékezési bizonytalanság, amely kéziratainkban, nyomtatványainkban ez idő tájt lépten-nyomon tapasztalható, a múlt maradványa. A jövő, a fejlődés útja kétségtelenül az ékezés pontos megtartása mind kézírásban, mind nyomtatásban. Ez minden kétséget kizáróan azoknak az íróknak az érdeme, akik az ékezést megtartották (vö. BENKŐ, FelvIr. 120), valamint azoknak a grammatikusoknak a diadala, akik az ékezetes betűk pontos használatára az egész nemzetet ránevelték, és ezáltal a nyomdákat is kényszerítették az ékezetes betűk beszerzésére és használatára (vö. BENKŐ, FelvIr. 164—7).

b) A hosszú nagy *Í*

Ha manapság valakit, aki nem tette fel a hosszú nagy *Í*-re a vesszőt, erre figyelmeztetnek, rendszerint csodálkozva kérdezi meg: „Mióta van ez szokásban?", és arra gyanakszik, hogy az AkH. 1954. alkotóinak egy frissen kisütött ötletéről van szó csupán. Pedig — a nyelvészek tudják — nem így van: korszakunkban is gyakran megtaláljuk már az *Í* betűt, tehát a jel nem friss keletű.

Azt azonban el kell ismerni, hogy az *Í* betű használata nem volt általános. Mint táblázatunk is mutatja, csak Gyarmathi Sámuel, Gubernáth Antal, Verseghy Ferenc (de nem minden munkájában !), Révai Miklós, Márton József, Farkas János vette fel az ábécébe a nagy *I* hosszú párját. Nyelvtanaink erről a kérdésről nem szólnak. — Az *Í* mostoha kezelése nyilván összefüggésben van az *í, ú, ű* jelölésének, pontosabban nem jelölésének egész problematikájával, de hogy mi az oka a hosszú nagy *Í* létezése eltagadásának, arra

nézve még senki sem végzett külön kutatásokat, pedig erre lenne szükség. A mi feltevésünk a következő: Az AkH. 1954. *i, í* betűjében szókezdő hosszú *í*-s szó csak 74 van (*ígér, így, íj, ín, inség, ír, írás, íz* stb., a teljes számban persze a szótárban levő származékok is benne vannak). Ha meggondoljuk, hogy e 74 szó hányszor kerül olyan helyzetbe, hogy nagy *Í*-vel kellene kezdeni, megérthetjük (de nem helyeselhetjük) az *Í* iránt tanúsított közömbösséget.

c) A hosszú *ő, ű* formája

A rövid magánhangzókat jelölő betűk legtöbbje minden nehézség nélkül látható a hosszúságot jelölő ékezettel mind kisbetűs, mind nagybetűs formájában. Az a körülmény azonban, hogy a rövid *ö* meg az *ü* már mellékjeles betű, nem kis problémává tette a hosszú változatok jelölésének miként jét. Két forma küzdelmét kísérhetjük nyomon egész korszakunkban: *ő, ű;* illetőleg: *ő, ű*.

A régebbi jelölésmód: *ő, ű*. Ma már szokatlanok ezek a jelek a szemnek, pedig keletkezésük teljesen logikus. Rájnis József, aki ezeket a betűket használta, így védi a régi szokást: „a' Magyaroknál nem két vonásotska, hanem tsak eggyetlen egy vonásotska a' hoſzſzas hangnak jele; p. ok. *á, é, í, ó, ú*, tehát az *ö*, és *ü* bötűt-is, mikor hoſzſzan hangzik, tsak egy vonásotskával kell a' rövidenhangzótól külömböztetni; 's ugyan azért jól írják a' Magyarok ezeket a' bötűket illyképen: *ő, ű*, és ha úgy írják-is némellyek: *ő, ű*, ezt tsak azért tselekſzik, hogy könnyebb két vonásotskát írni, mintsem két pont között egy vonásotskát; de a' nyomtatásban tsak még-is *ő*, és *ű* bötükkel kell élni az írásban-való *ő*, és *ű* helyett" (GrVitK. 37b). — Grammatikusaink közül ezekkel a betűkkel dolgozott Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid, Verseghy Ferenc, Bél Mátyás, Földi János, Szaller György, az Ort. 1798., Gubernáth Antal, Márton József, Benyák Bernát, Farkas János, Kassai József, Szalay Imre, Pápay Sámuel stb., tehát igen sokan (l. a betűk táblázatában).

Óriási volt azonban az ellenzéke az *ő, ű*-nek, és ennek meg is volt az oka. Elsőnek Kazinczy Ferenc véleményét idézzük: „A rövid hangot jelentő pontatlan *a, e, o, u* vocalisok úgy változtattnak hoſſzú hangot jelentőkké, hogy felikbe accentust vonunk, a' pontos *i* vocálist pedig rövidből nem úgy csináljuk hoſſzúvá, hogy a' pont felibe vonunk accentust, hanem úgy, hogy a' pontot változtatjuk-által accentussá. Ha ez így jól esik, jól kell esni annak is, ha a' rövid *ö'* és *ü'* két pontjait accentussá változtatjuk . . . Igy kívánja ezt az analogia, így a' ſzépség, így a' könnyebség az írás-

ban, így végre a' typographiai tekintetek, mert mi könnyen kopnak-el a' közben álló accentus mellől azok a' két kis pontok, kivált a' petit és nompareil metſzésüekben?" (Régiségek és ritkaságok XXXIII—IV). — Földi János is, aki pedig grammatikájában végig *ő*-t, *ű*-t írt, az *ő*, *ű*-t jobbnak látná: „Már minden Nyomtató műhelyekben felállott e' rövid *ö*, *ü* és hoſſzú *ő*, *ű*. De meg kell vallani, hogy ez utólſó hármas jegyzés mind az iráſban mind a' Nyomtatáſban alkalmatlan" (Gr. 42; hasonlóképpen: KazLev. I, 362:1789.) Ugyanígy *ő*-vel, *ű*-vel jelentette meg munkáját, de az *ő*, *ű*-re hajlott Pápay Sámuel is (LitEsm. 136). — Az egyszerűbb *ő*, *ű* mellett szót emelt még a DebrGr. (4), Kolmár József (Prób. 83—4), Gáti István (Elm. 87); és ezt a betűformát használta (ha külön nem is nyilatkozott róla) Vörösmarty Mihály (diákévei után !), Kazinczy Ferenc, Georch Illés, Malovetzky szótára is (l. a betűrendszer összefoglaló táblázatában).

Hogy kitől indult ki korszakunkban az *ő*, *ű* jelölés terjesztésének gondolata, aligha dönthető el. Simai Ödön szerint Kazinczy műveinek kell tulajdonítanunk az új jelölésmód elterjedését (vö. Kazinczy Ferenc nyelvújítása. MNy. VII, 306). Földi János Grammatikájáról írott cikkében pedig ugyancsak Simai úgy vélekedik, hogy mind a DebrGr., mind pedig Kazinczy Földitől kaptak indítást az *ő*, *ű* használatára (vö. MNy. VIII, 180—1). Szerintünk túlzás az *ő*, *ű* jelölés kezdeményezését vagy győzelmének okát akár a DebrGr. akár Kazinczy (vö. RégRitk. XXXIV), akár Földi hatásában látni. Azok miatt az okok miatt változott meg a szokás országszerte, amelyek miatt Kazinczy is, Vörösmarty is átpártolt a régi nehézkes, nem tetszetős jelektől a könnyebben írható, egyszerűbb és szebb betűkhöz. Az persze nagyon valószínű, hogy a Társaságnak az *ő*, *ű* javára történő döntéséért Kazinczy is, Vörösmarty is minden befolyását latba vetette.

A régi jelekről az új jelekre való áttérés lassú folyamat volt. Horváth Károly megfigyelése szerint például a Hazai és Külföldi Tudósítások 1817—1818 táján kezdi átváltani régi *ő*, *ű* betűit *ő*, *ű*-re (vö. VKK. I, 363), ami nem azt jelenti, hogy a régi jeleket egyik napról a másikra kivonták a forgalomból. Deme László a TudGyűjt. 1820-i évfolyamában a hosszú palatális labiálisok jelölésére a garmond szedésben *ő*, *ű*-t, a petit szedésben viszont *ö*, *ü*-t talált (vö. RefNy. 39). Mi ugyanezt figyeltük meg a TudGyűjt.-nek még későbbi évfolyamaiban is. Nyilván arról van szó, hogy a nyomda, mikor a gyakrabban használt garmond *ő*-k, *ű*-k elkoptak, már az egyszerűbb *ő*-ből, *ű*-ből pótolta a hiányokat (ezt a formát látván a jövő típusának), ám a még használható régi, de ritkábban használt petit betűket sem öntötték be, hanem ezekkel is szedtek. A petit-

ben az újabb *ő*, *ű* meg a régi *ȯ*, *ů* teljesen rendszertelenül található, ami arra mutat, hogy a két betűfajta ömlesztve hevert a betűszekrényben, s a nyomdász az éppen kezébe akadót használta fel.

Az AkH. 1832. nem okozott csalódást a nyomdáknak, amelyek már az új jelekre kezdtek berendezkedni: a Társaság az *ő*-t, *ű*-t fogadta el.

C) A MÁSSALHANGZÓKAT JELÖLŐ BETŰK

1. ÁLTALÁNOS PROBLÉMÁK

A mássalhangzókat jelölő betűk rendszerében — mint tudjuk (vö. DEME, RefNy. 32—3) — nem mellékjelek, hanem betűk összekapcsolása hoz létre új jeleket a latinból hiányzó, a magyarban viszont meglevő hangok jelölésére. Ilyen módon helyesírásunkban az egyjegyű és a két(több)jegyű betűk két nagy csoportját kell megkülönböztetni a mássalhangzókat jelölő betűkön belül.

Ez a különbségtevés azonban (jóllehet számunkra nyilvánvaló) korszakunkban még nemigen található meg. Míg ugyanis az egyjegyűek betű volta felől semmi kétség sem volt, addig a kétjegyű betűket egész sor nyelvtanírónk (pl. Bél Mátyás, Szaller György, a DebrGr. szerzői, Benyák, Kassai) nem tette bele a magyar ábécébe (1. a táblázatban). A tisztultabb felfogást, amely szerint a kétjegyűek is ugyanolyan rangú betűk, mint az egyjegyűek, többen vallották ugyan (pl. Földi, Révai, Verseghy stb.), s ennek megfelelően náluk a kétjegyű betűk is benne vannak már a magyar ábécében; ám a kétjegyű betűk fogalma még a grammatikusok e csoportjának sem mindig volt eléggé világos.

2. A PROBLEMATIKUS EGYJEGYŰ BETŰK

Korszakunkban már minden egyjegyű betű mai funkciójában használatos. Zavart csupán a hagyomány okozott azzal, hogy néhány betű (múltbeli alkalmazásának megfelelően) nem sajátos szerepkörben is felbukkant még az írásgyakorlatban. Az ilyen maradványok ellen grammatikusaink határozottan küzdöttek. A következőkről kell megemlékeznünk:

a) A *h* betű

Korszakunk elején Földi János még szükségesnek tartja megjegyezni, hogy a *h* nálunk is, „Mint más egyéb eſmereteſebb Nemze-

teknél is... betűſzámba mégyen... valóſágos betű, máſsalhangzó betű" (Gr. 35). Ezt nyilván azért teszi, hogy nyelvünket pl. a franciával szembeállítsa, és a *h* tekintélyét megszilárdítsa. Hasonló figyelmeztetés olvasható Verseghynél is (vö. TisztMsg. 26).

Már Földi János is (vö. Gr. 35, 37, 47), a DebrGr. is (vö. 9) felemelik a szavukat a *h* felesleges használata ellen, de még Gáti Istvánnak is szükséges megismételnie, azt az intelmet, hogy a „*h*-val egészszen viszsza élnek sok magyaraink, kivált a' tulajdon nevekbe és idegen szóknak le írásokba: *Tsáthi, Tóthi, Guthi, megh, dögh, patakh, Khorus* vagy *Chorus, Thuri, Thasnádi, Pathai*... Hiba mert nints a' Magyarnak kettős betűje *h*-ból tsinálva, szükségtelenis, mert el tsufitja a' magyar hang ejtést" (Elm. 76).

A DebrGr. ennél enyhébb álláspontot képvisel, mert az idegen szavakban és a régi magyar családnevekben megengedi a *h* használatát az egyébként kifogásolható esetekben. A közgyakorlat ennek a felfogásnak a szellemében fejlődött tovább.

b) A *j* betű

Jóllehet a *j* funkciója is rég tisztázódott már (miként az *i* alatt már említettük) az *i*-vel való összekeverés ellen a *j*-ről szólva is megemlékezik egyik-másik nyelvtanírónk. Így például Földi János: „Úgy hangzik, mint a' Deákoknál, de nem egyenlő az *I* magánhangzóval, azért avval nem is kell öſzvezavarni, ez mindenkor magánhangzó, amaz máſsalhangzó maradván" (Gr. 39; hasonlóképpen: Verseghy, UngSpr, 2.; Gáti, Elm. 75, 77).

A DebrGr. a *j*-t az *ly*-től félti: „[képtelenség lenne, ha] a következő Szókat így írnánk: *pennálya, kalaplya, bírlya, írlya*" (i. m. 10).

c) Az *s* betű

Korszakunkban az *s* hang jelölésére még két jel használatos, a német hosszú *ſ* meg a latin *s*. A két variáns közül az egyik felesleges volt, a létért való küzdelemben a latin forma bizonyult erősebbnek, nyilván esztétikai okok miatt. Idézzük az *s*-ről Földi Jánost: „A' Nyomtatáſok kerekdedſégeknek meg nyeréſek végett, megtartáſra méltó Régula légyen a' Nyomtatókra nézve, hogy a' Magyarban a' hoſſzú elnyúlt *ſ* helyett, mindenkor rövid kerek *s*-et tégyenek... A' kéz íráſokban ezt megtartani nem is olly könnyü, nem is olly ſzükſéges" (Gr. 47—8). — Persze a német hosszú *ſ* teljes eltűnése több évtizedig tartott. Korszakunk elején még gyakran

látjuk nyomtatványainkban (pl. Bél Mátyás, Gyarmathi, Szaller, Gubernáth stb. nyelvtanában), korszakunk végére azonban az *ſ* teljesen eltűnik nyomtatványainkból, a TudGyűjt.-ben például már nincs nyoma.

Történtek pedig kísérletek arra, hogy a *ſ* is, magyar *s* is megtartassék. Bizonyos szabályok voltak ugyanis arra, hogy mikor kell (vagy lehet) *ſ*-et, illetőleg *s*-et használni. — Az egyik szabály szerint a szó elején és közepén állhatott *ſ* is, szó végén viszont mingid *s* volt szedendő vagy írandó. — A másik szabály szerint a szó közepén álló hosszú *s*-et *ſs* kapcsolattal kellett jelölni.

Korszakunk elején viszonylag következetesen meg is valósul ez a jelölésmód több nyelvtanunkban is. Például Szallernál: *vaſaſsabb, aranyoſsabb, ezüstöſsebb* (HungGr. 30); Földinél: *olvaſs, láſs, botſáſs, ſzereſs, fuſs, köſs, üſs* (Gr. 175) stb. Gyarmathi Sámuel ezt az eljárást külön ajánlja is (vö. Nyelvm. I, 18).

1800 utáni nyelvtanainkban azonban ezeket az írássajátságokat már alig találjuk meg: mindig *s*-et, ill. *ss*-et ír Révai, Pápay, Verseghy, Farkas, Kassai stb., egyedül Benyáknál jelentkezik a régi *ſs* szabály. Ezeknek az írássajátságoknak a kiveszése tökéletesen érthető: funkciójuk nem volt, az írást csak nehezebbé, bonyolultabbá tették.

d) A *v* betű

A latinban is, a régi magyar helyesírásban is elterjedt szokás volt a *v*-nek *u*-val történő felcserélése. Érthető tehát, ha ez a szokás a kettős hagyomány miatt még korszakunkban is élt, s emiatt elég sok panasz található. Földi János írja: „[A v] Úgy hangzik, mint a' Németek kettős *W*-jek. *Wann.* Ne is iródjon soha az *U* magánhangzó helyett, mint a' Deákoknál. Mert ezek a' Magyarban egymáſra két változhatatlan betűk" (Gr. 39; hasonlóképpen: uo. 47; Meliboeus, Sprm. 5; Gyarmathi, Nyelvm. I, 10; Ort. 1798. 7—8; Ort. 1817. 15; Gáti, Elm. 75).

3. A KÉTJEGYŰ BETŰK

a) A kétjegyűek betűk-e egyáltalán?

α) Az elterjedtebb felfogást „diftonguselmélet"-nek nevezhetők. E szerint a *gy, ly, ny, ty, sz, zs, tz* ~ *cz, ts* ~ *cs, dz, ds* nem önálló

betű, hanem csak két betű kapcsolata. Ennek az álláspontnak fonetikai háttere az a nézet, hogy az e betűktől jelölt hangok nem egyeshangok, hanem hangkapcsolatok. A „két betű"-elv következménye pedig az, hogy a kétjegyűek nem tagjai a magyar ábécének.

A DebrGr. például a következőket tanítja: „ha nintsenek is Nyelvünkbenn Kettőshangú Magábannhangzók: de vagynak Kettőshangú Mássalhangzók, úgymint ezek: *gy, ly, ny, ty, ts, tz, 's, d's, dz*" (i. m. 4—5). A *gy, ly, ny, ty, ts, tz* összetett hang voltában a kor nem utolsósorban a szóelemző írásmód *adja, éljen, kínja, kertje, barátság, hétszer* stb. típusú esetei miatt is hitt olyan szilárdan (vö. Kolmár József, Prób. 80—3). A *dz, d's* mint zöngés párok természetesen szintén ide sorolódtak. — Nem tudja viszont már megoldani a DebrGr. az *sz* problémáját, amelyről ezt kénytelen mondani: „Kettős Betű az *ſz* is: de nem Kettőshangú" (uo.), tudniillik egyszerű hang volta rendkívül nyilvánvaló. Ennek ellenére nem önálló betű sem az *sz*, sem a többi a DebrFr. rendszerében.

Kassai József — bár Révait sok mindenben követte — a hangokat és a betűket illetőleg ellene mond mesterének: szerinte felesleges a betűk számát szaporítani: elég annyi, ahány a latinban is van. Nem is külön betűk nála a kétjegyűek. Ezeket egyébként két csoportra osztja. Kettősek az *sz, ts, tz, zs*, nem kettősek, hanem szintén egyszerűek (az *y* csak lágyítójel!) a *gy, ly, ny, ty* (vö. Nyt. 30); amelyekre a legokosabb lenne mellékjeles betűket *g', n', t', l')* alkalmazni. Ebből a szembeállításból derül ki, hogy nála az *sz, ts, tz, zs* összetett hang csupán, a többi szerinte is egyszerű hang.

Csak e két, egymásnak ellentmondó véleményből is szépen kitűnik a lényeg, a „két hang"-elmélet fonetikai és fonológiai tarthatatlansága, amely miatt az e nézeten levők önmagukkal is, egymással is lényeges ellentétekbe kerültek a tekintetben, hogy melyik betű összetett, melyik nem.

β) A kétjegyű betűknek egy betű voltát valló felfogásmódnak jobb apostolai vannak, mint az előbb ismertetett helytelen nézetnek. Például:

Szaller György szerint (HungGr. 2) a kétjegyű betűk is egyetlen hangot jelölnek; a *gy, ly, ny, ty*-re még csak azt sem lehet mondani, hogy összetett betű, mivel az *y* csupán lágyítójel. — Ennek ellenére nála nem tartoznak bele a kétjegyűek az ábécébe.

Gubernáth Antal a kétjegyű betűkkel jelölt mássalhangzókat „Subſidiariae" gyűjtőnév alatt sorolja fel, „quae licet compoſitae ſint, pro ſimplicibus tamen, & ſingularibus duntaxat uſurpantur" (Inst. 6). — Helyesen le is vonja ebből a következtetést, és berakja a kétjegyűeket is a magyar ábécébe.

Révai Miklós nyelvtanában külön pontot szentelt a hang és a betű problémájának. A mássalhangzókról és az őket jelölő betűkről mondottaknak végső summája az, hogy minden sajátos magyar hangnak saját betűjének kell lennie. E helyes felfogása ellenére is hangtanában egy képzési helynél tárgyalja a *g*-t, meg a *gy*-t, az *n*-et meg az *ny*-et stb., ami annak a jele, hogy a betű formája azért őt is erősen befolyásolta (vö. ElGr. 56—7).

Az „egy betű"-elv híve volt Kazinczy is (látni fogjuk a *cz* — *tz* vitában), ezt vallotta Baróti Szabó Dávid is (vö. Vályi, GrK. 4), Georch Illés is (HÍrás. 30—1) és még sokan mások. Általában: adataink azt mutatják, hogy amint haladt az idő, egyre inkább háttérbe szorult a fonetikai és fonológiai szempontból egyaránt helytelen „két betű"-felfogás, és a jó hódított egyre nagyobb tért.

γ) Ebből a talajból sarjadt ki a mássalhangzó-betűknek már tisztán helyesírási szempontú osztályozása, amelybe nem keveredik többé a betű és a hang téves azonosítása. Felbukkan ez már Földinél (vö. Gr. 45), és már terminológiájában is hibátlanul Verseghynél: „Külsŏ formáikra nézve némelly mássalhangzó betŭk eggyesek, mint *b*, *d*, *f*, nyolcz pedig. . . öſzvetett betŭ, úgymint *cz*, *cs*, *gy*, *ly*, *ny*, *ty*, *ſz*, *zſ*." (Ort. 1817. 7; ugyanígy: Gr. 54). Szalay Imre nyelvtana is ezt a hagyományt folytatja (vö. USprl. 3), és ez az alapja az AkH. 1832.-nek is, ha nincs is kimondva.

b) A *cz(c)* — *cs* meg a *tz* — *ts* pere

Korszakunknak egyik legjellemzőbb, legszembetűnőbb helyesírási egyenetlensége, ennélfogva igen sok vitát kiváltó problémája volt a *c*-nek meg a *cs*-nek jelölési módja. Az ingadozások megléte köztudomású, Deme László is számos példát hozott fel az írásgyakorlatnak ilyen irányú megoszlására (vö. RefNy. 35—41), a mi táblázatunk is tájékoztatást nyújthat, úgyhogy a közgyakorlat ellentmondásait külön bizonyítani nem tartjuk itt szükségesnek.

A vita központiságát, fontosságát tükrözi a modern szakirodalom is: a jottista-ipszilonista ügyeken kívül erről emlékeztek meg a legtöbben írói monográfiákban meg folyóiratok hasábjain (vö. Császár Elemér, Verseghy Ferenc élete és művei 190, 201; Bánóczi József, Révai Miklós élete és munkái 342—3; Simai Ödön, Kazinczy Ferenc nyelvújítása. MNy. VI, 123—4; VII, 303—5 Uő. Földi János magyar Grammatikája. MNy. VIII, 180; Kniezsa István, A magyar helyesírás története[2] 25, 26; Vértes O. András, Tallózások helyesírásunk történetében. MNy. LV, 23—9).

Hogy egységre törekvő korszakunkban a *c*, *cs* hangok jelölésének

ingadozása már elviselhetetlen volt, ékesszólóan bizonyítja a következő jutalomkérdés a TudGyűjt. 1818-i évfolyamában: „Vallyon a' *c, cz* és *cs*-sel, avvagy a' *tz* és *ts*-el élés egyez e' meg jobban a' Nyelv' Philosophiájával?" — „. . .Ennek a' Kérdésnek megfejtése fontos több tekéntetekből: egy az, hogy az Orthographiai tökélletességhez tartozik, mellyre szükség törekednünk; más az, hogy a' Vallásbeli feleselésnek, melly a' Tudósokhoz az Orthographiában éppen nem illendő, némű némű tárgya . . .A' Szótárok elrendelésére is igen szükséges ezen perben forgó kérdésnek eligazítása" (TudGyűjt. 1818. II, 122). — A felhívás közzétevője Y., azaz Fejér György, a feleleteket Trattner nyomdájába kellett beküldeni.

A pályázat szövege rendkívül tanulságos. KNIEZSA az újkori magyar helyesírás fő jellemzőjének — igen helyesen — egy református és egy katolikus írásgyakorlat egymás mellett élését tartja (vö. MHír². 14—21). Ennek korszakunkbeli meglétét bizonyítja pályázatunk szövege is, ámde már úgy, mint egy feltétlenül kiküszöbölendő és fejlődésgátló állapotot. A felekezeti vetélkedések helyébe a tudományos igazságot akarja tenni. Hogy ez mennyire követelménye volt már korszakunknak, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a *c, cs* jelöléséről lefolyt, tőlünk ismert viták-ban a felekezetiség mint érv egyetlen egyszer sem fordul elő, ellenben a felekezeti szempont elítélésére van más adatunk is. P. O. írja a Tudományos Gyűjteményben: „[Mindegy, hogy mit írunk] p. o. *cselekedet, tselekedet, czomb, tzomb* 's t. mindazonáltal illy határozatlan indifferens esetekben a' többség határozzon, csak hogy minden előítélet és valláskeverés nélkül. . . én úgy találom, hogy mind a' *cz*-nek, mind a' *tz*-nek voltak eleitől fogva külömböző vallású használói." (1825. X, 24—5). — Nem kerülheti el figyelmünket a szótárszerkesztés érdekeire való hivatkozás sem. Valóban, a XIX. század elején fellendült magyar szótárírás számára roppant kényelmetlen lehetett az, hogy az egyik szótár az elején (a *c*-ben), a másik a végén (a *t*-ben) tartalmazta ugyanazokat a szavakat. — És nevezetes az a körülmény is, hogy egy nyomdász, Trattner János Tamás is belekapcsolódott a pályázatba. Kifejezésre jut ebben a meddő viták, huzavonák egyik szenvedő alanyának, a tipográfusnak a véleménye: egységre van szükség minél előbb.

Hogy a zöngétlen dentális affrikáták jelölési módja mennyire izgatta az írástudó közvéleményt, mutatta az idézett pályázat eredménye: tizenketten feleltek. A szerkesztőség ekképp értékelte a beérkezett pályaműveket: „A' fennforgó kérdéshez (a' Vetélkedők, mint előre látható vólt, nem egyezőleg szóllottanak; öten a' *Cz* és *Cs*-nek tulajdonították a' helyességet; hárman a' *tz*, és *ts*, mellett viaskodtak, egy a' *C*- és *Cs*-nek fogta pártyát; egy a' *cz* és

ts-sel való írást védelmezte; egy a' *Cz* és *Cs*, vagy *tz*, és *ts* betűk helyett új betűk' választatását kivánta; egyik végre azt vélte, hogy a' *cz*, és *cs*, vagy *tz* és *ts*-sel irás mindegy légyen. — A' látó-pont eránt se egyeztek meg minnyájan" (TudGyűjt. 1820. V, 3—4.) — A probléma iránti érdeklődést ezen az egy pályázaton kívül tanúsítják a Hazai Tudósítások 1807-i évfolyamában, majd a TudGyűjt.-ben a tárgyról megjelent vitacikkek, a nyelvtanírók véleményei, a KazLev.-beli megjegyzések stb., amelyeknek végeredménye — ha ösſzesítenők statisztika céljából őket — nyilván ugyanolyan tarka kaleidoszkóp lenne, mint a pályázaté. Egy ilyen összegezésnél azonban többre jutunk, ha az egyes tipikus álláspontokat ismertetjük a mellettük szóló (idő haladtával új mozzanatokkal nem gazdagodó, csak variált) érveléssel együtt.

α) Az egyszerű *c* kihagyása a betűsorból

Jóllehet már középkori nyelvemlékeinkben van *c* betű *c* hangértékben, és Dévai Bíró Mátyás ki is mondta (OrthHung. 5; MNyTK. 8. sz. Melléklet), hogy a magyarban mély magánhangzók előtt is van *c* nemcsak magasak előtt, mint a latinban; korszakunk még abban a koncepcióban élt, hogy a *c* idegen betű, a magyar ábécének nem lehet tagja, mert nem alkalmas magyar szavakban a *c* hang jelölésére. Tipikus az egyszerű *c*-ről Baróti Szabó Dávidnak ez a véleménye: „A' *c* betű, melly a' Deákbann-is tsak az *e* és *i* előtt tartya-meg a' maga valóſágos hangját *(Cicero)*, nem ſzükſéges a' Magyar ſzónak ki-íráſára; mivel még a' pártyát-fogóknál ſints annak hellye *s* vagy *z* nélkül" (Orth. 7). — Rajta kívül többek véleményét idézhetnénk még arra nézve, hogy a *c* idegen betű, s ezért nem tagja a sajátos magyar ábécének; vö. Teleki László (Esd. 64), Meliboeus (Sprm. 2), Gyarmathi Sámuel (Nyelvm. I, 11), Szaller György (HungGr. 2), Gubernáth Antal (Inst. 10), Ort. 1798. (1—2), Ort. 1817. (16), Beregszászi Nagy Pál (MSpr. 10), Révai Miklós ElGr. 83), Gáti István (Elm. 80) stb. (l. még a táblázatban is).

A nagy többségnek ezzel a véleményével szemben van azonban olyan nézet is, hogy a *c*-t (bár nem alkalmazható a magyar *c* hang jelölésére) meg kell tartani a magyar ábécében. Ezen az álláspontón van a DebrGr., mert „(1) éltek véle Eleink minden régi Írásokbann és könyvekbenn. Megmaradhat ma is, de tsupánn a Deák ſzókbann . . . hiba ezt: *Cicero*, így írni-le *Tzitzero*. (2) Mert a Római ſzámok között ott vagyon a *C* . . . És így semmi kárát nem vallja [senki], ha Betűink között megmarad is a *C*" (i. m. 2). Továbbá: „Valamint az *Y*lontól, úgy ne idegenkedjünk a *C*nek, *Q*nak, és *X*nek bévett Be-

tűink közt való megtartásától. Mert . . . nékünk sem ſzégyen, sem nem árt, a más Nyelvekből bétsúſzott ſzókra nézve, az említett Betűket megtartani. Kár vólna ſzokott Betűinknek rendit is, illyen formánn megzavarni: *a, b, c, cz, tz, ts, d, e, f, g, gy*, 's a t. és eſzerínt nyomtatni-ki az *ABC*[t]. . . egynehány ollyan Betűt rakvánn az eleire, mellyek a vége felé állanak" (i. m. 3).

A DebrGr. tehát egy ma „teljesebb ábécé"-nek nevezett betűsort tekint magyar ábécének. A sajátos magyar betűrendszert megállapítani törekvő nyelvtanírók azonban ezt a véleményt nem tették magukévá. Csupán Gyarmathi Sámuel, Vályi András, Gubernáth Antal, Benyák Bernát tette bele a *c*-t a magyar ábécébe (idegen betű létére is!; 1. táblázatunkban; vö. Simai, MNy. VIII, 180).

Hogy miért kellett a *c*-t kihagyni a magyar betűsorból, a *tz — ts* jelpárért hadakozók érveléséből tűnik ki.

β) A *tz — ts* jelpár védelme

Hogy miért éppen *tz* meg *ts* keletkezett helyesírásunkban a zöngétlen dentális affrikáták jelölésére, arra nézve Kolmár Józsefnél a következő (korszakunkban sokaktól elfogadott) magyarázatot találjuk:

Szerzőnket követve a *ts*-et tárgyaljuk előbb: „A' *Cs* hang, kettős hang. . . még pedig két betűnek öszve érkezéséből, valamint a' több kettős hangok. . . ez a' hang két féle állapotban jelenik meg előttünk, úgymint, vagy a' Nominale, és Verbale Adfixumok' alkotásában, vagy pedig azon kivűl. Az első esetben vagynak ezek: *vadság, szelíd-ség, hajt, hajtsuk*. A' másodikban ezek: *fecseg, locsog, csorog, nincs, kíncs*. Az első esetben szemeinkel látjuk a' *cs* hangnak születését, [a második esetben összetettsége már nem világos]. A' hangja mind az első, mind a' második esetben meg egyez: tsak, az a' kérdés, hogy miként írjuk azt a' második esetben, az elsőről többé kérdés nem lévén. . . Most már ebből ez a' következés, hogy a' *cs* hangot is éppen úgy kell irnunk a' második esetbenn, a' mint parantsolja annak genezise az első esetben. Mert. . . tsak egyetlen egy ígétske sints Nyelvűnknek egész mezejébenn, a' hol a' *ts* hangnak eredete *c*-re, és *s*-re mutatna. . . Írjuk hát azt genetice, és így vagy *ds*-el, vagy *ts*-el. Az elsőbb nem vétetett fel, hanem a' hátulsó — és ez igen helyesen" (Prób. 87—9).

A *tz*-ről így vélekedik Kolmár: „Az illyen szókban *czinege, czékla, hurczolni, harczolni, láncz, táncz* 's a' t. egy fáinúl czínczogó, éles, tiszta hang adja magát elő, melly még az *sz*-nél is egyszerűbbnek

találtatik. Irhatták volna hát ezt a' hangot Ős eleink — a' mint mostanában javasolják némellyek — a' Római magános *c*-vel: ha ezt a' Deák nyelv példája szerént az *a, o, u,* Vocalisok, és a' Consonansok előtt, a' Görög Kappa helyett, *k*-nak nem vették volna fel. De már így a' *c* betű kemény hangra lévén el foglaltatva: másként kellett irniok a' czinczogó hangot. Irták hát a' *cz*-vel. [Azért is *tz*-t írunk a *cz* helyett, jóllehet az ugyanaz a hang, mint a latin *c*, mert a régieknek] az ő német Tanítójik... is igy irták ezeket a' Német szókat: *schaetzen, kratzen, schwatzen*... A' mi több: ott látták Ős eleink a' Deákbann a' sok számtalan illyen szókat: *otium, negotium, mentio, oratio, institutio, fortíor, altior* 's a' t. mellyek mind *c*-nek mondattatnak... a' Magyar nyelvbenn a' *cz* vagy *tz* hang ...nem eredeti, egyszerű hang, hanem... más betűk' öszve űtkőzéséből organice támadt, [mégpedig] a' *dsz*, vagy *tsz* betűknek öszve ütközéséből, p. o. *másodszor*, hirtelen mondjuk: *másoccor, kétszerkéccer* ... Igy ezek is: *látszik=láccik, tetszik=teccik*... A' czínczogó *cz* hangnak genezist ád nálunk a' *tsz* ... Leg igazabb írás módja tehát annak a' *tsz*; [Kolmár itt elfeledkezik a *z*-nek régi *sz* hangértékéről, s így folytatja:] de mivel hogy az *sz*-nek sziszegő ereje a' *z*-benn áll: ki kell hagyni az oda nem illő *s* betűt, és kell irni a' czinczogót *tz*-vel... mert azokban a' betűkben találjuk annak igaz eredetét... ha [őseink] a' magános *C* betüt vették volna fel ... a' hangejtésre hallgatván, el rontották volna a' roszsz írásmód által ezeket a' szókat: *mettzeni, úttza, látszik, játszik* 's a' t. és most helytelenűl igy irnánk ezeket: *mecceni, úcca, láccik, jáccik*" (Prób. 91—3).

A fentebbi érveket (még jobban részletezve) megtaláljuk a Horváth-féle Jutalomfeleletek II. kötetében Kolmár József Próbatételének Toldalékjában (i. m. 119—30); és ezen kívül is igen sok helyen (csak a nevezetesebbeket említjük !): DebrGr. (5, 6, 9); Révai Miklós (ElGr. 77, 78, 173—4); Boldogréti Víg László (= Horváth István), A' *Ts* és *Tz* betűknek védelmeztetésök (Hazai Tudósítások 1807: 306—8); Ertl Nep. János, A' *ts* ügyében a *cs* ellen (TudGyűjt. 1826. II, 76—89); Sz. J. (= Szilágyi János), Javallat a' magyar helyes írás megjobbításáról (TudGyűjt. 1832. XI, 110—1); stb.

A *tz — ts* melletti érvelést összefoglalva: Az *adsz, látsz, tetszik, vadság, barátság, vásottság* stb. szóalakok bizonyítják, hogy a *c* is, a *cs* is hangkapcsolat. Ezt a *tz, ts* írásmóddal nemcsak a ragozott, képzett és összetett szavakban kell (az eredetet feltüntetendő) kifejezésre juttatni, hanem a tőszavakban is. Ez annál is inkább megteendő, mert a kiejtés mindkét helyzetben ugyanaz, s egy hangra nem lehet kétféle jelet alkalmazni.

γ) A *cz* — *cs* jelpár érvei

Korszakunk szakírói, akik kivétel nélkül kiváló ismerői voltak a régi magyar írásbeliségnek, helyesen vélekedtek a *cz* meg a *cs* eredetéről is. Verseghyt idézzük: „A' *k* hangot a' Deák *c* betűben, mikor *a*, *o*, *u* előtt áll, a' régi Magyarok feltalálták, mint *caput*, *cogo*, *cura*; a' *k* helyett tehát a' *c* betűvel a' Magyarban is bizodalmasan éltek, mint *cád*, *cakuk*, *colomp*. De ebből új alkalmatlanságok támadtak. Vannak tudni illik olly ſzavaink, mellyek a' *c* betűtől még az *a*, *o*, *u* vocalis előtt is a' *k* hang helyett ſziſzegőt kívánnak a' minőt neki a' Deák az *e*, és *i* vocálisok előtt, mint e' névben *Cicero*, tulajdonít. Így hát e' ſzavakot *cafrang*, *comb*, *cubor* nem ejthette már az Olvasó a' Deák regula ſzerint illyképen: *kafrang*, *komb*, *kubor*, hanem imígy *czafrang*, *czomb*, *czubor*. Ez volt az oka, hogy valahányſzor a' *c* betűnek ſziſzegő hangot kellett adni, utánna *z* tetetett; mikor pedig a' *k* hangot jelentette, magányosan maradt. Ehhez járúlt még a' *cs* hangnak ugyanazon *c* betűvel való kifejezése, mint *csak*, *cseresnye*, *csúf*, melly hang nélkül a' Deák ſzükölködik (Felelet 332; hasonlóképpen: Ort. 1817. 16; Gr. 55).

Hogy miért vetendő el a *tz* — *ts* jelölésmód, arra nézve kisebb kihagyásokkal idézzük B. S.-nek a *cz* — *cs* párt érveit sikeres tömörséggel összefoglaló, „A' *ts* és *cs*, *tz* és *cz* betükről" című cikkét: „[A latin ábécé hiányait] kitudták pótolni Eleink öszvetétel által. Így lettek a' *gy*, *ly*, *ny*, *ty*, *cs*, és *cz* betűk (betűknek mondhatni, mivel eggyszerű hangokat ábrázolnak) a' Magyar nyelvben. — Azonban az újjabb időkben a' *cs* iránt... Hazánk' Tudósai meghasonlának, ... Az egész dolog nem egyébünnen származott, mint a' *cs*-nek a' *ts*-vel öszve zavarásából; holott ezek éppen különböző hangzatok; a' mint meg fog tetszeni a következendőkből: 1. A' *ts* különbözik a' *cs*-től eredetére; származik ugyan-is a' *t*-nek *s*-el öszvejövetelébűl; mellyből következik, hogy a' *ts* csupán azon szókban jöhet-elő, mellyeknek akár gyökjökben, akár származék-themájokban a *t* betű már megvólt; ellenben *cs*-vel élni illy szókban éppen nem lehet, p. o. ebbe: *kőltség* ... *ts* vagyon, ... mert a' themába *(kőltött)* a' *t* már benne van, 's ez a' hajtogatáskor *s*-el tanálkozván, úgy származik a' *ts*. Ellenben ebbe: *csuda*, látnivaló, soha *t* nem vólt, ebben hát az eredeti *cs* hang lévén, *ts*-vel élni nem lehet. 2. [A kiejtés is ezt mutatja. Aki megszakasztva mondja ki:] *kőlt-ség;* azonnal észre fogja venni, hogy éppen úgy olvad ott eggyüve a' *t* az *s*-el, mint a' *d* a *j*-vel ezekben: *adja*, *maradjon*, vagy az *l* a' *j*-vel ezekben: *találja*, *szemlélje*. 3. E' szerint, a' ki mindenütt *ts* betűvel élne, azzal nem egyebet tenne, hanem megtagadná, hogy a' Magyar nyelvben van eredeti *cs* hang. ... A' mi a *tz*-t illeti, minthogy a' *t* soha *z*-vel a'

Magyar nyelvben öszve nem jön, úgy látszik, hogy ez a' jel, nyelvünkből végképen kimaradhat. — Nem igy az *sz*-re nézve, mert ezzel szintúgy öszvekerűl, mint az *s*-el, 's véle eggy hangra olvad, melly a' megkettőzött eredeti magyar *ccz* hanghoz hasonlít, 's ennek származása szintúgy szembe tűnik, mint a' *ts*-é p. o. ebbe: *Látszik* . . . Ezekből látszik, hogy a' *ts*-t *cs*-vel, és a' *tsz*-t *cz*-vel öszvezavarni hiba nélkűl nem lehet; (a *tz*-ről többet nem szóllok.) — Innen az-is világos, hogy a' kik e' kérdést sürgetik: mellyikkel helyesebb élni: a' *ts*-vel-e, vagy *cs*-vel, *tz*-vel-e vagy *cz*-vel? csak a' Grammaticai pereket akarják szaporítani. — Nem értem ide azokat, kik ezt éppen ellenkező, nemes czélból, tudniillik az e' miatt régen folyó czivódások' megszüntetésére, — mellyekbe némellyek, fájdalom! a' vallásbeli különbséget-is bele vonni iparkodnak — cselekszik" (TudGyűjt. 1819. IX, 62—4; az idézett utolsó mondathoz a szerkesztőség megjegyzése: „Rövid, de igen helyes"). — Lényegében ugyanez a bizonyító anyaga annak a terjedelmes cikknek is, amely megnyerte a TudGyűjt. pályázatát. Jeligéje: „Hattyúk közt gágog a' Lúd is" (Virgil). A munka a TudGyűjt. 1820-i évfolyamában jelent meg a szerkesztőség helyeslő megjegyzéseivel (vö. i. h. V, 3—33). Ekképpen vélekedett Kazinczy is, aki fáradhatatlanul agitált a *cz* — *cs* mellett. Például Berzsenyinek (egyebek közt) ezt írja egy ízben: Révai nagy ellensége vala a' *cs* és *cz*-nek, és még is, midőn (ugyan ott lap 55.) új formákat rajzolt a' simplex hangoknak, melylyek a deák alphabétben külön betűt nem találtak, így tanítja írni a következőket: *ćomb, ćat, ćafrang, ketreć, derće, ćap, feçke, papujç* 's lap 56. *çontjainkat, pićint, tánćolt, beçbent, çodát, szikráçkádat* 's *çakot* ír. 'S mind ezek mellett p. 56. igen helyes megkülömböztetéssel *Frisíts*-et ír és nem *Frisíç*-et: — *Rákóczyt, Bocskayt, Csákyt, Csanádot, Csongrádot* írta e valaki a mai napig *T*-vel? Olvassd meg Magyar Régiségeimet, mellyet úgy emlékezem, neked megküldöttem" (KazLev. VIII, 360—1: 1811); hasonlóképpen: Rég. és Ritk. 145—6; továbbá: Csokonainak, KazLev. II, 285:1792.; Cserey Farkasnak, KazLev. III, 411:1815; Kis Jánosnak, KazLev. V, 40:1807. és VI, 190—1:1809.; Kölcseynek, KazLev XI, 71:1813.; Dessewffynek, KazLev. XIII, 338:1805.). És hogy nem eredménytelenül érvelt, levelezésének egyéb helyei is mutatják (Berzsenyi Kazinczynak: VIII, 564:1811.; Kazinczy Döbrenteinek: X, 481:1813.; Döbrentei Kazinczynak: XII, 188:1814.; Szemere Pál Kazinczynak: VI, 538—9:1809.).

Verseghy az írás értelmes tagolhatósága meg az elválasztás zavartalansága érdekében tartotta jobbnak a *cz* — *cs*-t a *tz* — *ts*-nél. Így érvel: „E' ſzót *atzél* így kell elválaſztani *a-tzél*; de így is lehetne *at-zél;* mert, láme, e' ſzóban *ſzétzuhan* a' *t* betűt külön kell

kimondani, valamint a' *z* betűt is, mellytűl tehát el is kell az írásban válaſztani. Ámde e' ſzóban *atzél*, ha a *t* betűt a' *z* betűtűl úgy válaſztyuk el, mint e' ſzóban *ſzétzuhan*, és mind a' t, mind a' *z* betűt külön mondgyuk ki, hangejtésünk olly hibás leſſz, hogy e' ſzót *at-zél* a hallgató meg nem értheti.... a' *tz* és *ts* betűk helyett éllyünk *cz* és *cs* betükkel; mivel a Magyar nyelvben a' *c* betü ſzinte úgy, mint az *y*, magányosan semmiféle hangot nem jelent" (Ort, 1817. 32—3; hasonlóképpen: TisztMsg. 24; UngSpr. 1; Epitome 1816. I, 5—6; Gr. 55—6; Felelet 338—9). — Ezt az érvet persze az ellenpárt részéről megpróbálták cáfolni azzal, hogy „a' ki magyarúl tud, látja és érzi, mikor kell a' *ts*, *tz* hangot vegyesen ejteni, vagy mikor kell az *s*-t vagy *z*-t a' *t*-től választani" (Ertl, TudGyűjt. 1826. II, 88; hasonlóan: Baróti Szabó, Orth. 7).

A *cz* — *cs* igazát persze még sokan bizonygatták: Szegvári (álnév), Vélemény ismét a' *C*' betűről (Hazai Tudósítások 1807. 222—4); Georch Illés (HÍrás. 33—4) stb.

A *cz* — *cs* melletti érvelést összefoglalva: A *c* is, a *cs* is egyeshang, nem pedig két hang találkozásának az eredménye. Mivel minden önálló beszédhangnak saját betűjének kell lennie, külön betűk kellenek a *c* meg a *cs* jelölésére is. Erre a szerepre csak a *cz* — *cs* jelpár az alkalmas, mert alkalmazása révén az eredeti *c*, *cs* elkülöníthető a morfémák határán találkozó *tsz*-nek (sohasem *tz*-nek!), *dsz*-nek, *ts*-nek, *ds*-nek összeolvadásából keletkező *c*-től, ill. *cs*-től.

Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy néha ferde párhuzam is keletkezett. Földi János például a *cz—ts* jelölésmód híve (vö. Gr. 34). Deme László is említ ilyen esetet (RefNy. 40). Az ilyen jelölésmód azonban ritka.

Érdekes kiágazása a *tz—ts*, *cz—cs* vitának az idegen szavak írásának egy sajátsága: a latin eredetű szavakban az eredeti *c*, ill. *t/i/* szerint kívánták meg egyesek, hogy melyik betű alkalmaztassék (vö.: DebrGr. 6; Téti Takács József, TudGyűjt. 1826. V, 43). Mások persze felesleges pontoskodásnak, az írás nehezítésének jelentik ki az említett eljárást (Kolmár, Prób. 94; Gáti, Elm. 80; Georch, HÍrás. 34).

δ) Az egyszerű *c* lehetősége

Ha valaki elfogadja azt, hogy a *c* meg a *cs* nem hangok kapcsolata, hanem egyeshang, ugyanolyan rangú beszédhang, mint a *b*, *d* vagy a *gy*, *ly*, akkor lehetetlen, hogy fel ne ötöljék benne: Miért írunk *cz*-t, *tz*-t, amikor elég lenne az egyszerű *c* is? Természetes tehát, hogy a *cz* — *cs* pártnak voltak olyan tagjai, akik az egyszerű *c*

bevezetése mellett kardoskodtak, és felvették a küzdelmet azzal a latinos hagyománnyal szemben, hogy a *c* mély magánhangzók előtt *k*-t jelöl, s ezért szükséges a *c* jelölésére a *cz*.

Kutatásai alapján SIMAI ÖDÖN úgy látja (vö. MNy. VIII, 180) — szerintünk is helyesen —, hogy korszakunkban az egyszerű *c* kezdeményezője Földi János volt, aki 1790 táján a *c* bevezetésének szükségességéről és lehetőségéről több levelet váltott Kazinczyval, sőt grammatikájában is hangot adott ebbeli nézetének: „[a *c* betű], ha a' Deákoknál két képpen hangzik is: a' Magyarban egy örökös régula megállíthatta vólna, hogy olvaſtaſsék mindenkor úgy, mint ezekben *ce, ci*. Tanátſos dolog vólna tehát, vagy a *C*-*t* magánoſon viſſzahozni, és felállítani a' melly leg jobb, mivel ezen kivül is igen ſok a foglalt betü, vagy ha azt nem. . . a *Cz*-t állhatatoſon felvenni, megtartani, hogy igy Abc-énknek is Neve, 's betüinknek rendje ne változna és a *tz*-t kiobſitolni, minthogy a' *t*-nek ugy is elég ijas fias tóldalékjai maradnak" (Gr. 32—3; hasonlóképpen: Kazinczynak, KazLev. II, 203—4 és II, 207—8). — Az egyszerű *c* bevezetését Földi egyébként „valamelly egéſz Tárſaſágtól" várta (Gr. 34), és megmaradt a *cz* — *ts* jelölésmód mellett.

Bízvást egyetérthetünk SIMAI ÖDÖNnel (vö. MNy. VI, 124 és VIII, 180), valamint VÉRTES O. ANDRÁSsal (vö. MNy. LV, 28) a tekintetben, hogy Földi Jánosnak nagy része volt abban, hogy Kazinczy a *cz*-t *c*-vel kezdte jelölni. Már 1792-ben ezt írta Csokonainak: „Én a' *tz* és *cz* hellyjett *c*-vel élek, mert ez a' betű épen azt a hangot teszi ki, a' mellyet mások *tz*-vel 's *cz*-vel jegyzenek. Osztán így éltek ezzel a' Régiek is: *Cecei* Lenard pro Tzétzei Lén., *Losonci* pro Losontzi, [Dédősöm is] Kazincy vagy Kazinci Péter" (KazLev. II, 285: 1792.). Nem sokkal később egy Kis Jánosnak szóló levelében a következőképpen foglalta össze a *c* apológiáját: „1. [Hangok kapcsolatát is lehet egyszerű betűvel írni.] Szembetűnő és magyarázatot nem kívánó haszontalanság *Xerxest Kszerkszes*nek irni. 2. A' *c* hangját hogy *tz*-vel festeni nem jó, mutatja az, hogy ez a' hang az előtte álló vokálist nem tészi keménnyé, ha utána ismét vokális következik: *rece, ruca, parduca, perece*. Tenné pedig így: *retze, rutza* ect. 3. A' régiek vele így éltek: *Cécei, Losonci, Kazinci*. 4. Az az ok, hogy ez deák betű, nem elég ok; mert hiszen mind a' 25 betű deák és nem szcytha betű. 5. Ez a megtévedés onnan eredt, hogy a' tanúlatlanok a' kompozitumokban, midőn *t* betűt *s* követte, *cs* hangot ejtődni láttak (mint *német-ség;* mintha így íródna német orthografiával *nehmetschehg)* 's tapasztalván azt, hogy a' *cs* vagy *ts* hang rokon a' *c*-vel a' vékony *c*-ét is *t*-vel festették: nem különböztetvén a' compositiói *cs* hangot az eredetitől; olly formán éppen, mint más tanúlatlanok az *lly*-el széltében élnek *l-j* helyett, péld

vall-ja nem *vallya*" (KazLev. II, 362—3:1794.; Berzsenyinek hosszabban: VIII, 359—60:1811.).

Fogsága után Berzsenyinek írt arról egy levélben, hogy az egyszerű *c*-t nyugodtan használhatnánk *cz* és *tz* helyett, de ugyanekkor bevallotta már azt is barátjának, hogy letett erről a szándékáról, mert nevetség tárgyává tették érte: „Én 1793. [c-vel élve] adtam ki a' Herder Paramythionit és Wieland' Diogeneszét, nem hogy K. Péter és András kövessem, mert simplificálni mindent illik a' hol lehet. Abba hagyám, mert a' kötődők a *cafrang, comb, cudar* szókat *kafrang, komb, kudar*-nak pronunciálgatták, 's ezt *tánc* és *lánc* így: *tánk, lánk* 's *labank*" (KazLev. VIII, 358:1811.).

A kortársak nem lelkesedtek hát a Kazinczy propagálta eszmékért! Mindazonáltal voltak, akik a *c*-ről helyeslően nyilatkoztak Kazinczynak, így Kovács Ferenc (KazLev. II, 251:1792.), Nagyváthy János (KazLev. XIV, 34:1816.). — Baróti Szabó Dávid a Vályi Grammatika kéziratában a *c* betűhöz fűzött jegyzetében egyebek közt ezt írta: „a' magyarban a *c* mindenütt = *cz*. . . nem kell szaporítani a betűket. . . Rövidebben miért nem írhatná jól a' magyar. p. o. *cafrang, cérna, cigány, comb, cudar, cölönk, Ferenc, különc* 's a' t. . . Szokatlan? ha jó, vétetſék ſzokásba, a' mint már el if kezdëttek nèmelly Tudósok" (Grk. 2). — Pápay Sámuel szerint is haszontalan betűszaporítás mind a *cz*, mind a *tz*, „mert ezen lágy hangot az egy *c* is helyesen elöadná" (LitEsm. 135). — A legnevezetesebb pártfogója, sőt alkalmazója a *c*-nek Dugonics András volt, aki Jólánka c. regényének 1. jegyzetében (i. m. I, 9—11) a *c*-t hosszan védelmezte és az egész könyvben a *c* — *cs* jelpárat alkalmazta (vö. Prónai Antal, Nyr. XXXI, 41—2). — A *c*-azonban a hagyomány nagy ereje miatt lábra kapni nem tudott.

*

Ilyen előzmények után, a bemutatott érvek tudatában döntött a Magyar Tudós Társaság 1832-ben a *cz* — *cs* mellett a következőképpen: „A' *cs* a' törzsökszavakban, mint p. o. *csal, csín; ts* a' ragos összetételekben használtatik, mint: *tarts, költség, tart* és *költ* gyökökből" (AkH. 1832. 7—8). — A megfogalmazásban nem nehéz ráismerni a *cz* — *cs* párt felfogására.

A döntés bizonyos fokig meglepő, ha arra gondolunk, hogy nyelvtaníróink zöme *tz* — *ts* párti volt, ám az ilyetén megoldás már előrevetette az árnyékát, ha egy kissé megfigyeljük a vita alakulását. Kazinczy *cz* — *cs* melletti érvelése (mint láttuk) nem maradt hatástalan. A Tudományos Gyűjtemény szerkesztősége meg nyilván a körülötte csoportosuló tudós- és írótársaság a jelek sze-

rint inkább *cz — cs* párti volt: 1819-ben hozták B. S. cikkét a *cz — cs* mellett; ilyen irányú műnek ítélték a pályázat első díját és közölték 1820-ban a jutalmazott művet; s csak 1826-ban jelentették meg Ertl. Nep. Jánosnak a *tz — ts* melletti munkáját. — Magában a Társaságban is a *cz — cs* pártja lehetett az erősebb: Kazinczy a maga óriási tekintélyével; Vörösmarty Mihály a pesti írói körrel a háta mögött, Döbrentei Gábor hivatali súlyával támogatta a *cz — cs* ügyét.

A döntés igen szerencsés volt. Azt az egyeshang-elméletet juttatta diadalra, amelyet a modern fonetikai és fonológiai kutatások is igazoltak, s ezzel megkímélte helyesírásunkat egy későbbi, már nagy megrázkódtatásba kerülő reformtól. Ez a megoldás felelt meg annak a szóelemző elvnek is, amely egyéb vonatkozásokban is jellemzője az AkH. 1832-nek: *adjon, éljen, adsz, barátság;* de: *agyag, ilyen, czicza, locsog;* stb.

A vallási ellentétek is teljesen feloldódtak már ekkorra, s a *cz — cs* katolikus jellege helyett a jelölésmód helyesebb voltát látták, ezt keresték a kortársak. A katolikus-protestáns ellentétek nyelvtaníróink jelölésmód-választását egyébként sem befolyásolták, elég táblázatunkra pillantani (vö. Kniezsa, MHír.[2] 24).

c) A *dz — ds(dzs)* jelpár

Amilyen sok vita folyt a zöngétlen dentális affrikáták jelöléséről, olyan kevés figyelem fordult a zöngés párokat jelölő *dz*-nek meg *ds(dzs)*-nek az ügyére. Legfőbb magyarázata ennek a *dz* meg a *dzs* hang viszonylagos ritkasága. Bár több nyelvtanunk megemlékezik a *dz, dzs* hangról, még többen hallgatnak róla, s a legtöbben egyszerűen kihagyják a *dz*-t meg a *dzs*-t a magyar ábécéből. Nincs benne ez a két betűnk az AkH. 1832. ábécéjében sem, a szabályzat a *dz*-ről meg a *dzs*-ről az írásreformmal kapcsolatban emlékezik meg imigyen: „A' *dz, ds*, igen ritkán fordulván elő, de a' hangot különben is tökéletesen kifejezvén, 's ez egyébként is kettős hang lévén, nem gondolunk helyettök új betűket szükségeseknek" (i. m. 6).

A *dz — ds* jelölést természetesen nem az AkH. 1832. megalkotói találták ki. Adatainkból az derül ki (1. táblázatunkban), hogy a *dz*-t mindig *dz*-vel, a *dzs*-t általában *ds*-sel jelölték korszakunkban (Meliboeus, Földi, Gáti, Szalay, Georch, Sándor I.). Az akadémia helyesen szentesítette korának gyakorlatát mind a *cz — cs*, mind a *tz — ts* jelpár analógiájára.

Az általános és az AkH.-tól elfogadott *ds*-sel szemben a *dzs* jelölésére felbukkan azonban a hangot jobban megközelíteni igyekvő

dzs jelölésmód is, pl. Pápay Sámuelnél: *dzsida, findzsa, handzsár* (LitEsm. 111—2) meg Benyák Bernátnál: *dzsida, findzsa, hadzsér* (= satelles) (GrHung. 16), továbbá Vályi Andrásnál, Beregszászi Nagy Pálnál, Márton és Malovetzky szótárában (1. a táblázatban), Dugonics Andrásnál (Jólánka I, 12). A Simonyi-féle reformnak száz évvel korábbi előfutárai ezek az adatok, amelyeknek száma nyilván még bővíthető lenne. — A DebrGr. *d's* jelölésmódja is ide vonható, ui. a DebrGr.-ban a *zs* betűje *'s*.

d) A *gy* betű

Azon kevés kétjegyű betűink közé tartozik, amelynek formája körül viták zajlottak le: felmerült ugyanis az a gondolat, hogy célszerűbb lenne a *gy* hangot *dy*-vel vagy *dj*-vel jelölni.

A *gy* formával szemben megnyilvánuló elégedetlenség oka nyilvánvaló: míg az *l* és az *ly*, az *n* és az *ny*, a *t* és a *ty* rokon hangok (az utóbbiak az előbbieknek „lágyulásai"), addig a *g*-nek a *gy*-hez fonetikailag semmi köze, a rokonság a *d* és a *gy* között áll fenn. — Miért lett mégis *gy* a palatalizált *d* jele, világosan látták. Kolmár József szerint régebben a latin szavakban „[mint ma is sokan] a' *g* betűt *gy*-nek mondották az *e* és *i* előtt, p. o. *gestio* = *gyestio*, *gingiva* = *gyingyiva*" (Prób. 79; hasonlóképpen: Földi, Gr. 35).

Hogy a palatalizált mássalhangzók jelölési rendszerébe a *dy* jel illett volna bele, arra már Földi János felhívta a figyelmet (vö. Gr. 35); utána Verseghyt kell említeni mint olyat, aki a *gy* jel alkalmatlanságát többször is kimutatta, és a *dy* betűkapcsolást helyette jobbnak hirdette (vö.: Felelet 336—7; hasonlóképpen: UngSpr. 2; TisztMsg. 31). Verseghy elégedetlensége a *gy*-vel szemben érthető, mert az *éllyen, kínnya, láttya* írásmód mellett az *adgya* következetlenség, kivétel volt; az *addya* írásmód lett volna a helyén (vö. i. h.). — A jottista Kolmár Józsefnek is az a véleménye, hogy a *gy*-nek „helyesírása módját Őseleink el nem találták, mert ha most mi reánk bíznák a' dolgot. . . írnánk azt *dy*-nal" (Prób. 80). — A *dy* betű bevezetését azonban a *gy*-nek általános használata teljesen lehetetlenné tette (vö.: Verseghy, Felelet 233; Kolmár, Prób. 78).

A *dy*-nal való jelölésen kívül (az *adja, padja* féle alakulatokból elvonva) a *dj* betűtársítás lehetősége is felvetődött a *gy* hang jelölésére (vö. Gáti István, Elm. 80); s valóban, a *gy* hang kiejtését különösen idegenek számára írt nyelvtanokban szokták korunkban is *dj* jelöléssel hozzáférhetővé tenni (vö.: Meliboeus, Sprm. 3; Beregszászi Nagy, MSpr. 3; stb.). — A *dj* kapcsolatot azonban a szóelemző helyesírás miatt nem lehetett a *gy* betűjévé tenni: az *adja, padja* stb.

szavakban ejtett *gy*-t kívánatos volt elkülöníteni az eredeti, nem összeolvadásból keletkezett *gy*-től (vö.: Földi, Gr. 35; Kolmár, Prób. 80).

e) Az *ly* betű

Alakja, miként a többi *y*-nal „lágyított" betűé is, nem vitatott (kivéve természetesen a reformjavaslatokat).

Problematikus kezd azonban lenni, hogy az *ly* egyáltalán megtartassék-e, vagy *j* kerüljön a helyére. Az ügynek természetesen nyelvi háttere van, amelyről Benkő Loránd a következőket írja az *ly* hang köznyelvi sorsát, helyesírásának alakulását tárgyalva: „Lassan kifejlődő és megszilárduló köznyelvi kiejtésünk... a XVII. század táján még aligha lehetett más, mint *ly*-ező. XVIII. század végi grammatikusaink, amikor a »hibás« *j*-ző kiejtés terjedéséről beszélnek, alighanem a köznyelvi *ly*-eket kiszorító *j*-zést tartják szem előtt" (*Ly*Tört. 75—6).

S miben jelentkeznek ennek a megindult folyamatnak helyesírási kihatásai? Magától értetődik: egyrészt *j*-s (ritkábban *l*-es) írásban, másrészt az ilyen írásgyakorlat elítélésében. — Az előbbire példa lehet Dugonics András, akinek Etelkája I. kötetében többek között ezeket a szóalakokat találjuk: *kiráj, sújját* (10), *homájos, oj, ojjas* (39), *cseléjségömre* (40), *némejek, szeméjjét, fojamatját* (42) stb. Kazinczy Kis Jánost igazítja ki (talán *l*-ezése miatt): „nyava*lya*" (KazLev. VIII, 106:1810.).

A helyesírási normába azonban az *ly*-os írás még szilárdan beletartozott korszakunkban, ezért grammatikusaink többféleképpen is próbálják védeni. Földi Jánosnál azt a tanácsot találjuk meg, amelyet ma is gyakran adunk az iskolákban: „*Ly*-el nem *j*-vel iratnak azon ſzók, mellyeket eggy bizonyos ſzóejtés... tſak tſupa *L*-el mond ki és *j*-re nem változtat, noha máſok benne *j* hangot ejtenek, mint: *nyavalya, gólya, király. Nyavala, góla, királ.* 's a't" (Gr. 52). — Czinke Ferenc így vélekedett az *ly*-ról: „Az *ly*... háromféle hangon ejtődik, hazánk bizonyos tájékain. — Írjuk: *gulya, gólya*, 's oztán mondja ki, a' mint kinek tetszik, vagy a' mint kiki tudja, akárhogy; már avval ne sokat gondoljunk" (Székfoglaló 39). — Georch Illés szerint is az a legokosabb, ha a tájejtésben dívó *fojó — foló* párharcot úgy oldjuk meg, „ha mint a' *j*, mint a' csupa *l* helyett *ly*-t írunk" (HÍrás. 20). Munkájának egy másik helyén pedig ezt jelenti ki: „Hogy pedig az *ly* helyett *j* írattassék: ez már csak ugyan tűrhetetlen" (i. m. 41).

A nyelvtanírók egységes állásfoglalásának meg is lett az eredménye: az *ly* eltörlését és *j*-vel való helyettesítését helyesírásunkban

senki komolyan nem kívánta, az 1832-i tárgyaláskor tudomásunk szerint ez (mint pl. 1954-ben) nem is jött szóba, a *j*-vel való írás írók egyéni írássajátsága maradt, országos szokássá nem nőtt. A hagyomány konzerválta állapot máig is él.

f) Az *sz* betű

Azt, hogy ne az *s* meg a *z* kapcsolata jelölje az *sz* hangot, korszakunkban csak a reformjavaslatok tevői kívánták; a közgyakorlatban teljesen általános volt az *sz*, illetőleg az *ſz* forma. A kettő közül az utóbbi a régebbi, a német *ſʒ* átvétele (vö. KNIEZSA, MHír.[2] 16).

A XVIII. század végi nyelvtanírók az *ſz* formát igen szívesen alkalmazták. Ezt használta Földi János, Gyarmathi Sámuel, a DebrGr., Szaller György, Gubernáth Antal, Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós, Verseghy Ferenc stb. A jelet azért kedvelték éppen a grammatikusok, mert ilyen módon lehetségessé vált az *s* + *z* betűkapcsolatnak az *sz*-től való megkülönböztetése. Különösen Verseghy volt rajta azon, hogy az *ſz* jelölés megmaradjon, mert így elháríthatónak vélte az elválasztásnak egy zavarforrását. Idézzük: „az efféle ſzavakot *váſzon*, *haſzon* senki sem válaſzthattya imígy el *vás-zon*, *has-zon*, különösen ejtvén mind az *s*, mind a' *z* betűnek eredeti hangját. De ellenben a' *vaszár* nevet sem fogja senki imígy olvasni *va-ſzár*" (Felelet 340; hasonlóképpen: UngSpr. 4; Epitome 1816. I, 5—6; Ort. 1817. 32—3; Gr. 54).

Minthogy azonban: a német hosszú *ſ* általában egyre kevesebb lett; az *sz* jelölésmód is teljesen általános volt a közgyakorlatban; a *vaszár* típusú találkozások száma viszonylag kevés (pedig ez indokolta volna egyedül funkcionálisan az *ſz* jelet!); az *ſz* alkalmazása egyre csökkenő tendenciát mutat. Mint ahogyan az *ſ*-et sem, úgy az *ſz*-et sem használja már pl. a TudGyűjt. — Az AkH. 1832. csak *sz*-et vesz fel a magyar ábécébe, az *ſz* már mint lehetőség sincs megemlítve.

Hozzájárulhatott az *ſz* kiveszéséhez az a körülmény is, hogy nagybetűként csak *Sz* volt használatos, nem lévén az *ſ*-nek nagybetű párja.

g) A *zs* betű

Helyesen állapítja meg KNIEZSA, hogy a *zs* hang jelölésében egészen a XIX. század elejéig nagy a bizonytalanság (vö. MHír.[2] 25). Egységre törekvő korszakunkban azonban természetesen rendezni kellett a *zs* jelölésének ügyét is.

A *zs* hangot — nem számítva Gyarmathi excentrikus *ds* jelölésmódját (vö. Nyelvm. I, 13)—háromféleképpen jelölték korszakunkban: *'s, 'z, zs* v. *zſ*. Mindegyik jelölésmódnak vannak pártolói és ellenzői.

A *'s* mellett van például a DebrGr., mert a *zs* (a sze zők szerint) *z*-ből és *s*-ből olvad össze, de „rövidségnek okáért kihagyhatjuk a z^t, és mint más Betűknek kimaradását, kijelenthetjük a Kihagyóval így: *'s*" (i. m. 6). Földi János azért választja a *'s* betűt a *zs* hang jelölésére (jóllehet nem tartja ezt a jelölést sem tökéletesnek!), mert „ nagy részek ezen betűknek idegen *s*-ből vagyon" (Gr. 38; hasonlóan: KazLev. I, 364:1789.). A *'s* jelölésmódot használta még Beregszászi Nagy Pál (vö. TudGyűjt. 1826. V, 108), továbbá Georch Illés (vö. HÍrás. 26) is. Feltételesen engedi használatát az Ort. 1798. (vö. i. m. 16). — Kazinczy *'s* ellenes. Egy Berzsenyinek írott levelében kifogásolja a *Ber'senyi* írásmódot, mert az aposztróf általában jelöli egy betű kimaradását, nem lehet tehát lefoglalni a *z* kimaradásának a jelölésére, továbbá mert a szót az ilyen írásmód mintegy kétfelé töri (vö. Kazlev. VI, 159:1808.). Benyák régi rossz szokásnak minősíti a *'s* írásmódot...

A *'z* használatára rosszalló megjegyzésekből következtethetünk. Földi szerint a *'z*-vel elvész vagy elhomályosul számos szó eredete (*"Róſa, Sálya, Múſa, Móſes, dús, Suſánna, Sófia* 's a' t. . . .mind *s* betűkből erednek"). Ha meg vesszőt tennénk a *z*-re *(ź)*, mint Rájnis javasolta, „felnyúló ékezésünk ſzaporodik", s különben is az ékezet csak a magánhangzók körében használható (vö. Gr. 38; hasonlóan: KazLev. I, 364:1798.). Az Ort. 1798. szerint „roſzſzúl íratik *'z*, mivel nints elől az *s*, melly itt elmarad", legfeljebb *z'*-t írhatnánk (vö. i. m. 16).

A *zs* pártján — írásrendszerünk szerencséjére — a legnagyobb hatású grammatikusok és írók voltak. Kazinczy ezt a betűt használta, határozottan a *zs*-t akarta Révai Miklós (vö. ElGr. 76), *zs* párti Verseghy is, csak (az *sz*-szel összhangban) *zſ*-t ír (vö.: Felelet 340; UngSpr. 5; Ort. 1817. 32—3; Gr. 54). A *zs*-t tanítja az Ort. 1798. is (i. m. 16), ezt pártolja Benyák Bernát (vö. GrHung. 22), Kolmár József (vö. Prób. 85), Gáti István (vö. Elm. 87), Téti Takács József (vö. TudGyűjt. 1826. V, 108). — És miért nem tetszik a *zs* például Földinek? Azért, mert egyrészt „az írásban unalmos hoſſzúság", másrészt meg zavarok forrása az ilyen szavakban: „Igazság' Paizsa, Szárazſági rózſa" stb., mert nem lehet tudni, mikor két külön betű a *z* meg az *s*, mikor egy (vö. Gr. 38; hasonlóan: KazLev. I, 364:1789.). A DebrGr. is a zavartól fél: a *z* meg az *s* sok szavunkban egymás mellett van, ám e két betű „vagy külön mondódik-ki, vagy *s*sé változik, de sohasem *'s*vé, mint *igazság, község, gazság*. Az idegen *'s*nek olvashatná" (i. m. 6).

Az összevisszaság nagy, a döntés tehát az AkH. 1832. megalkotóira várt, akik a betűrendszerünkbe leginkább beleillő *zs*-t választották.

Összefoglalva a kétjegyű betűk alakulását korszakunkban, azt állapíthatjuk meg, hogy az egység kialakítására való törekvéseket siker koronázta. Hosszú, de mindig elvi vitákban tisztázódtak a vitás kérdések. Az alveolaris és a postalveolaris hangok jelölésében kialakult az a rendszer, amelyet KNIEZSA joggal a leglogikusabbnak tart minden latin betűs helyesírás között (vö. MHír.[2] 30); az alveolaris sorban: *sz, z, cz, dz* (itt a *z* a megkülönböztető jegy); a postalveolaris sorban: *s, zs, cs, ds* (itt az *s* a megkülönböztető jegy). Sikeres volt az ilyetén rendezés azért is, mert a *tz, ts* mellőzésével minden magyar hangnak meglett végre a maga sajátos betűje, a *zs* jelnek az *'s, 'z* helyett való bevezetése pedig megakadályozta, hogy a mássalhangzók rendszerébe oda nem illő mellékjeles betű kerüljön.

4. A MÁSSALHANGZÓK IDŐTARTAMÁNAK JELÖLÉSI PROBLÉMÁI

a) Régi szokás helyesírásunkban, hogy a mássalhangzók hosszúságát a betű megkettőzésével jelöljük. Ebben a mássalhangzó-betűk elvszerűen különböznek a magánhangzó-betűktől, amelyek a hang hosszú voltára mellékjellel (vesszővel) utalnak.

Korszakunkban a mássalhangzók hosszúságának jelölése általános szokás. Ám BENKŐ LORÁND számos példával szemléltet egy olyan gyakorlatot is, amely nem törekedett a mássalhangzók hosszúságának jelölésére, különösen szóvégen (vö. FelvIr. 120—2). Ennek BENKŐ szerint oka lehetett egyrészt a régi magyar írás-hagyomány (amely mögött viszont etimológiai okok rejlenek), másrészt az egyszerűségre törekvés. Nem hagyható figyelmen kívül a közömbösség, a hanyagság sem: „[Egyes íróknak] a' gyakor kettőztetés az írásban kéfedelem, 's unalom" — mondja elítélően Földi János (Gr. 79).

A sok szándékosan röviden írt, vagy hanyagságból származó hosszúságjelölés ellenére — állapítja meg BENKŐ (i. m. 120) — a mássalhangzók hosszúságát nem jelölő írásmód már halódó forma volt; olyannyira — tehetjük mi hozzá —, hogy grammatikáink nem is tartották szükségesnek a jelölés elhanyagolása elleni küzdelmet. Míg a magánhangzók hosszúságának—rövidségének értelemmódosító szerepére több helyen is olvashatunk figyelmeztetéseket, addig a mássalhangzók hasonló funkciójára utalást mi csupán Földi Jánosnál találunk (Gr. 58—9).

b) Az egyjegyű mássalhangzó-betűk kettőzése

Probléma az egyjegyű betűk kettőzésével nincs, hiszen a betűnek egymás után kétszer való leírása semmi nehézségbe sem ütközik. Az egyjegyűek kettőzésével éppen ezért senki sem törődik, és teljes joggal nem.

Benkő nyomán említjük meg az írásgyakorlatban jelentkező ama szokást, hogy a meg nem kettőzött betűk esetén a rövidítést többen aposztróffal jelölték. Pálótzi Horváth — idézi Benkő (FelvIr. 121) — azt írta egy ízben Rádaynak, hogy a korabeli kiejtésben még számos vidéken hosszú superessivusi és modalis *-n* ragot azért kell *n'*-nek írni, mert nem akart betűt szaporítani, „de megjegyzettem, hogy hijja van" (IrtK. LIX, 105:1790.).

Baróti Szabó Dávid nem hiányjelet tett néha az ilyen *n*-ek mellé, hanem egy vízszintes vonást föléjük (vö. Orth. 27: *fokaň* stb.).

c) A kétjegyű betűk kettőzése

A reformkor helyesírásának még nyílt kérdéseit vizsgálva és a helyesírási egyenetlenségeket szemléltetni óhajtva Deme László joggal választotta a kétjegyű betűk kettőzési módját egyik problémául (vö. RefNy. 35—41): valóban óriási összevisszaság tapasztalható ezen a téren. — A zűrzavar — miként ez a kétjegyűek kettőzésével foglalkozó szakírók véleményeiből kihüvelyezhető — több kettőzési rendszer keveredésének az eredménye.

α) A teljes (csonkítatlan) kettőzés

Az elnevezés is mutatja az eljárás lényegét: a hosszú mássalhangzót jelölő kétjegyű betűket kétszer írjuk le egymás után, azaz *czcz* v. *tztz*, *cscs* v. *tsts*, *dzdz*, *dsds* v. *dzsdzs*, *gygy*, *lyly*, *nyny*, *szsz*, *tyty*, *zszs* formában. Ez a kettőzési mód a kétjegyűeknek egységes betűként való helyes szemléletén alapszik és voltaképpen támadhatatlan.

Ennek ellenére (hosszú megelőző folyamat eredményeképpen) viszonylag következetes teljes kettőzést már csak keveseknél találunk. Így kettőzött például Révai Miklós Elegyes verseiben (1782): *viſzſza* (23), *melylyike* (24), *anynyi* (27), az ElGr.-ban: *veſzſző* (499), *fagygyú* (500) stb. Ám Révainál az ElGr.-ban találtuk ezeket a formákat is: *mellyének* szegezte (187), *affzonyotska*

(III, 223), ami arra mutat, hogy az egyszerűsített kettőzés rá is kezdett már átragadni.

Ilyen körülmények között természetesnek tarthatjuk, ha a már elavultnak számító kettőzési módnak grammatikusaink nem keltek védelmére. Révai sem tette ezt, saját gyakorlatát nem foglalta szabályba ElGr.-jában. Ha hallgatását állásfoglalásnak tekintjük, csak az egyetlen Kassai Józsefre tudunk hivatkozni korszakunkban mint a kettőzés meggyőződéses hívére. Idézzük érvelését: „*asszony, eggy, melly* 'sa't. Hogy ez gántsos legyen, mutatja az Etimológyia; mertt p. o. más Etimológyiáju: *fosszsz*, vagy rövidebbenn *fossz, meg-fossz*' te engem, más pediglen: *foszsz*; amaz *fos*-ból, emez *foszt*-ból ered, . . . — Ha valaki ez helyett: *fagygyú* ezen szót így írja: *faggyú*, nem tudhatja annak gyök-erét; ha pedig így írja: *fagy-gyú*, látja, hogy ez ösz-szó, *fagy* szóból, és *gyú* szóból, 's azért nevezék így, mertt hamar meg-fagy, és hamar meg is gyúl. . . Hozzá-járúl az is, hogy ha ez így írott szót a' sor végénn meg kell szakasztani, és egygy részét által-vinni a' másik sorra, azt az olvasó könnyenn roszszúl olvashatja, nem a' maga hangjánn, p. o. így *eg-gyes, as-szony, mel-lyenn, fat-tyú, hat-tyú, Bot-tyány*" (Nytanító. 48—9; továbbá 55—6).

β) Az egyszerűsített (csonkított) kettőzés

Lényege — mint köztudomású — az, hogy a kétjegyűeknek csak az első jegyét írjuk le kétszer, a másodikat már csak egyszer, így: *ccz* v. *ttz, ccs* v. *tts, ddz, dds* v. *ddzs, ggy, lly, nny, ssz, tty, zzs*.

Keletkezésének egyik legfőbb oka (a név is mutatja) az egyszerűségre törekvés, amely helyesírásunknak egyik alapelve. Erre utalt például Kassai József is, amikor a következőket ismerte el a teljes kettőzést egyébként mereven keresztülvivő nyelvtanában: „Megvallom, hogy a' Magyar írásbann a' meg-kettőztetett 's néha a régulásság miá meg-hármaztatott kettős Mással-hangzók . . . igen alkalmatlanok a' tanúlókra-nézve, 's nem-is kiesek, de még-is a' régulásság-miatt így kell írni, p. o. *tölgygyel* . . . *térgygyel* (Nytanító. 56). — Természetesen Kassain kívül többen is emlegetik, hogy az egyszerűsített írás „a rövidség kedvéért " (Kazinczy, KazLev. VIII, 358:1811.), „a kimondhatatlanúl sok és nagy alkalmatlanságok" kiküszöbölése végett (Verseghy, Felelet 341; hasonlóan: Ort. 1817. 23) történik, továbbá „unalmos" a kétjegyűeket kétszer teljesen kiírni (vö.: Földi, Gr. 48; Baróti Szabó, Orth. 27; stb.).

A második oka az egyszerűsítésnek az ipszilonista írásmód. Ennek legelterjedtebb irányzata az volt, amely a fonetikus írásmó-

dot a szóelemzéssel igyekezett összeházasítani. Ennek érdekében egyszerűsítetten kettőzve az összetett mássalhangzó-betűket (*látytya* helyett *láttyá*-t, *élylyen* helyett *éllyen*-t stb. írván), hogy úgy tessék, mintha a *lát-tya* alakban a *lát*, az *él-lyen*-ben az *él* „gyök" meg lenne őrizve. — Evvel magyarázható, hogy általában az ipszilonisták miért tartoznak az egyszerűsítetten kettőzők közé, és hogy miért az *lly*, *nny*, *tty* egyszerűsítéssel kezdődött az egész szokás Verseghy szerint (vö. Ort. 1817. 24).

A harmadik oka az egyszerűsített kettőzésnek a *veszettség*, *edzettség* stb. képzettszó-típus, amelyben a *tt* + *s* hangértéke *ccs*. Mivel a *feccsen*, *loccsan* stb.-ben is hosszú *cs* van, a *fetstsen*, *lotstsan* stb. helyett természetes megoldásnak kínálkozott a *veszettség*-ben levő ugyancsak hosszú *cs*-t jelölő (de átvitten már egyszerűsített!) *fettsen*, *lottsan* stb. írásmód. Kolmár József mutat rá erre a forrására az egyszerűsítésnek (vö. Prób. 70). — A *tz*, *ts*-ről *cz*, *cs*-re áttérve természetesen *ccz*, *ccs* lett a kettőzés formája (*ucczu*, *loccsan* stb.).

Az egyszerűsítés szokását Verseghy újabb keletűnek mondja (vö. TisztMsg. 25; Epitome 1816. I, 7; Ort. 1817. 23) és azt állítja, hogy a Kassai Múzeum köré csoportosuló írók alkalmazták különösképpen (Felelet 341). — Érdekes lenne külön vizsgálatokat végezni a jelzett irányban.

A kétjegyű betűk egyszerűsítése ma teljesen következetes, minden kétjegyű betűre érvényes. Korszakunkban ez még korántsem volt így.

A szakírók egy része (mégpedig a nagyobb része) azt tartotta a helyesnek, ha bizonyos betűk egyszerűsítetten, más betűk viszont teljesen kettőztetnek. Az ilyen felfogásmódot vallók között azonban nem volt egyetértés a tekintetben, hogy mely betűk tartozzanak az előbbi, melyek az utóbbi csoportba. Megpróbáljuk táblázatban szemléltetni szakíróinknak az egyes betűkről vallott nézeteit. Az egyes írásmódok okát táblázatunk után ismertetjük a jelzett helyeken található magyarázatok, illetőleg másutt található egyes adatok, az egész mű alapján.

A táblázat jól szemlélteti a következőket: Az *lly*, *nny*, *tty*, csak egyszerűsítetten, a *gy*, *sz* (és a *zs*) majdnem mindig teljesen, a *cz(tz)*, *cs(ts)* túlnyomórészt egyszerűsítetten kettőztetett. Ugyanezt az eredményt szűrte le Deme László is az 1832. előtti írásgyakorlat kettőzési szokásainak vizsgálatából (vö. RefNy. 40). — Mi ennek a felemás úzusnak a magyarázata? — leginkább Szeder Fábiánnak „Az öszvetett Mássalhangzóknak írásbeli kettőztetéséről" szóló cikkéből tudjuk (TudGyűjt. 1824. VIII, 66—72).

A *cs*, *cz* (*ts*, *tz*), *gy*, *sz*, *zs* betűt azért kell Szeder Fábián szerint teljesen kettőzni, mert: ha egyszerűsítve írjuk őket, nem tükrözik

híven a kiejtést *(kalács-csal-t* ejtünk, nem *kalác-csal-t*); az egyszerűsített kettőzés helytelen szótagolásra és olvasásra vezet *(as-szony, roz-zsal* stb., holott *as-, roz-* szótő nincs); a *-val, -vel, -vá, -vé*-nek a szóhoz járulásakor csak a *v* változik, a tőnek épen kell maradnia. — Ugyanolyan etimologizáló érvek ezek, mint amilyeneket a tel-

	ly	ny	ty
Gyarmathi, Nyelvm. 15.	lly	nny	tty
DebrGr. 9.	lly	nny	tty
Czinke, Székfoglaló	lly	nny	tty
Pápay, LitEsm.	lly	nny	tty
Márton 1807.	lly	nny	tty
Malovetzky MNSzók.	lly	nny	tty
Farkas, UngGr. 10—1	lly	nny	tty
Szaller, HungGr.	lly	nny	tty
Kolmár, Prób. 78.	lly	nny	tty
Benyák, GrHung. 13—8.	lly	nny	tty
Georch, HÍrás. 31.	lly	nny	tty
Szeder, TudGyűjt. 1824. VIII.	lly	nny	tty

jes kettőzést kívánó Kassaitól is idéztünk már. Benyák Bernát is hasonlóan érvel, különösen a *gygy* kettőzéséről szólva (vö. GrHung. 17).

Az *lly, nny, tty* kettőzést Szeder Fábián azért engedi meg, mert: az *ly*-et, az *ny*-et meg a *ty*-t fonetikailag más hangnak tartja, mint az előző csoportbelieket; ezért szerinte, ha az első *y* az írásban kimarad, akkor sincs semmi akadálya a helyes olvasásnak meg a szótagolásnak. — Gyarmathi is ezért írja a következőket: „Mert ki nem halja a nagy külömbséget melly vagyon az [*ággyal* és *ágygyal* között]. Ellenben az *l. n. t.* betük, sokkal jobban öſzve olvadnak az *ly. ny. ty.* betükkel" (Nyelvm. I, 15).

Lehetetlen észre nem venni e magyarázatok következetlenségét, sőt naivságát. Sokkal valószínűbb az, amit Verseghy mond. Idézzük: „mivel [a teljes kettőzés] a' ſzavakot nagyon meghoſſzabbíttya, és az olvasónak únalmas alkalmatlanságot ſzerez, az újabb Írók elkezdették [az *ly, ny, ty, ſz* egyszerűsített kettőzését]. Ezt cselekedték azutánn a' *tz* és *ts* hangokban . . . [*ttz, tts*] mellyek helyett már most a' *ccz, ccs* betükkel helyesebben élünk. Végtére, mivel ezen rövidítésre a' *gy* és *zſ* betüknek is tellyesen hasonló jussok van,

ezeket is imígy kezdették megduplázni *ggy*, és *zzſ*. Az elsők [az *ly*, *ny*, *ty*, *sz*] hasonlíthatatlanúl többſzör kerülvén elő, mint a' többiek, hamar hozzá ſzoktak az olvasók ahhoz, hogy példának okáért e' ſzóban *aſſzony* az elsö hoſſzú *ſ* betűnek ne adgyanak *s* hangot, így mondván ki a ſzót *as-ſzony*, hanem e' helyett *ſz* hangot: *aſz-ſzony*.

cz, tz	cs, ts	dz	ds, dzs	gy	sz	zs
ttz	tts			gygy	szsz	
ttz	tts			gygy	ſzſz	
ttz	tts			gygy	szsz	
ttz	tts			gygy	szsz	
ttz	tts			gygy	szsz	
ttz	tts			gygy	szsz	
ttz	tts			gygy	szsz	
ttz	tts			ggy	ſzſz	
ttz	tts			ggy	szsz	
tztz	tsts			gygy	ſzſz	zszs
tztz	tsts		dsds	gygy	szsz	
czcz	cscs			gygy	szsz	

Így ezekben is *lly*, *nny*, *tty* a' gyakorlás által támadtt ſzokásbúl az elsö betűknek nem *l*, *n*, *t*, hanem *ly*, *ny*, *ty*, hangokot tulajdonítottak. Nem nehéz tehát ahhoz is ſzokni, hogy ezekben *ggy*, *ccz*, *ccs*, az elsö *g* és *c* betüköt ne ejtsük *g* és *k* gyanánt, hanem adgyunk nekik *gy*, *cz*, és *cs* hangokot" (Ort. 1817. 24).

Ehhez csak ennyit kell hozzáfűznünk: A *zs*-ről azért nem esik szó, mert kettőzésére nagyon ritkán kerül sor, meg sokan (láttuk) nem is kétjegyű betűvel írják.

Következetesen egyszerűsítetten a vázolt hiedelmek, a hagyomány stb. miatt a tudatos helyesírásalakítók közül viszonylag kevesen kettőztek. Így járt el természetesen Verseghy (vö. UngSpr. 7; TisztMsg. 25; Epitome 1816. I, 7—8; Ort. 1817. 23—4; Gr. 56; Felelet 341). — A későbbiek szempontjából nem közömbös, hogy Kazinczyt is a következetes egyszerűsítés hívei között találjuk (vö.: Kazinczy Berzsenyinek, KazLev. VIII, 358:1811.; Simai, MNy. VI, 125). — Földi János is ebbe a táborba tartozott (vö. Gr. 48). — Következetesen egyszerűsítette a hosszú mássalhangzó-betűket Beregszászi Nagy Pál is, még a *bodzá*-t, *edzeni*-t is *boddzá*-nak, *eddzeni*-nek írta (vö. MSpr. 8).

γ) Az AkH. 1832. a következő szabályával hozott új rendszert és idő jártával egységet az ingadozó gyakorlatba: „Ha az összetett betűk kettőztetést kívánnak: csak az első kettőztetik, p. o. *asszony;* kivévén, a' hol a' gyökér miatt a' teljes kettőztetés elkerülhetetlen, mint p. o. *vesz-, enyész-*ből *vesz-szen, enyész-szen*" (i. m. 8).

A szabály új, nem folytatása egyik megelőző gyakorlatnak sem, legfeljebb elemeiben. Míg ugyanis az AkH. 1832. előtt az egyszerűsítést betűnként alkalmazták vagy nem alkalmazták, addig az AkH. 1832. a betű helyzetétől tette függővé az írásmódot. A rendezés elvszerű volt, de nem szerencsés: hosszú időre megállította, sőt visszavetette a toldalékos alakok egyszerűsített írásának régen megindult és előrehaladt folyamatát. Az egyszerűsítés megakadályozásának a „gyökér" fenntartása miatt csak az összetételekben lett volna helye. A szóelemzésnek ezt a diadalát, ha helyeselni nem tudjuk is, az ismertetett előzmények után mindenesetre megértjük.

δ) Az egyszerűsítést illetőleg még meg kell említenünk Baróti Szabó Dávid reformtörekvéseit. Szerzőnk pályájának elején a kor szokásainak megfelelően kettőzve a kétjegyű mássalhangzókat, a kevert típusú kettőzés híve volt (vö. Ruzsiczky Éva, MNy. LII, 295). 1800 táján a kétjegyűeknek mellékjellel jelölt kettőzésére tért át. Először aposztrófos megoldásra gondolt: *sz', ty'* stb., ezt Vályi András igen kedvezőtlen bírálatban részesítette (vö. Vályi, BírK. 63). Az Orth.-ban éppen ezért a betű fölé tett vízszintes vonást javasolta első helyen megkülönböztető mellékjelül, s az aposztrófos kettőzésjelölést csak második lehetőségként említette (i. m. 57—8).

Jóllehet az efféle kettőzésjelöléssel Baróti Szabó szerint (vö. Vályi, BírK. 63) mások is éltek (s ez igaz is, mert Vörösmarty ifjúkori kéziratában is megtaláljuk; vö. Horváth Károly, VKK. I, 363), a mellékjeles kettőzés komolyan nem jött figyelembe a kettőztetési eljárások versengésében. Maga Baróti Szabó is elállt később ettől a módtól (vö. Ruzsiczky, i. h.).

5. AZ IDEGEN BETŰK

Miként összefoglaló táblázatunk mutatja, nyelvtaníróink általában a szűkebb magyar ábécé meghatározására törekedtek, s ezért kihagyták betűink közül az idegen betűket. Az Ort. 1798. a következőképpen határozza meg őket: „Idegen betűknek nevezzük mind azokat a' mellyek más nyelvből kőltsönöztettek, és a' magyar ſzónak mind kimondására, mind kiírására ſzükségtelenek.

Ezekről pedig ez általjában a' törvény: hogy a' magyar írásból tellyességgel kihagyattaſſanak" (i. m. 3). — Ennek ellenére elég sok szó esik az idegen betűkről is a korszak helyesírási szakirodalmában, mégpedig elsősorban a *c*-ről, a *q*-ról, az *x*-ről és az *y*-ról.

Az egyenkénti tárgyalás előtt összefoglalóan azt jegyezzük meg, hogy grammatikusaink az idegen betűknek idegen szavakban való használatát természetesen elismerték, és az idegen betűknek használatát csupán a magyar (vagy annak tartott, azzá lett) szavakban kifogásolták.

a) A *c* betű

A *c*-t már részletesen elemeztük. Itt most újra csak azt jegyezzük meg, hogy a DebrGr., Gyarmathy Sámuel, Vályi András, Gubernáth Antal, Benyák Bernát és Pápay Sámuel vette bele a *c*-t a magyar betűk rendszerébe, a (meghonosult) idegen szavak kedvéért *(Cicero* stb.).

b) A *q* betű

A *q*-ról Földi János a következőket írja: „Minthogy ezen betű után a' Deák Nyelvben mindenkor *u* vagyon, és ez mint *v* úgy mondatik-ki: nyilván vagyon, hogy ezek együtt *k-v*-re oſzolnak, melly betűknek öſzveérkezéſek mivel sohol a' Magyaroknál nintſen: valóſággal ezen betű nélkül a' Magyarok ellehetnek, és ha hol idegen ſzók találkoznak, azokat kifejezhetik *k* és *v*-vel, mint *kvártély*" (Gr. 33). — Hasonlóképpen kirekeszti a *q*-t a magyar betűk közül az Ort. 1798. (4, 25), Meliboeus (Sprm. 2), Gubernáth Antal (Inst. 7), Szaller György (HungGr. 3), Beregszászi Nagy Pál (MSpr. 10), Révai Miklós (ElGr. 83), Kassai József (Nytanító. 53—4)

Ellenvéleményen van a DebrGr.: „Nem kell továbbá kihagyni a Q^t is, az idegenektől vett ſzókbann, hogy így az illyeneknek eredeti is kitessék . . . Leg-alább kedvezzünk a Tulajdon Neveknek, mint *Quintiliánus, Quintus Icilius* 's a t." (i. m. 3; hasonlóképpen: Pápay, LitEsm. 113). — E gondolatmenet alapján tagja a *q* az ábécének még Benyáknál és Pápaynál (1. a táblázatban).

c) Az *x* betű

Az *x* körül már vannak bonyodalmak. Földi János akképp vélekedik az *x*-ről is, mint a *q*-ról: „E' nélkül is bátran ellehetnek a' Magyarok, eloſztatván *k-s*-et téſznek, mellyek a' Magyaroknál

nem is találkoznak, hanemha idegen ſzókban, nem is mondatnak-ki máſként, hanem két különös magánhangzókra /:vocalis:/ vitetve [azaz két külön szótagba kerülve], mint *Tak-sa*, nem *Taxa*, valamint a' Magyar ſzók is: *vak-ság*, *fek-ſzik*, 's a't." (Gr. 33). Többi nyelvtanaink is hasonlóképpen vélekednek elvileg, ám nem *ks*, hanem *ksz (kſz)* náluk az *x* átírása: „A' *x*-helyett *Ksz* betűket írunk, p. o. nem *Xerxes*, hanem *Kszerkszes*, nem *Alexandria*, hanem *Alekszandria*, nem *Dux*, hanem *Duksz*" (Kassai, Nytanító. 54; hasonlóképpen: Meliboei, Sprm. 2; Ort. 1798. 4, 22; Gubernáth, Inst. 7; Szaller, HungGr. 3; Beregszászi Nagy, MSpr. 10; Révai, ElGr. 83).

Ismét a DebrGr. van különvéleményen, az *x*-et is beleveszi a magyar betűk sorába: „Az X Betűre nézve, közte lévénn ez is a Római ſzámoknak, [a *q*-hoz hasonlóan] kell gondolkodnunk. Hadd maradjon az, az idegen ſzókbann, kivált a Tulajdon Nevekbenn, mint: *Xenofon*, *Artaxerxes*, 's a t." (i. m. 3; hasonlóképpen: Pápay, LitEsm. 113). — Felveszi az *x*-et az ábécébe még Benyák meg Pápay (l. a táblázatban).

Az *x* honosítása irányában voltak olyan gondolatok is, hogy a magyar *ksz*, *gsz* hangkapcsolatok jelöltessenek *x*-nek. Erre nézve adat lehet a HírmB.-ben a többször is előforduló *Szexárd* írásmód (1794. VI, 229), meg Kassai József eszmefuttatása az *x* bevezetése ellen (vö. Nytanító. 54).

*

Jóllehet elég sokan tanácsolták a *q* meg az *x* átírását magyar betűkkel, a gyakorlatban erre az átírásra csak jövevényszavak esetében került sor. Idegen szavak, főként idegen tulajdonnevek esetében a *q* is, az *x* is megmaradt.

d) Az *y* betű

Az *y*-nak nyelvtanaink két funkcióját tartják számon.

Mindenekelőtt azt hangoztatják, hogy az *y* nem tagja a magyar ábécének, mert „nálunk magános hangot nem jegyez,hanem helyette *i*vel élünk, 's amazt [az *y*-t] tsak némely betűk meglágyítására fordíttyuk így: *gy*, *ly*, *ny*, *ty*" (Pápay, LitEsm. 135; hasonlóképpen Gyarmathi, Nyelvm. I, 10; Meliboei, Sprm. 3; Földi, Gr. 33; Ort. 1798. 26; Gubernáth, Inst. 7; Beregszászi Nagy, MSpr. 22; Verseghy, ÜngSpr. 5; Kassai, Nytanító. 28; Gáti, Elm. 74—5; stb.). — Az *y*-nak ezt a szerepkörét senki sem kifogásolta (kivéve persze az írásreformot javallókat), sőt Georch Illést még magyar-

ságtudatában is megerősíti az *y* sajátos felhasználása: „E' betűvel szokták Eleink az idegen nyelv-beliekkel rokonos szókat meg-magyarosítani, 's így méltán mondhatjuk: ez a' leg-főbbik esmértető jele nyelvünk' nemzeti volttának." Ilyen esetek Georch szerint: török *ata, ana, buzdoghan, tolman;* magyar *atya, anya, buzogány, dolmány;* stb. (És hasonló stílusban még sok naiv szófejtés. HÍrás. 29.)

Mivel az *y*-nak fontos szerepe van a magyar írásban, hiába nem külön hang jele, többeknél tagja a magyar betűsornak: Meliboeusnál (Sprm. 1), Gyarmathi Sámuelnál (Nyelvm. I, 2), a DebrGr.-ban (2), az Ort. 1798.-ban (22), Márton Józsefnél (1807. 1), Benyák Bernátnál (GrHung. 2), Farkas Jánosnál (UngGr. 2), Pápay Sámuelnál (LitEsm. 113).

Meg akarják viszont akadályozni a helyesírás tudatos fejlesztői azt, hogy az *y* előbb említett szerepkörén túl az *i* jelölésére is alkalmaztassék, miként az a régi magyar helyesírásban szokásban volt. Korszakunkban az *y* = *i* jelölésmód már csak a régi famíliák neveiben volt szokásban, de nyelvtaníróink egy része még ilyenkor is helyteleníti az *y* használatát: „Hibáznak hát a' Magyarok azon Ujjmodival, melly ſzerént neveiket ypsilonba ſzeretik végezni" — írja Gyarmathi (Nyelvm. I, 10; hasonlóképpen: Ort. 1798. 4; Kassai, Nytanító. 52; stb.). — A tulajdonnevekben az *y* használatát mindamellett egyesek megengedhetőnek tartják, például Vályi András (vö. GrK. 2), Benyák Bernát (vö. GrHung. 3—4), Farkas János (vö. UngGr. 11) stb. — A kérdést bővebben a tulajdonnevek fejezetében dolgoztuk fel, l. ott. — Megemlítjük végül, hogy az *y* jelölésmód ellen is vannak tiltakozások, így Földi Jánosnál (vö. Gr. 47), Gáti Istvánnál (Elm. 75).

D) Az írásreform ügye

Ismeretes a magyar betűrendszeren belüli kettősség: a magánhangzók körében mellékjelek, a mássalhangzókon belül viszont betűtársítások jelölik a minőségi, illetőleg a mennyiségi különbségeket (pl.: *o—ö, s—sz*; ill.: *a—á, b—bb*). Ezt az ellentmondást korszakunkban is jól látták, és a mellékjeles betűk egyszerűbb voltára is hivatkozva, sokan javasolták a kétjegyű mássalhangzóbetűk „egyszerítését". Ezek a törekvések azonban — ha az Akadémia megalakulása után komolyan foglalkozott is egy gyökeres betűreform megvalósításával — csak elszigetelt és egymásnak ellentmondó próbálkozások maradtak, a tudósok szűk körén nem terjedtek túl. A nem feltétlenül szükséges reform lehetőségénél az élő

hagyomány erősebbnek bizonyult. Ilyenformán könyvünkben, amely a magyar helyesírás változásaival, rendszerének tényleges fejlődésével kíván foglalkozni, nem tartjuk szükségesnek a következmény nélkül maradt reformkísérletek tárgyalását. Megtettük ezt már más alkalommal: egyrészt kandidátusi értekezésünkben, másrészt a Kniezsa-emlékkönyvben erről a kérdésről közölt összefoglalásunkban („Experiments Aiming at the Sweeping Reform of the Hungarian Orthography between 1772—1832"; Studia Slavica XII, 1966: 115—23).

IV. A HELYESÍRÁSI ALAPELVEK ÉS KÖVETELMÉNYEK

Helyesírási szakirodalmunk sem tárgyalt korszakunkban, sem később, sem legújabban nem tisztázta megnyugtatóan a helyesírásunkat igazgató alapelvek kérdését, az egyes alapelveknek egymáshoz való viszonyát. Az AkH. 1832.-ig főként a kiejtés szerinti meg a szóelemző írásmódot tartották csak helyesírásunk alapelveinek, később elismertetett alapelvül a hagyomány is, majd bevonult az alapelvek közé — ha nem is állandó érvénnyel — az egyszerűsítés elve is. Ezeken kívül azonban más „elvek" is szóbaszóba kerültek és kerülnek a helyesírási szakirodalomban: az „egy hang, egy betű" elve, a következetesség elve, a szókép állandóságának elve, a félreérthetetlenség elve stb.

Mi — nem a kérdés megoldásának szándékával, hanem csak saját anyagunk rendezése kedvéért — helyesírási alapelveket és helyesírási követelményeket tartunk szükségesnek megkülönböztetni egymástól.

Helyesírási alapelv — véleményünk szerint — négy van: 1. a kiejtés szerinti írás elve; 2. a szóelemek szerinti írás elve; 3. a hagyomány szerinti írás elve; 4. az egyszerűsítés elve. Ezeket azért tekintjük alapelveknek, mert bármit írunk is le, az egyik elv döntően meghatározza az írás módját; van úgy, hogy összhangban a másik három elvvel, de lehet, hogy valamelyikkel (vagy akár mindegyikkel) szemben. Például: Az *asztal, tábla, kézben, járkál* stb. szavak leírásakor mind a négy elv összhangban van egymással: sem a szóelemek, sem az egyszerűség kedvéért nem kellett módosítani a hagyományos fonetikus írásmódon (legfeljebb a betűformák változtak az évszázadok során). — Más természetű viszont az elvek összeműködése a *háztól, adhat, jobbra* stb. szavak esetében, mert a szóelemek feltüntetése érdekében (bizonyos korábbi helyesírási hagyományokat is megtörve) az írásban eltérünk a szóalakok kiejtés szerinti *(hásztól, athat, jobra* stb.) formájától, bár ez egyszerűbb is lenne egyes esetekben. — A *kesztyű, lélegzik* stb. szavakat leírva lemondtunk az elhomályosult szóelemek feltüntetéséről (megszüntetve egyszersmind bizonyos mértékű hagyományt is), hogy a kiejtést tükröztetve ábrázolhassuk az említett szóalakokat. (Az egyszerűség elve ez esetben figyelmen kívül hagyható.) — A *tollal* stb. esetében a kiejtés szerint, a hagyománynak megfelelően írtuk le a szót, de az egyszerűbb írás kedvéért lemondtunk a szóelemeknek más esetekben szokásos feltüntetés-

séről (pl. *vérrel, karddal* stb.). — Amikor az *összes, rozzsal* stb. szavakat vetjük papírra, korábbi hagyományokat *(összes, rozzsal* stb.) feledve követjük az egyszerűsítés elvét, amely ez esetben nincs ellentétben sem a kiejtéssel, sem a szóelemzéssel. — És folytathatnánk a helyesírási elveknek dialektikus egymásra hatására a példák felsorolását még hosszasabban is!

Helyesírási követelményeken az írást befolyásoló, de azt meg nem határozó tényezőket értjük. A jó helyesírástól például azt várjuk, hogy ne legyen ingadozás a hangjelölésben, hogy könnyen lehessen megtanulni, hogy az íráskép kifejező legyen stb. — Ez utóbbi kívánalmakat azonban elveknek nem tekinthetjük. A következetesség „elve" nem jelent többet, mint a valóságos elvektől meghatározott íráskép kivétel nélküli alkalmazását, azaz hogy pl. ne írjuk rövidnek azt a hangot, amelyet máskor hosszúnak jelöltünk. S ha netalán könnyebb tanulhatóságra való hivatkozással eltöröltetnék az *ly* betű, csak a felszínen lenne ez az oka az intézkedésnek, valójában a fonetikus elv diadalmaskodnék a hagyományos írásmód fölött. A követelmények tehát csak befolyásolják, hogy a négy alapelv közül melyiket választjuk, de önmagukban nem alapelvek; mindig csak az alapelveken belül, és sohasem ellenükre működhetnek. Az alapelvek mindegyike képes viszont arra, hogy akár mindegyik alapelv-társát semmivé tegye, és csak önmagát érvényesítse.

A) A helyesírási alapelvek

Tárgyalt korszakunknak fő törekvése (mint arról már szóltunk) a magyar helyesírás egységének létrehozása volt. Az általános zűrzavarból kivezetni a magyar ortográfiát csak úgy volt lehetséges, ha mindenekelőtt azok a nagy elvek tisztázódnak, amelyekre egész helyesírásunk épül, s ha a részletproblémák megoldásához is elvi alapon fognak hozzá. Talán nem is mondhatunk nagyobb dicséretet korszakunk tudósairól, mint azt, hogy egy sem volt köztük, aki ne így járt volna el. Jellemző a korszak gondolkodásmódjára a Magyar Nemzeti Múzeum 1817. évi IV. jutalomfeleletének kérdésfeltevése: „Miképpen lehetne a' Magyar helyes Írást (Orthographiát) az egymással ellenkező szokások és önkényes vélemények helyett Filozófiai Principiumokra építeni?" De így tették fel maguknak a kérdést azok is, akik nem pályamunka készítése céljából foglalkoztak a helyesírással, úgyhogy az 1832-i akadémiai szabályzatot a legkevésbé sem érheti az a vád, hogy alapelvei nem voltak kellőképpen előkészítve, kimunkálva.

Hogy mit értettek a helyesírásnak „filozófiai principiumokra" helyezésén, nem könnyű kihámozni az egykorú munkákból. — Kolmár József is (Prób. 1—12), Verseghy Ferenc is (Felelet 4—13) a beszéd eredetével, az írás kialakulásával, funkciójával foglalkoztak előbb, s csak emez általános nyelvészeti alapvetés után, mindent erre alapozva tértek rá a magyar helyesírás elveire. Eljárásuk kétségtelenül helyes, kiváló nyelvészeti felkészültségüknek, dialektikus szemléletmódjuknak bizonyítéka. — Mások nem voltak képesek erre. A helyesírás filozófiai principiumain Georch Illés két dolgot ért: A) „okát lehessen adni minden szónak: miért íratik így 's nem amúgy"; B) „a' . . . szó-nyomozás regulái minél kevesebb kivételt szenvedjenek" (HÍrás. 3). Ezek már nem „filozófiai" elvek! — Ismét mások nézeteiből egy olyan felfogás hámozható ki, hogy a filozófiai megalapozottságon csak a helyesírás elvszerű és következetes volta értendő. — Hozzátartozott a „filozófiai" megalapozáshoz a „nemzeti genius" ama sajátos, titkos erőinek nyomozása is, amely erők a nyelvben és a helyesírásban létrehozzák a magyarnak más népektől elkülönöző sajátságait. Az ilyen irányú nyomozások a kor nacionalizmusának jelentkezései a helyesírás elméletében. Kolmár József például azért volt *nn* (hevese*nn)* párti, mert a „dagesh" (a gemináció) a magyar nyelvnek „különös erőt vagy energiát ád", nemzeti sajátság, amit az is bizonyít, hogy nyelvünket az idegenek a „dagesh" miatt nehezen tudják megtanulni. (Prób. 39).

Túlságosan messze térítene el azonban feltett célunktól, az AkH. 1832. előtti helyesírási helyzet felvázolásától az, ha az ilyenféle, itt-ott felbukkanó, helyesírásunk alakulására semmiképp ki nem ható ötletekkel foglalkoznánk a helyesírásunkat valóban alakító elvek rovására. Amit mi, szorosan a helyesírásra tartozó tényként leszögezhetünk az, hogy korszakunkban általában két (pontosan körül nem határolt) elvhez óhajtották szabni a magyar helyesírást: a kiejtéshez és a szóelemzéshez. Általában e két nagy elvnek az összeütközésére vezetik vissza grammatikusaink a helyesírási egyenetlenségeket (vö.: Gáti, HÍrás. 71—2; Kolmár, Prób. 29), de ezeken kívül még több helyesírás-szabályozó tényezőt is számításba vettek. Az elveknek és az egyéb tényezőknek e miatt a tisztázatlan és vitatott volta miatt jegyezte meg Révai: „In nulla fere lingua ita vaga est scribendi ratio, ut in nostra" (ElGr. 152).

Mielőtt az elvek körül lefolyt küzdelmet ismertetnénk, meg kell röviden emlékeznünk arról is, hogy a helyesírási alapelvek kialakításakor grammatikusainkra hatással volt más népek példája is, az a törekvés, hogy ami más népeknél jó, legyen meg nálunk is. Az

egyes részfejezetekben ezekre a mozzanatokra kitérünk, de összefoglalóan itt is utalunk néhány dologra. — Verseghy Ferenc helyesírási elveinek mintája egy „hálai" (-hallei) kiadású francia grammatika (vö. Felelet 326). — Velledits Lajos arra figyelmeztet Révai és Adelung viszonyát elemezve, hogy az „Úgy írjunk, amint beszélünk" elvet Adelung hatása erősítette (vö. NyK. XXXVIII, 307). — Simai Ödön Földi János szóelemző helyesírási elveiben Gottsched hatását látja (vö. MNy. VIII. 178). — Bánóczi József Adelungnak és az orientalisztikának hatására világít rá Révai grammatikájában (vö. Révai Miklós élete és munkái 281—3). — Az egybeírással és különírással, az idegen szavak írásával, az írásreformmal stb. kapcsolatban számos utalás van más nemzetek példájára. — Mindez annak a jele a helyesírásban (amit egyéb vonatkozásban is jól tudunk), hogy helyesírásunk fejlesztői tudatos gonddal törekedtek a magyar írásbeliségnek európai színtre való emelésére, és nem kis fáradságot pazaroltak más népek helyesírási szokásainak tanulmányozására.

1. A KIEJTÉS SZERINTI (FONETIKUS) ÍRÁSMÓD

Helyesírásunk legfőbb törvénye, alapja korszakunk szakíróinak egybehangzó véleménye szerint az, hogy írásunk a kiejtést — bizonyos határig — híven követi. Egykorú megfogalmazásokban: „Legelső Tulajdonsága a' Magyar Nyelvnek az, hogy a' mint beſzéll, ugy ir" (ErdNymTárs. I [1796], 42); "A' mint beszéll a' Magyar, úgy ír-is" (Kassai, Nytanító. 24); "Úgy írjunk, ammint tiſztán beſzéllünk" (Ort. 1817. 20); "az Irásnak minden nyelvben ez a' természeti Fő Törvénnye: Úgy írjunk a' mint beszéllünk" (Pápay, LitEsm. 130); "Az 1-ső . . . főbbik [szabály] az, hogy mi Magyarok rend szerént úgy írunk, mint a' hangot közönségesebben ejtjük" (Georch, HÍrás, 4). Hasonlóképpen nyilatkoztak mások is: Melioeus (Sprm. 6), Földi (Gr. 45), Vályi (GrK. 5), Szaller (HungGr. Mottó), Gyarmathi (Nyelvm. 23), Farkas (UngSpr. 10), Verseghy (TisztMsg. 23, Gr. 45, Felelet 326), Dessewffy József (TudGyűjt. 1818. II, 75), Teleki László (Esd. 64), Kolmár (Prób. 10, 33—4), Gáti (Elm. 83), P. O. (TudGyűjt. 1825. X, 27), Téti Takács József (TudGyűjt. 1826. V, 27) stb.

A nyelvnek és a helyesírásnak ezt a kölcsönös megfelelését nyelvtudósaink olykor nem kis nemzeti büszkeséggel vették észre. Gyarmathi Sámuel írja például: "Igen nagy ditſéretire lehet említeni azt a' Magyar nyelvnek, hogy a' ban az Hangok, a' miként leiratnak, a' ként mondatnakis ki. Nem szükség égy betünekis a' hang-

ját el nyelni, mint más Nemzetek nyelvében, Németben, Frantziában s' a't." (Nyelvm. I, 23). — Kassai József számos példával szemlélteti a magyar és az idegen helyesírások közötti különbséget: „a' Frantziák ezen szót: *La kroá*, így írják: *La croix*, . . . ezt: *Tampl*, így írják: *Temple* 's a' t. A' Német-is ezt: *Májszter*, így írja: *Meister*, ezt *hájte*, így írja: *heute* 's a't. Mük Magyarok nem tartvánn sem a' Németekkel, sem a' Frantziákkal, a' mint beszéllünk, a' mint a' szókat ki-mondjuk, úgy írjuk-is le azokat, kivált-képenn a' gyök-ér szókat; a' származékokbann az Etimológyia miatt, igen kevés változást teszünk az írásbann" (Nytanító. 38—9). Hasonló összevető megjegyzéseket más szerzők is tettek: Meliboeus (Sprm. 6), Vályi (GrK. 5), Révai (ElGr. 91), Szaller (HungGr. Mottó), Verseghy (Felelet 326), Kolmár (Prób. 12), P. O. (TudGyűjt. 1825. X, 27), Téti Takács József (TudGyűjt. 1826. V. 28), Dessewffy (KazLev. XV, 193:1817.; KazLev. XVI, 70:1818.). — Az efféle összehasonlításokból szűrték le azután azt a következtetést többen is, hogy a magyar helyesírás tulajdonképpen könnyű (vö.: Meliboei, Sprm. 6; Gyarmathi, Nyelvm. 23; Teleki, Esd. 64).

A kiejtés szerinti írás létjogosultságát természetesen senki sem vitatta. A tekintetben azonban, hogy határai, alkalmazási lehetőségei meddig terjednek, súlyos viták zajlottak le.

Azok, akik a fonetikus írásmódot fontosabb elvnek tartották a szóelemzőnél, véleményüket arra alapozták, hogy az írás a beszéd tükre, tehát amit kimondunk, azt kell írásunkban is rögzítenünk. Dessewffy József egy Kazinczyhoz írott levelében kifejti, hogy helytelen mind a *gondja*, mind a *gondgya* féle írásmód, mert rossz, mesteremberes-idegenes kiejtésre csábít a helyes *gongya* alakkal szemben, majd így folytatja: „Hasznos olykor az etymologyia a' törzsök, a' gyökér szók felkeresésében és feltalálásában, sött az új szók' teremtésében és eredeztetésében is, de nem szükség azt akkor is az ortografiába zavarni, mikor szép nyelvünk' ejtéseit hol nehezíti, hol azok hangzatytyát elrútítja" (KazLev. XVI, 69 : 1818.). Továbbá: „Valóban, nem nyom anynyit az etymológok' ellenvetése mint képzelik és képzeltetik" (KazLev. XVI, 71 : 1818.).

Abból a tételből kiindulva, hogy a magyar úgy ír, amint beszél, következett a megfordítottja is: beszéljünk úgy, ahogyan írunk. S bár ez korántsem a helyesírás dolga, többen nyilatkoztak az írásnak a beszédre gyakorolt hatásáról (vö.: ErdNymTárs. I, [1796], 42; Révai, ElGr. 91; Szaller, HungGr. Mottó). Sőt Dessewffy József annak a véleményének adott hangot egy Kazinczyhoz írott levelében, hogy „a' természetiképpen mindég mindég változó ejtés módja nem lehet állandó vezetékje a' megmaradandó betűírás módjának . . . Az ejtést kell az írás által állandósítani" (KazLev. XV,

193:1817; hasonlóképpen: TudGyűjt, 1818. V, 128—9; KazLev. XVI, 69:1818.). Ezt úgy képzelte, hogy az Akadémia meghatározná az írásmódot, és az ejtés idővel ehhez alkalmazkodnék. — A kiejtést tükröztető írásnak a beszédre gyakorolt kedvező hatása egyik lényeges érve volt a fonetikus írás híveinek. Azt vallották, hogy „az az irás' módgya legtökélletesebb, melly mind a' hangot igazán kiüti, mind pedig a' gyökérszót, a' mennyire lehetséges, a' maga épségében megtartya. Ugyan is az írásnak jó módgya vezérli az olvasót (kivált ha az még nem igen jártas a' nyelvben) a' jó kiejtésre (Téti Takács József, TudGyűjt. 1826. V, 32).

A beszéd és az írás dialektikus egymásra hatásából fakadó érveken kívül még más okokat is felhoztak az inkább fonetikus írásmód hívei.

Téti Takács József például annak a véleménynek adott hangot (vö. TudGyűjt. 1826. V, 27—8), hogy az etimológia — sokszor bizonytalan vagy elhomályosult lévén — nem mindig alkalmas arra, hogy az írás alapjául szolgáljon. Célszerűbb ilyenkor a kiejtésre bízni magunkat.

Egy Tudományos Gyűjtemény-beli cikkében Dessewffy azzal érvel a fonetikus írásmód mellett, hogy írás közben nem érünk rá a szavak „etimológyiájárul" gondolkodni, meg különben is „minden Magyarul olvasó [tudja], hogy szintúgy *gond*tól jön a' *gongya*, mint a *gondja*" (TudGyűjt. 1818. V, 129—30).

Dessewffy Józsefnek már idézett, Kazinczyhoz írt leveléből az is kiderül, hogy a fonetikus írásmódot demokratikusabbnak érezték egyesek, szemben a nehezebben megtanulható, szóelemzővel: „Azt mondod: hogy a' Kováts, a' Szabó, a' Tsizmadia az *adtát* így írja *atta*, a' mint ejti t. i.: de másképp' ejtik é a' tudós emberek az *attát*, mint akármelylyik mesterember? . . . ha pedig a' szóra nézve köz a' tímárokkal ejtésök, ugyan miért akarják magokat megkülömböztetni annak írásában? azért, hogy kitessen etymologyiai tudománynyok? . . . hány más ezer módja vagyon a' tanúlt embernek magát a' mesterembertűl az írásba megkülömböztetnie? !" (KazLev. XVI. 68—9:1818.). — A TudGyűjt-ben pedig elhárítja N. N.-nek (az Erdélyi Múzeum IX. füzete cikkírójának) azt a vádját, hogy csak a tudatlanok írnak *y*-t (TudGyűjt. 1818. V, 131).

Igen fontos volt korunkban a magyar nyelv terjesztésének ügye a magyarul nem tudó főrangúak, meg az idegen ajkúak között. Mind a fonetikai, mind az etimológiai elv hívei úgy látták, hogy az ő írásmódjuk a könnyebb a magyarul tanulóknak. Dessewffy József így látja a kiejtéspártiak részéről az ügyet: „Azonba' nem tsak filozófiai, hanem politikai lélekkel is kellene a' Magyar nyelv dólgát tekinteni. Azt akarjuk hogy a' külföldiek sőtt a' belföldi külsők is, a'

kik a' két hazát lakják, honni nyelvünkhöz édesedjenek, nem kell hát annak megtanúlását nehezíteni" (TudGyűjt. 1818. V, 130). Ez a gondolata Kazinczyval váltott leveleiben is nem egyszer felbukkan (vö: KazLev. XV, 193—4:1817.; XVI, 70—1:1818.). Hasonlóképpen nyilatkozott Verseghy is: „Én a' Jotisták' orthographiáját a' tiſzta és helyes ejtésü Magyar nyelvnek mind tanítására, mint tanúlására, nem csak alkalmatlannak, hanem e fontos foglalatosságban, kivált az idegenekre nézve, még rettenetes akadálynak is tartom" (Gr. 44—5).

2. A SZÓELEMZŐ (MORFOLOGIKUS) ÍRÁSMÓD

Könyvünknek kézirati, kandidátusi értekezésül benyújtott változatában e fejezet címe „A szóelemző (etimologikus) írásmód" volt. Az eredeti (az AkH. 1954.-ből átvett) cím megváltoztatásának oka DEME LÁSZLÓ opponensünk ama véleményének elfogadása, amely szerint a *szóelemző írásmód* műszó csak a *leíró alaktani (morfologikus)* elemzés eseteire vonatkozhat *(adja, házsor* stb.), az *etimologikus írásmód* kifejezést ezzel szemben a történeti írásmódot őrző *(éjtszaka, lakzi, akgat* stb. típusú) esetekre kell fenntartanunk (vö.: DEME, RefNy. 31—4, HIK. 45—8, opponensi vélemény 15—16; hasonlóképpen: TEMESI MIHÁLY, HIK-vita 9—10). Bár ezzel a műszóhasználati módosítással bizonyos hagyományokat szakítottunk meg — hiszen tárgyalt korszakunkban is, később is (vö. MNyszet. II [1857], 40—42) minden zavar nélkül élt az *etimológia, szófejtés* szó 'leíró alaktani (morfologikus) elemzés' értelemben is (vö.: BENKŐ, HIK-vita 48; BÁRCZI, uo. 54) — mégis célszerűnek látszott az etimologikus szó kettős értelmének megszüntetése, és ezzel a terminológiának teljesen egyértelművé tétele. Támogatja a DEME LÁSZLÓtól kandidátusi vitánkon is javasolt műszóhasználatra való áttérést az *etimológia* és a *szófejtés* szónak jelentésváltozása is: az *etimológia* egyre inkább, a *szófejtés* pedig kizárólag 'szóeredet-nyomozás'-t jelent, nem pedig 'leíró alaktani (morfologikus) elemzés'-t is, mint a múlt században.

A szóelemeket (morfémákat) feltüntető írásmód természetesen nem új felfedezés. Már a középkori magyar helyesírásban sem nehéz fellelni a szóelemző írásmód jelentkezését, a XVI. és különösen a XVII. századtól kezdve pedig a szóelemzés állandóan erősödik (vö. KNIEZSA, MHír.[2] 21). A XVIII. század második felében, korszakunk kezdetén a morfologikus írásmód — amely a fonetikus írást bizonyos esetekben felváltja, keresztezi — helyesírásunknak már szilárd elve volt. Mivel azonban az írásgyakorlatban még bőven

akadtak fonetikus írásmódú formák ott, ahol a szóelemeket fel kellett vagy fel lehetett volna tüntetni, szakíróink nemcsak leszögezték a szóelemző elv létezését (mint magától értetődő dolgot), hanem cáfolták is a fonetikus írásmód kizárólagosságát, előjogait, és bizonyították, indokolták a szóelemző írásmód szükségességét. Az adott helyzet: a szóelemzés határainak, lehetőségeinek tisztázatlan volta kényszerítette őket erre az eljárásra.

Még a nyelvtanok rövidre fogott, a szóelemző írásmódot meghatározni törekvő passzusaira is jellemző a fent említett vitatkozó modor. Így például a DebrGr., miután a betűkről (értsd: hangokról) mindent elmondott, ami szándékában állt (azaz voltaképpen megtárgyalta a fonetikus írásmódot), így folytatja: „A Szóknak helyes leírása megkívánja továbbá, hogy vígyázzunk: 1. A Szóknak eredetire, úgy hogy a melly Betű megvagyon a Gyökérbenn, tartsukmeg azt annak nevekedésébenn és Ágazatjábann is, ha ſzintén annak kimondása, más hasonló Hangú Betűvel esik is, p. o. *rövidség, gazság, hazudſz, mértföld, Szijjgyártó, Kerékgyártó* ... 's a t. ámbár ezeknek kimondása így esik: *rövittség, gasság, hazutſz* 's a t.: de ſzükség úgy írnunk, a' mint mindeniknek a Gyökere hozza magával, hogy így a Gyökerek el ne veſzſzenek" (i. m. 10). — A korra tökéletesen jellemzők azok a mottók, amelyeket Kassai József Szókönyvének választott. Teleki Lászlótól ezt: „A magyar szók' etimológia által meghatározása, mind a nyelv' tökéletesbbítésére, mind a' nemzet' eredetének meg-határozására, sokat használ" (A' magyar nyelv' elé-mozdításáról. 8. §), Vörösmartytól pedig ezt: „[A szófejtés] az egyetlen út, mellyen írásunkat egyszerűbbé, 's nyelvünket világosabbá tehetjük" (TudGyűjt. 1828. II, 60). — Kazinczy is lelkes híve volt az „etimológiának", mint az ezekből a nyilatkozataiból is kitűnik: „én annak Orthographiai ízlést nem tulajdoníthatok nagy mértékben, a' ki a' szók leírásában nem tekinti az eredetet, hanem a' hangzatot" (Orpheus I, 200 : 1790.); „én azt állítom, hogy a' ki Idiotának nem akarja magát igen is méltán neveztettni, annak nem csak a' hangra, hanem a' derivátióra is kell vigyázni" (Csokonaihoz, KazLev. II, 284:1792); „*Uraság, nyereség, okosság, tsendesség, béresem, kényesen, szeressen, kegyessel, finnyássá* 's a' t. Én a' szó-eredésre vigyázván ezt a' másodikat követem; minthogy tudniillik az emlitett igék ezektől ... származnak" (Helikonra vezérlő Kalauz 123). Hasonló megjegyzéseket a szóelemző írásmód rövid meghatározását, védelmét sokaknál olvashatjuk (vö.: Földi János, Gr. 46, 50—1; Ort. 1798. 6; Beregszászi Nagy Pál, TudGyűjt. 1820. VII, 81; Farkas, UngGr. 10—1; Kassai, Nytanító. 38; Georch, HÍrás. 4, 41; Gáti, Elm. 83—4; Teleki, Szótár 30; stb.).

Mivel a szóelemzés hívei többnyire Révai tanításaira építettek, lássuk kissé részletesebben az ő érveit.

Révai szerint a legfőbb helyesírás-szabályozó elv az etimológia, amely azért a kiejtést sem hagyja figyelmen kívül. Ahol az etimológia nem igazít el, ott a helyes szokásra kell támaszkodni. A régi kéziratok és nyomtatványok helyesírására építeni nem lehet. A köznép nem egységes, sokszor hibás kiejtésére sem alapíthatjuk helyesírásunkat (ElGr. 152—3).

Ennek elvi kijelentése után Révai sorra veszi a kiejtéspártiak érveit, és tüzetesen cáfolja őket. — 1. Mindenekelőtt a kiejtés híveinek önellentmondására hívja föl a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy ők sem írnak így: *hej, mej, bódog, óma* stb.; sem pedig így: *atta, tutta, vattok, hattok, anna, tunna, vannak, hannak, ravasság, egésség, igasság, üdvösség* stb. A népnyelvi formák helyett *hely, melly, boldog, alma* stb. alakokat, illetőleg: *adta, tudta, vagytok, hagytok, adna, tudna, vagynak, hagynak, ravaszság, egészség, igazság, üdvözség* stb. szerinti formákat használnak (ElGr. 155). Ha következetesek lennének, egyiket sem szabadna tenniük. És így írva: *ad-gya, had-gya, mond-gya, gond-gya*, nem is követik a kiejtést, hiszen: „Quis de vulgo sic ista pronunciat?" (ElGr. 156). A valóságos kiejtést rögzítő írásmód ez lenne: *agy-gya, hagy-gya, mon-gya, gon-gya*. — 2. A kiejtés szerinti írásmód hívei a tőben érintetlenül megtartják a tövet. „At, si radicis tanta est cura, cur non etiam affixi?" — kérdezi Révai (ElGr. 156). A józan ész szerint, ha a tövet megőrizzük az írásban a kiejtéssel szemben, a toldalékot is vissza kell állítanunk a maga eredetiségébe. — 3. A fonetikus írásmód hívei rosszul hivatkoznak arra, hogy a régiségben is úgy ejtették a szavakat és toldalékokat, mint ma. Szerinte a szóelemeket feltüntető írásmód őrzi híven a régi kiejtést; ma is ezt kellene követnünk, amikor beszélünk (ElGr. 157—66). — 4. A szóelemzés egyébként nem hagyja teljesen figyelmen kívül a helyes kiejtést (ElGr. 166). — 5. Ha az etimológia (néhány esetben, pl. az *ly*-es szavaknál) megállapíthatatlan, a helyes szokást (a hagyományt) kell követni (ElGr. 167—8). — Elvi fejtegetéseiben Révai főként jottista álláspontját védelmezi (a régiségre való hivatkozáskor hatalmas filológiai apparátussal), de amit mond, másra is értendő: megfogalmazásában a jottizmus apológiája csak példa általában a szóelemeket tükröztető írásra.

De lássunk más szerzőket és más érveket is a szóelemzés mellett!

Kolmár József szerint „Helyesen írunk Magyarúl, ha minden le írott szavainkban éppen azokat a' hangokat nyomjuk ki Betüjelekkel, a' mellyek annak a' szónak valóságára tartoznak". A szónak a valóságára pedig azok a hangok tartoznak, amelyek „a' Közbeszéd-

béli szóejtés"-ben megvannak, és „a' törzsök' épségének, és az elágaztatás' helyes menetelének törvényjei szerént" a szóban szükségesek. Ebből az alaptételből vezeti le azután, hogy: 1. A helyesíráshoz ismerni kell a művelt magyarok ajkán szokásos kiejtést; 2. Tudni kell a gyökereket, mert „a Magyar Nyelv, mint Ásiai Nyelv... Oríginalitással biró Nyelv ... mellyért is a' Gyökérbetüket megőrizni, az Írónak szent kőtelessége"; 3. Tudni kell „a' származtatás (derivatio), öszve rakás (compositio), hajtogatás' (flexio, motio, Comparatio, Declinatio, Conjugatio), pótolgatás (incrementa, adfixa etc.)" törvényeit (Prób. 34—5).

Ugyancsak Kolmár szerint „merő képtelenség volna az idegenek kedvéért, tsak leg kissebb sérelmet is ejteni Helyes irásunk törvényjeinn. Nem is kivánhatja azt tőlünk az okos idegen: hanem tsak azt kivánja, hogy a' különösségeket nékie ki mutassuk" (i. m. 113).

Abban, hogy az írás meg a kiejtés nem fedik tökéletesen egymást, Kolmár nem lát nehézséget. Hamar meg lehet szokni a hangtörvények automatikus érvényesülését, s ez után már úgy olvassuk „a' Grammatikai pontossággal írott szókat a' mint azoknak rendes ki mondása hozza magával az élő beszédben" (i. m. 12—3). Az írásnak a beszédnél tökéletesebbnek kell lennie (i. m. 10—3).

Látszólag a fonetikus írás mellett szólt az is, hogy sokan az egyik szót hangzása, a másik hasonlót pedig elemei szerint írták le; azaz bizonytalanság mutatkozott a szóelemzésben. Georch Illés nem az elvben, hanem a nyelvtanban járatlan alkalmazóiban látja a hibák forrását (vö. HÍrás. 5). Szerinte „[különösen a versszerzők] eszek' ágában se tartják a' szavak' származását nyomozni: vagy, ha tudják-is a' grammaticát, elhitetik magokkal, hogy nekik, mint még nyelvrontásra-is meghatalmazott vers-szerzőknek tellyes hatalmokban áll a' regulától el-állani" (uo.).

A kiejtés szerinti írásmódnak fontos érve volt a könnyebben tanulhatóságra való hivatkozás. Georch Illés ezt az érvet is cáfolja. Szerinte éppen a szóelemzés könnyíti meg a helyesírás elsajátítását, hiszen „[sem az idegenek, sem a tanulók] akar grammaticából, akar szótárból soha ki nem nyomozhatnák, mit jelentenének p. o. e' szavak *tuczcz, vattság, álgyon, szeléttség, fegygye, cselégygye*" (HÍrás. 4—5).

*

Ma már világos, hogy a két nagy elv harcának mai formájú kiegyenlítődését grammatikusainknak (főképp Révainak és követőinek) köszönhetjük, akik tökéletesítették a református helyesírásban erőteljesen jelentkező szóelemző írásmódot. Nyelvtanítóink csak addig kívánták meg a szóelemzést, ameddig az koruknak leíró

alaktani elemző nyelvi tudata számára lehetséges volt. Az írók többsége is hozzájuk hasonlóan vélekedett. Kazinczy — nyilván Révai nyomán — így fogalmazta meg a fonetikus és a szóelemző írás egymáshoz való viszonyát egy Berzsenyihez írott levelében: „Hogy valahol a' pronunciátió világos ellenkezésben vagyon a' grammatikai formátiók characticus betűjikkel, a' leírásban a' hangot kell követni, nem a' formátiókat (*mossa* tehát, noha ez annyi mint *mos* és *ja*, mint *fogja, adja, kapja, vonja, tartja*); ellenben valahol a' hangzás tökéletesen ellene nem kiált a' gram. formátiók charact. jegyeinek, és azt csak per approximationem kinyomja, ott már nem a' hangot kell követni, hanem a' formátiókat" (KazLev, VIII, 359—60:1811.). — Ugyanezt fejtegeti Zádor Györgynek is. Példái: „Nem *vetj* tehát, hanem *vess:* nem *hiszj*, hanem *higyj;* — nem *mondgy* 's *mongy*, hanem *mondj*" (KazLev. XXI, 237 : 1830.). — A Nemzeti Múzeum emlékezetes helyesírási pályázatára beküldött jutalomfeleletek szerzői is ennek a felfogásnak a hívei (vö.: Kolmár, Prób. 33, 35, 72, 99, 115; Georch, HÍrás. 6, 39; Gáti, Elm. 83, 84).

Az ilyen alapon történő kiegyenlítődést persze az is lehetővé tette, hogy a kiejtéspártiak sem ragaszkodtak mereven a kiejtéshez, hanem bizonyos esetekben a szóelemek feltüntetése mellett voltak ők is. Verseghynek például ez a harmadik regulája: „Ammint az egyformaságnak, ſzónyomozásnak és hangrendnek regulái ſzerint tiſztán és csínosan ejtyük a' beſzédet, úgy kell azt írnunk is" (Felelet 326; hasonlóan: uo. 367—8, TisztMsg. 23., Gr. 45, Ort. 1817. 20). Ugyancsak Verseghy szerint a „gyökérbetűket" az írásban gondosan meg kell tartani, tehát „e' ſzavak *igasság, rentartás, ravasság* roſſzúl íratnak ezek helyett: *igazság, rendtartás, ravaſzság*" (Ort. 1817. 21). Védi Verseghyt a túlzóan fonetikus írásmód vádja ellen Riedl Frigyes is (vö. Nyr. IX, 493). — Pápay Sámuel is a fonetikus meg a szóelemző írásmód egyensúlyát hirdeti (vö. LitEsm. 133—4).

A józan álláspont ez volt, hiszen az etimológiát sem lehetett túlzásba vinni; helyesebben: helyesírásunkat a szóelemző írásmód síneiről az etimologikus írásmód vágányaira áttolni. A *vetj, aznak* féle formákat — ha javasolták is egyesek — bevezetni, elterjeszteni már nem lehetett. Végső soron korszakunk végére létrejött, és az AkH. 1832-ben meg is fogalmazódott helyesírásunknak mai egyensúlya (vö. Deme, RefNy. 34, HIK. 45—8 stb.)

3. A HAGYOMÁNY FIGYELEMBE VÉTELE

A fonetikus meg a szóelemző elv harcát korszakunkban természetesen erősen befolyásolta a hagyomány is, hiszen 1772-ben, korszakunk kezdetén — leszámítva néhány egyénieskedést — nem volt már helyesírásunknak egyetlen olyan sajátsága sem, amelynek ne lett volna már hosszabb-rövidebb előtörténete. És a hagyomány miatt — bármennyire a helyesírási reform jegyében telt is el az egész 50 év 1832-ig — ilyen reform nem született. Ha belegondolunk, az adott helyzetben voltaképpen nem is volt már többre lehetőség, mint hogy a különböző, egymásnak ellentmondó hagyományok közül egy kiváljék és a többi fölé emelkedjék mint egységes nemzeti helyesírás.

Óriási ereje ellenére sem találjuk meg a helyesírási alapelvek között korszakunk szerzőinél a hagyomány elvét. Grammatikáink, ortográfiai értekezéseink a *hagyomány* szót nem is használják, csak *szokás*-t, *közönséges szokás*-t, *conventió*-t stb. emlegetnek. E szavak jelentése kettős. — Egyrészt értik rajtuk (csak szinkrón fogalmakképpen) az éppen használatos írásmódokat, bizonyos statisztikai átlagát ennek vagy annak az eljárásnak. Így értendő Földi János alapelveinek 7. pontja: „A' haſonlókból lett kétſéges okoſkodáſnak, a' mindenektöl helybe hagyatott veleéléſt eleibe téſſzük" (Gr. 46). Kolmár József is a maga korának szokásaira gondol, amikor a konvencióról elmélkedik (Prób. 73—4). — Másrészt viszont nagyon jól tudják, hogy minden élő szokás előzmények eredménye, a szokásnak múltja van, nemcsak jelene. A *szokás*, a *conventio* szó fogalmába tehát beleértik a hagyományt is. A jelen és a múlt ilyen egységben szemlélése jellemzi például Verseghynek ezeket a sorait: „De lépjünk már át a' Magyar orthographiában elökerülö föbb külömbségeknek a' Filozofiának principiumai ſzerint való megválaſztására, melly foglalatosságnál én mindenkor fö törvényemnek tettem azt, hogy újításokba ne ereſzkedgyünk, hanem csak a' már fennlévö régi írásmódokból válaſſzuk mindenkor azt, melly a' józan éſznek vezérlésével legjobban megeggyez. Lám Öseleinket is ſzintazon józan éſz birta arra, hogy inkább az ösmeretes Deák betükhöz folyamodgyanak, hogysem ösmeretleneket válaſſzanak vagy éppen kohallyanak" (Felelet 337).

Miként Verseghy kiindulása is mutatja, a hagyományt nem elvileg vették ekkor még számításba, hanem csak egyes problémákkal való viaskodáskor. Ilyenkor aztán igen alaposan fölmérték, hogy hagyományra épülő közszokás ellenében mit lehet, és mit nem lehet tenni. Az egyes helyesírási fejezeteknél ezekre a történeti mozzanatokra mindenütt rá fogunk mutatni, ám itt sem lesz felesleges felhozni néhány példát bizonyítékul.

Ismeretes, hogy számosan javasolták az AkH. 1832. megszületése előtt, hogy kétjegyű betűink helyett mellékjeles egyjegyűek vezettessenek be. (Gyarmathy, Révai, Vörösmarty nevét említjük csak most a kísérletezők sorából). A hagyomány erején minden kísérlet megtört, és többen — mint a hagyomány szószólói — rá is mutattak az efféle kísérletek hiábavaló, sőt káros voltára. Pápay Sámuelnél például ezt olvashatjuk: „Mi a' Deák betükönn ki nem adhatván, éllyünk azokkal úgy, a' mint Nemzetünknek mostani szokása tartya" (LitEsm. 133). — Verseghy ugyanerről a kérdésről így vélekedik: „eggy tudós Magyar sincsen, a' ki jobban nem ſzeretné, ha Eleink a' dupla betük helyett inkább valamelly jellel megkülömböztetett eggyügyüeket válaſztottak volna. Ezt most megtenni képtelen zavarodás nélkül, lehetetlen volna; mivel a' dupla betük közönséges ſzokásban vannak, és kötelességeket, ha legalább oly állandó rendbe ſzedetnek, hogy azokot az olvasásban egymástúl elválaſztani ne lehessen, a' hangoknak megkülömböztetésében pontosan megteſzik" (Gr. 43).

A jottista-ipszilonista vitában is nagy szerep jutott a hagyománynak. Révai Miklós külön pontban, óriási anyag felvonultatásával bizonyította, hogy a régiségbeli szokás is inkább a jottista írásmódú volt, s ezen az alapon is több joga van az általánossá válásra, mint az ipszilonista írásmódnak (ElGr. 157—66). Ugyanezt persze az ipszilonisták is elmondhatták a maguk írásmódjáról, és Verseghy nem is késett kihasználni a lehetőségeket (TisztMsg. 31—3). — A két írásmód küzdelmét ez esetben nem is a hagyomány döntötte el, hanem más tényezők.

Az összetételek írásánál részletesen fogjuk tárgyalni a különíró, az egybeíró meg a kötőjeles irányzat küzdelmét. Itt ezzel kapcsolatban csak arra mutatunk rá, hogy a kötőjelezés szokása leginkább a református helyesírás hagyományában gyökerezett.

Már ekkor is a hagyománnyal érvelve tartott ki szakíróink többsége a régi magyar családnevek írásmódjának megtartása mellett. (L. erről szóló fejezetünkben.)

Helyesírásunk múltját, a régiek szokásait kiválóan ismerték mindazok, akik korszakunkban írásrendszerünk megreformálására, tökéletesítésére vállalkoztak. — Révai Miklós az Antiquitatest, Kazinczy a Régiségek és Ritkaságokat adta ki. — Gyarmathi Sámuel az egyjegyű betűk bevezetését célzó javaslatát jobban megindokolandó, végigtekint a magyar helyesírás egész eddigi történetén (Nyelvm. I, 384—6). — Verseghy Feleletében (mielőtt a jelen helyesírásának taglalásába fogna) helyesírástörténeti fejtegetésekbe bocsátkozik, „tellyes reménységgel lévén a' felül, hogy ebben a' mostani hibáknak és külömbféleségeknek világos okait könnyen fel-

találljuk" (i. m. 330—1 kk.). — Kassai József lelkiismeretesen előszámlálja, mely régi nyelvtanokat búvárolt át (Nytanító. 13—4). — Kolmár József munkájában is számos alkalommal utal a régi magyar helyesírásra (pl. Prób. 76). — Gáti István is történeti megalapozás után adja elő „A' kettős hangatlan betükről" (*sz, ts, ty* stb.) való véleményét (Elm. 77—9). És még tömérdek ilyen esetet tudnánk említeni.

Korszakunk szerzőinek és az AkH. 1832.-t megelőző időszaknak a helyesírási hagyományokhoz való viszonyát így foglalhatnánk össze: A hagyományt ismerik, sokszor követik is, de alapelvül el nem ismerik. — Ennek oka szerintünk a következő: Helytelennek ítélt régi szokásokkal leszámolni törekvő, reformokat bevezetni készülő korszakokban a hagyomány ereje súlyos akadályokat jelent a feltörekvő újnak az útjában. Ha elismertetik a hagyomány létjogosultsága is, az újítás létalapját vesztheti. Érthető tehát, ha a hagyománynak helyesírási alapelvvé emelése nem történt meg az AkH. 1832. előtt, csak utána, amikor már szükséges volt a létrejött egység védelmében az újításokkal szemben a hagyományra hivatkozni.

4. AZ EGYSZERŰSÍTÉS ELVÉNEK JELENTKEZÉSE

A minél egyszerűbb írásra való törekvés mint helyesírásunk egyik mozgatója számos esetben jelentkezik, nem egyszer érvényre is jut, anélkül azonban, hogy helyesírási elvként, princípiumként elismertetnék. Amint a hagyomány szerepének vázolásakor is tettük, előszámláljuk azokat az eseteket, amelyekben a döntés meghozatalát az egyszerűségre törekvés okozta, vagy legalábbis jelentősen befolyásolta.

Tárgyaltuk már, hogy grammatikusaink közül többen azért hagyják ki a mellékjeles magánhangzó-betűket, meg a kétjegyű mássalhangzó-betűket a magyar ábécéből, mert „A' betüket a' Tanúlóknak terhekre 's unalmokra ſzükſégtelenül ſokaſítani és ſzaporítani nem kell" (Földi, Gr. 30; hasonlóképpen Kazinczy Zádornak, KazLev. XXI, 237:1830.). — Az *ë* körül lezajlott vitában ugyancsak az egyszerűbb megoldás igénye sugallta az egyik ellenérvet: „Fel és leálló betűink, pont és nyárs jegyeink a' kellemetlenségig elegek, [felesleges hát az *ë* bevezetése]" (Pázmándi Horváth Endre, TudGyűjt. 1826. V, 30). — Benkő Loránd kutatásaira hivatkozva (vö. FelvIr. 116—8) említettük már, hogy különösen írók felesleges szőrszálhasogatásnak minősítették a magánhangzók hosszúságának jelölését, s idéztük Sándor István véleme-

nyét is, aki szerint „a' ſok Vonáſolás ha ſzükséges-é a' Nyelvünk Irásának nem tudom" (Sokf. 1796 : 12). — Az *ő*, *ű* betű is azért kopott ki meglehetősen gyorsan, mert az alapbetűn levő „hármas jegyzés mind az íráſban, mind a' Nyomtatáſban alkalmatlan" (Földi, Gr. 42), és miként bemutattuk, sokan kívánták egyszerűsítésüket. — Az egyszerű *c* bevezetésének lehetőségét tárgyalva idéztük azokat a véleményeket, amelyek szerint a kétjegyű *cz* betű felesleges betűszaporítás a *c* helyett. Elsősorban a hagyomány ereje okozta, hogy az egyszerűsítés elve csak egy évszázaddal később diadalmaskodott.) — A kétjegyű mássalhangzó-betűknek mellékjelesekkel való felváltásának egész ügyét is az egyszerűsítés elvének körébe vágó törekvések közé sorolhatjuk. A hagyomány és az egyszerűsítés elvének küzdelméből a hagyomány elve került ki győztesen. — A hosszú mássalhangzón végződő szavak *(toll, jobb* stb.) és a *-val, -vel, -vá, -vé* hasonulásakor alkalmazott egyszerűsítés annyira természetes és elterjedt volt már korszakunkban is, hogy grammatikusaink nem is vetik fel problémaként a *tolllal, jobbbá* stb. írásmód lehetőségét. Ugyanez a helyzet a *jobbban* (= *jobb+ban)* típus esetében is. — A jottista írásmód győzelmének okai között említettük, hogy egyszerűbb, tanulhatóbb volt az ipszilonistánál. — A *-bann, -benn* helyett a *-ban, -ben* írást a *„szaporaság kedvéért"* engedi meg Földi János (vö. KazLev. I, 361—2:1789.), Baróti Szabó Dávid pedig az egyszerűbb és könnyebb írás vonzásának tulajdonítja, hogy ilyenkor a kettőzés (szerinte hibásan) gyakran elmarad (vö. Orth. 27—8). — Rájnis szerint egyszerűsítés az, hogy a múlt időt nem írjuk mindig *-tt*-vel (vö. KazLev. II, 149:1791.). — Kolmár József ezt írja: „A' hol kár nélkül megeshetik, örömest el hagyjuk a' kettőztetést Takarékosság kedvéért, p. o. ... *édesb, élesb, erösb, jelesb,* 's a' t. (Prób 39—40). — Az egyszerűbb írásmód vonzása nagymértékben segítette a személynevek régies írásának megszüntetését célzó törekvéseket. — Stb.

Az egyszerűsítés körébe vágó esetek felsorolásából is látható, hogy az egyszerűsítés elve már korszakunkban is hatékonyan működött. Nem lett mégsem helyesírási princípiummá, s ma is vitatott alapelv volta. Ennek szerintünk az az oka, hogy az egyszerűsítésnek nincs olyan esete, amely csak „Az egyszerűsítés elve" cím alatt lenne tárgyalható: az írásmódot a legtöbb esetben másképp is meg tudjuk indokolni, mint egyszerűségre törekvéssel. Nem feltétlenül szükséges tehát az egyszerűsítés eseteit elkülönítetten tárgyalni. Ezen kívül célszerű is nem nyitni egy külön fejezetet az egyszerűsítésnek pl. a helyesírási szabályzatban. Ha ugyanis ezt tennők, egyrészt széttöredezhetnének, hiányossá válhatnának egyes fejezetek (pl. a betűké), másrészt az egyszerűsí-

tést tárgyaló rész is (felsorolásunk mutatja) rendkívül heterogén anyagú lenne. Ritkán ütközik továbbá az egyszerűsítés más alapelvekbe, általában csak a hagyományt módosította az idők folyamán, azt is csak lassanként, szinte észrevétlenül. Érthető hát — ha nem helyeselhető is — az egyszerűsítés elvének figyelmen kívül maradása mind korszakunkban, mind helyesírásunk történetének későbbi szakaszaiban.

B) A HELYESÍRÁSI KÖVETELMÉNYEK

Miként bemutattuk, a négy alapelv közül tulajdonképpen csak kettőre építették helyesírásunkat az AkH. 1832. előtti időszakban. E két nagy elven kívül is emlegetnek azonban különböző princípiumokat, amelyekhez a jó helyesírásnak igazodnia kell. Ezek egyike sincs azonban az alapelv rangján, hanem — a jelen fejezet bevezetőjében kifejtettek értelmében — csak követelmény értékű. Ezek közül kettőről kívánunk szólni.

1. A közvetkezetesség követelményének tartalmát nemigen kell kifejteni. Azt értjük rajta, hogy az egy típusba tartozó jelenségeket egyformán írjuk, kivételt lehetőleg nem engedünk.

a) A korszakunkbeli helyesírás ennek a nagyon magától értetődő kívánalomnak korántsem felelt meg. Későbbi anyagunk tárgyalása során tömérdek példát fogunk bemutatni a helyesírási következetlenségekre. Viszonylag következetesen csak a nagyon gondos szerzők írtak, egy-két tucat ember az egész országban, ezek sem egységes norma szerint, hanem csak a saját elveiket valósítva meg több-kevesebb ellentmondással. A valóságos helyzetből szűrte le Dessewffy József a tapasztalatot: „Ezek a tétovázások, és bizonytalanságok között, nem lehet, azt tartom, eddig más sinórmértéket felvenni a' betűírásban, hanem tsak azt, hogy azon módnál, a' melylyet valaki választott, híven megmaradjon, és betű-írása módjában következetlenséget (inconsequentia) ne mutasson" (Tud-Gyűjt. 1818. II, 75). Egy másik levelében Kazinczytól olyan íródeákot kér, aki „ha p. o. ezen szót *hárittya* tjottal írja, azt soha *tty*psilonnal ne írja, vagy viszont; egy szóval akár millyen módot, de álhatatost kövessen az írás módgyában" (KazLev. VII, 419 : 1810.). Ennek az álláspontnak a győzelme azonban egyet jelentett volna a helyesírási egységnek, korszakunk fő céljának feladásával; ezért oly elszigetelt vélemény Dessewffyé. Vele szemben éppen az országos norma szerinti következetességet követeli mindenki.

Mégsem találjuk meg korszakunkban a következetességet a helyes-

írási princípiumok között felsorolva, legalábbis ebben az általános formában nem. Szakíróink közül egyedül Kolmár József tulajdonított nagyobb jelentőséget a következetességnek, és csak ő emelte az elvek sorába (vö. Prób. 28).

b) A következetességre törekvés — ha általánosságban nem is — a magyar hangrendszer tagjainak jelölését illetőleg Verseghynél jelentkezett alapelv igényű szabályban. Az ok nyilvánvaló: nem lévén megállapodás abban, hogy hány hangja van nyelvünknek, nem volt, nem lehetett egység a betűk terén sem. Mindez kirívó fogyatékossága volt helyesírásunknak más, pontosan meghatározott ábécével bíró nyelvekkel szemben; sürgősen véget kellett vetni ennek az állapotnak. Ezért szól így Verseghy első regulája: „Valahány cikkelyezett hang találtatik valamelly nyelvben, ſzintannyi különös betűi legyenek, mellyek e' hangokat jelentsék" (Felelet 326; hasonlóképpen: TisztMsg. 23, Gr. 42—3, Ort. 1817. 19). — Más szerzők, ha szintén kellő fontosságot tulajdonítottak is ennek a szempontnak (l. a betűkkel foglalkozó fejezetben), helyesírási alapelvül nem tették meg Verseghy szabályát. Ebből az látszik, hogy felismerték ennek a szabálynak csak követelmény, de nem alapelv jellegét.

c) Ugyancsak a következetesség igénye jelent meg helyesírási alapelvként az „egy betűvel csak egy hangot", ill.: „egy hangot csak egy betűvel" követelésének szabályában is. Az elv történeti okai közismertek. — A középkori magyar helyesírásnak jellemző sajátossága volt, hogy egy betűvel több hangot is jelöltek (*c* betű = *c*, *cs*, *k* hang stb.), illetőleg ugyanazt a hangot több betűvel is jelölték (*k* hang = *c*, *k* betű; *i* hang = *i*, *ij*, *y*, *j* betű; stb.). Ez ellen az olvasást nehezítő, helyesírási tarkaságot eredményező szokás ellen a huszita helyesírás megalkotói óta szünet nélkül hadakozott mindenki, aki csak egy kicsit is törődött helyesírásunk egységével (vö. Kniezsa, MHír² 19, 22 stb.). A tarkaság azonban nem szűnt meg, még korszakunknak is legfőbb problémája az egységes hangjelölésben való megállapodás volt. Mi sem mutatja ezt jobban annál a ténynél, hogy semmiről annyi vita nem folyt, mint éppen a betűkről.

Verseghy például annyira fontosnak érezte a hangjelölés egységét, hogy három alapelve közül ez a második: „Eggy és ugyanazon betűvel soha sem kell két, vagy többféle czikkelyezett hangot jelenteni; 's eggy és ugyanazon czikkelyezett hang se jelentessen már az eggyik, már a' másik betűvel; vagy rövidebben: mindenik betű mindenkor csak eggyetlen eggy hangot jelentsen" (Felelet 326; hasonlóképpen: TisztMsg. 23: Gr. 43—4; Ort. 1817. 19). — Az elv sorszáma egyáltalán nem lényegtelen: megelőzi a 3. helyre tett „úgy írunk, ahogy beszélünk" elvet. — Kazinczy is ezt írta egy

ízben Berzsenyinek, a *tz, ts — cz, cs* kérdésről elmélkedve: „Minden nyelv orthographiájának ezek a' fő és közönséges törvényei: 1. hogy ugyan-azon hang minden esetekben ugyan-azon betűk által jegyeztessék, ... 2. törvény. Hogy ugyan-azon betűk minden esetekben ugyan-azon hangokat jegyezzék, szóllaltassák" (KazLev. VIII, 359 : 1811.).

2. A következetességen kívül még egy dolgot szorgalmaznak erősen helyesírási szerzőink. Azt, hogy se több, se kevesebb betű ne használtassék az írásban, mint amennyi szükséges. — Kolmár József így indokolja meg az említett követelményt: „Vegyük gondolóra az Írásnak rendeltetését és tzélját. Az Írás az élő Beszédnek mássa, avagy surrogatuma lévén, az Írásnak az a' kötelessége: hogy a' mondani való szókat igazánn ki nyomja, az az a' meghatározott erejű, 's megszokott Betűjelekkel éppen azokat a' hangokat rajzolja le részenként, és egyenként a' mellyeknek a' tisztánn ki mondott szóban elő fordúlni kelletik; sem több, sem kevesebb Betüt nem tévén, sem valamelly idegen hangot oda nem kevervén, sem azoknak rendjét meg nem zavarván" (Prób. 33—4; hasonlóképpen: Földi, Gr. 45).

Hogy mit értettek pontosan az idézetteken, kiderül például az Ort. 1798. szabályaiból és példáiból: „1. Nem kell egy betüt-is elhagyni, mellyet kimondanak a' nyelv-tudósbak; p. o. *aſzſzony, mellett, bóldog* 's a' t. — 2. Nem kell egy betüt-is a' ſzóhoz vetni, mellyet ki nem mondunk, p. o. *eſzem, vagyok, együtt, egyetemben* 's a't. nem pedig *eſzſzem, vagygyok, egygyütt, egygyetemben* 's a' t. (i. m. 12). — Pápay Sámuelnél is megvan a szabály: „Az Irásban se tegyünk ki sem több sem kevesebb betüt, mint a' mennyi hangot az élő beszédben kimondunk. A' melly hangot tehát kettöztetve ejtünk, azt az írásban is megkettöztessük, mint: *borrá, vízzé*, nem *borá, vízé;* így ezen Postpositiót is *nn* (in, super) *Budánn, Pestenn, földönn, vízenn*, nem pedig egy *n* el. De több betüt se írjunk, mint a' mennyit kimondunk p. o. az Accusativusban hiba volna két *t* betüt írni így: *könyvett;* úgy a' Praeteritumban Mássalhangzó után: *írtt, féltt*, hanem ha ezek megrövidített Passivumok volnának p. o. a' *megírtt* dolog. Tetemes hiba kivált a' Dunánn túl a' *h* és *v* al való illyen visszaélés, hogy oda is rakják, a' hol az élő beszédben magok sem mondgyák ki, mint: *megh, uraságh, sóghor, öly, levély, kelly*, ezek helyett *öl* (orgya) *levél, kell* 's a' t." (LitEsm. 141—2). Durva helyesírási hibák elleni küzdelemre adott egyrészt lehetőséget a követelmény, másrészt viszont tömérdek vitának is forrásává vált, ugyanis a jó íráshoz előbb el kellett dönteni a kiejtést vagy az etimológiát, amelyhez azután az írásnak igazodnia kellett.

Az olyan követelményeket, mint a félreérthetetlenség, tanulhatóság stb. szintén meg-megemlítik szerzőink, ám ezek semmi komoly befolyással nem voltak helyesírásunk alakulására, legfeljebb egy-egy szó vagy szócsoport írásmódját döntötték el. Alkalmi jellegűek, súlytalanságuk miatt nem foglalkozunk velük.

V. A FONETIKUS ÉS A MORFOLOGIKUS ÍRÁSMÓD KÜZDELMÉNEK NEVEZETESEBB ESETEI

A helyesírási alapelvek állandó harcban vannak egymással: hol az egyik, hol a másik elv diadalmaskodik egyes szavak, szócsoportok, morfématípusok leírásának módjában. Korszakunkra a fonetikus és a morfologikus írásmód küzdelme a jellemző. Csak igen aprólékos, sok száz szóra kiterjedő részletkutatások után lehetne listába szedni minden olyan esetet, amelyekben ez a küzdelem megfigyelhető. Erre a munkára mi most nem vállalkozhattunk, hanem meg kellett elégednünk annak a vizsgálatával, hogy az úgynevezett mássalhangzótörvények felléptekor helyesírásunk melyik utat választotta: a kiejtést követte, avagy a szóelemek feltüntetésére törekedett. A mássalhangzók egymásra hatásakor vetődik fel ugyanis leggyakrabban a „Hogy is írjunk?" kérdése. Egy kortársnak, Kolmár Józsefnek szavaival: „Itt érkeztünk a' mi orthographiánk mezejének leg szövevényesebb vidékére, itt vagynak a botránkozás kövei, mellyek miatt Nyelvtudóssaink egymás között leginkább meghasonlottak; és ha itt a dolgot tisztába vihetnénk: ekkor egy igen nevezetes pontban eleget tenne a' tzélnak ezen jelenvaló Értekezésünk. Tegyünk próbát" (Prób. 51—2).

A) A ZÖNGÉSSÉG SZERINTI HASONULÁS HELYESÍRÁSA

Már a kódexekből tömérdek példát lehetne idézni arra, hogy a zöngésség szerinti hasonulás (különösen összetételekben) jelöletlenül maradt, azaz a szóelemző írásmód diadalmaskodott a fonetikus felett (vö. KNIEZSA, MHír.[2] 21). Később ez a szóelemző írásmód egyre terjedt, és korszakunkban már szó sem lehet arról, hogy helyesírásunk egészét tekintve azt kelljen megállapítanunk, hogy a zöngésség szerinti hasonulás jelölt is lehet. Ha előfordultak is *atta, eszt, monta* stb. típusú írásmódok, miként ez a Gyarmathytól közölt hibás helyesírású szavak jegyzékéből is látható (Nyelvm. I, 381), vagy Kassai Nyelv-tanító Könyvének „gántsosann" írt szavai között (i. m. 434), ezekből rendszer a hasonulás jelölésére nem kerekedik ki. Nyilvánvalóan csak helyesírási hibáról van szó Csokonai esetében is, akit Kazinczy így figyelmeztetett: „*nehesztelhet.* Error calami. *Nehéz*, ergo *nehéztelni*, non *nehesztelni*" (KazLev. II, 284:1792). Minthogy a mi célunk a helyesírás tudatos fejlesztésének kutatása, egyes helyesírási hibák összegyűjtése és kommentál-

gatása helyett inkább arra mutatnánk rá, hogy nyelvtanaink a zöngésedés-zöngétlenedés jelöletlenül maradására felhívják-e a figyelmet.

Korszakunk nyelvtanai nem foglalkoznak rendszeresen a hangtörvények helyesírási kihatásaival. S ha összevetjük, mégis melyik esettel törődnek többet, melyikkel kevesebbet, akkor a zöngésség szerinti hasonulás esetei feltétlenül az utóbbi csoportba esnek. Semmit sem foglalkozik nyelvtaníróink közül a zöngésség szerinti hasonulással Gyarmathy Sámuel, Benyák Bernát, Farkas János, Kassai József, Verseghy Ferenc. Jellemző Földi János eljárása is. A „folyamatoknak réguláit" összefoglalva a mássalhangzó-törvények közül csak a zöngésség szerinti hasonulásra nem hoz példát (Gr. 51). A DebrGr.-ban csak egy rövid megjegyzés van a *nyaggat* és a *szaggat* szó kapcsán (i. m. 11). Vályi Andrásnál a szóelemzés általános elvére csak példa a zöngésség szerinti hasonulás jelöletlensége: *neheztel, imádkozik* (GrK. 6) de nem külön típus. Beregszászi Nagy Pál az *akgatni, szakgatni, rekgetni* írás ajánlásán túl nem foglalkozik az ide vágó esetekkel (MSpr. 11). Révai Miklós nyelvtanának Orthoepiájában a De consonantium mutationibus c. fejezetben tárgyalja a zöngésség szerinti hasonulás egyes eseteit *(p ~ b, d ~ t, k ~ g)*, de inkább történeti nézőpontból (ElGr. 106). Pápay Sámuel is csak éppen megemlíti tárgyalt típusunkat (LitEsm. 143—4).

Az első, aki a többi mássalhangzó-törvénnyel együtt kellő figyelmet szentel a zöngésség szerinti hasonulásnak is, Kolmár József. Próbatételében (kellő fonetikai alapvetés után) részletesen felsorolja mindazokat a variációkat, amelyekben „hangtsata" támadhat a „kemények" és a „gyengék" között (i. m. 55—61) és a végén levonja a helyesírási következtetést: „több mint százféle öszve ütközése lehet nyelvünkbenn a' Mássalhangzóknak, a' mikor a' sebes kimondásban hangtsata támad közöttök; mellynek eligazitása végett a' hátulsó Consonans előzi az elsőt, vagy is azt, annak Analogumával feltseréli. . . . [Ilyenkor] tsupa képtelenség volna itt ama szentnek gondoltt Regulát követnünk: Úgy írjunk, a' mint beszéllünk; sőt inkább az illyen esetekben a' Grammatikai pontosság vezérlésére kell figyelmeznünk" (i. m. 61). — Georch Illés szintén felhívja a figyelmet a zöngésség szerinti hasonulásra, mint egyik esetre „mellyben inkább kell tekintenünk a' rend-követő szó-nyomozásra, mint a' rend-hagyó hang-ejtésre, 's ennél fogva írnunk kell a' hang-ejtés ellen-is" (HÍrás. 17). — Mind Kolmár (Prób. 52), mind Georch (HÍrás. 17) hangsúlyozzák, hogy a zöngésség szerinti hasonulás csak a „sebes kimondásban" jelentkezik, éppen ezért kell az írásban megtartani „a' gyök-betűt".

Ha okát keressük annak, miért csak két, pontosabban csak egy szerző (Kolmár) van az egész korszakban, aki eleget törődik a zöngésség szerinti hasonulással; más magyarázatát a dolognak adni nem tudjuk, csak azt, hogy a legtöbben észre sem vették az alkalmi „hangtsatá"-t, s ezért jelöletlenül maradását természetesnek tartották; illetőleg ha észrevették is, feleslegesnek tartották a vele való foglalkozást. Ezért maradt ki ez a típus az AkH. 1832.-ből is. Figyelem csak azokra az estekre fordult, amelyekben a történeti fejlődés következtében már kétségessé vált a hangjelölés. Vegyük a gyakrabban említetteket sorra, persze csak éppen érintve őket, hiszen arra nem vállalkozhatunk, hogy tüzetesen adatolva mutassuk be az írásmódjukat.

aggat, faggat, lyuggat, nyaggat, regget ('kuruttyol') **szaggat:** Mindegyik szó tövében eredetileg *k* rejlik, mint azt egyéb származékok mutatják: *akaszt, fakaszt, lyukaszt, nyekeg, rekeg* ('kuruttyol'), *szakít;* ám ez a *k* az utána következő *g* hatására hasonult. A hasonulásnak ezt a szélsőséges esetét (ti. a részleges hasonulásnak teljes azonosság a következménye !) már régen jelölni kezdték, úgyhogy az eredeti tő és az egyéb származékokkal való rokonság tudata megszakadt. — Korszakunkban kísérletek történtek arra, hogy az etimológia szerinti írásmód visszaállíttassék. Beregszászi Nagy Pál nyelvtanában az *akgatni, szakgatni, rekgetni* írásmódot találjuk példának arra, hogy a zöngésülést helyesírásunk nem jelöli (MSpr. 11). Kassai József könyvében az „etimológyia" szerinti írás példái között ott az *akgat, szakgat* (39), a „gántsosann" írt szavak listájában pedig a *nyaggat* (434) meg a *szaggat* (437) szerepel. — Annak ellenére, hogy az „etimológyia" talán soha olyan nagy úr nem volt helyesírásunkban, mint ekkor tájt, a fonetikus írásmód maradt meg.

Ezt ismeri el Földi János is (Gr. 52), a DebrGr. is: „A *g* is elváltoztatja az azt megelőző *k*[t], mint: *nyaggat, fzaggat* e helyett: *nyakgat, fzakgat*" (i. m. 11). Ezen a véleményen van Kazinczy is. Horváth Endrének írt levelében elítélően nyilatkozik a „grammatisch-correct" *nyakgat, szakgat* stb. írásmódról (vö. KazLev. XIV, 327:1816.), amelyet hibáztat Zádor Györgynek (vö. KazLev. XXI, 239:1830.) meg Bajzának (vö. KazLev. XXI, 239:1830.) meg Bajzának (vö. KazLev. XXI, 243:1830.) küdött levelében is. Georch Illés pályamunkájában elvben az etimologikus írásmód mellett foglal állást, de gyakorlatban a szokás hatalma előtt ő is meghajol, s elfogadja az *aggat, szaggat* stb. formákat (vö. HÍrás. 18; és még uo. 40). Téti Takács József is a *nyaggat, szaggat* írásmódot ajánlja (TudGyűjt. 1826. V, 55). — A fonetikus írás mellett foglalnak állást teljesen egyértelműen a szótárak is. Márton, 1807.:

aggatni, faggatni, szaggatni; Malovetzky, MNSzók.: *aggatni, szaggatni;* Tzs.: *aggat, faggat, lyuggat, szaggat.*

lagzi, lélegzik, lélegzés lélegzet, menyegző: A *z* képző hatására bekövetkező zöngésülést az etimológia elhomályosultával kezdik jelölni a helyesírásban. Ennek a gyakorlatnak az elterjedését valószínűleg a Révai tanításain (vö. ElGr. 106—7) nevelkedett pesti írói kör akadályozta meg. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy Zádor György kéri Kazinczyt a *k*-val való írásra: „*lagziskodás, lélegzés, mennyegző: lakziskodás (lakodalom), lélekzés, menyekző.* Meny (nurus), *menyekezik, menyekező = menyekző.* Had, *hadakozik;* ügy, *ügyekezik* 's a' t." (KazLev. XXI, 227: 1830.). A Tzs.-ben is: *lakzi, lélekzés, lélekzet, lélegzik* van. Etimologizál Malovetzky: *lélekzés, lélekzet, lélekzeni, menyekző;* Márton: *lélekzik, lélekzés, lélekzet* (de: *menyegző),* és természetesen Kassai: *lakzi* (Nytanító. 433.) — Érdekes, hogy Kazinczy következetesen a *g*-s, tehát a fonetikus írás pártján van. Horváth Endrét egyszer kijavítja (vö. KazLev. XIV, 327:1816.), Zádor Györgynek pedig ezt válaszolja az idézett kifogásra: „*Lakzi, lélekző, menyekző* — Én ezeket nem szeretem. Jó lesz e *szakgat, nyakgat?* A' Grammatica ne legyen siket, 's jól lesz a' dolog" (KazLev. XXI, 239:1830. márc. 13.). S hogy Zádor mennyire nem győzte meg, mutatja egy két nappal későbbről keltezett levele Bajzához: [*menyegző,* mert] *K.* mutatur non raro in *G.: szaggat* non *szakgat, lélegzés, nyaggatás, faggatás*" (KazLev. XXI, 243:1830. márc. 15.).

keszkenő, kesztyű: A két szó helyesírásának korszakunkbeli valóságos helyzetét valószínűleg Benyák Bernát rögzítette, akinél mindkét szó vagylagosan szerepel: *kefzkenő, kezkenő* (GrHung. 51) és *kefztyű, keztyű* (GrHung. 52). Az *sz*-es hasonult, meg a *z*-s etimologikus írásmód váltakozását más adatok is mutatják: Márton a maga szótáraiban *keszkenő*-t és *kesztyű*-t ír (vö. 1807. és OskLex.), hasonlóképpen jár el Malovetzky is, a Tzs. azonban a szófejtést tartja: *kezkenő, keztyű.* Kassainál is a „gántsok" között szerepel a *keszkenő,* melyet „*igazánn*" *kez-kenő, kézkenő*-nek kell írni szerinte (Nytanító. 432). — Itt említjük meg, hogy az általános *büszke* forma mellett Georch Illésnél egy *büzke* írásmódot is találtunk (HÍrás. 18).

aztán: Az *azután*-ból keletkezett rövidebb formát nyilván nem eléggé választékos volta miatt sem Mártonnál, sem Malovetzkynél nem találjuk. A Tzs. is utal csak az *azután*-ra. A nyilvánvaló etimológia ellenére is vannak, akik *sz*-szel, hasonult formában írják a szót, ami ellen pl. Gyarmathi is (Nyelvm. I, 377) meg Georch Illés is (HÍrás. 40), Kassai József is (Nytanító. 436) tiltakozik. Kazinczy egy kéziratában *sz*-szel írja a szót. Zádor kijavítja: „*osztán . . . : aztán, azután,* hogy a' gyökér fenn tartassék" (KazLev. XXI, 228:

1830). Kazinczy eljárásának védelmében a hagyományra, a szokásra hivatkozik: „*aztán, osztán.* Amaz jobb a' Grammaticusnak, ez a' szokás tisztelőjének" (KazLev. XXI, 239:1830). A fonetikus írásmód azonban nem volt olyan erős, hogy a grammatikusok le ne tudták volna győzni.

Ha összefoglalólag akarjuk mérlegelni, hogy mi volt korunkban erősebben ható tényező, a szóelemek számontartása-e vagy a kiejtés, kétségtelenül az előbbi nagy befolyását állapíthatjuk meg. Csak teljesen elhomályosult esetekben nem sikerült az etimologikus írás felélesztése: *bagzik, fokhagyma, kedd, szitkozódik* stb. (vö. Kassai, Nytanító. 422—43).

B) A KÉPZÉS HELYE SZERINTI HASONULÁS HELYESÍRÁSA

A képzés helye szerinti hasonulás helyesírási szempontból körülbelül azonosan fejlődött a zöngésség szerinti hasonulásával.

Nyelvtanaink nem törekednek következetesen arra, hogy a képzés helye szerinti hasonulásra felhívják a figyelmet. Egyáltalán nem törődik ezzel a típussal Gyarmathi Sámuel, Benyák Bernát, Farkas János, Kassai József, Verseghy Ferenc. Földi János után, aki elég részletesen foglalkozott a képzés helye szerinti hasonulással (Gr. 52), a DebrGr. is (11), Révai is (ElGr. 107), Beregszászi Nagy Pál is (MSpr. 12), csak röviden említi a típust. Georch Illés sem megy túl a szokványos méreteken helyesírási jutalomfeleletében. (HÍrás. 41). — Érdemben (miként a zöngésség szerinti hasonulásról) a képzés helye szerintiről is Kolmár József tárgyalt először. Idézzük megállapításait: „*ellenben, különben, azonban* igy hangzanak: *ellemben, külömben, azomban, én pedig — ém pedig.* Igy a' Deák nyelvben: *inbibo-imbibo, conputo-computo, invidus-imvidus.* De nékünk itt a' Deák nyelv törvényt nem tesz, és mi meg tartjuk irásunkban a' Gyökér betűket: *ellen, külön, azon;* mert a' *b* és *p* előtt, akarjuk nem akarjuk *m* betűnek hangzik [az *n*]. Miért nem szeretnénk hát ezeket is igy irni: *ém pedig, negyvem pár?*" (Prób. 55). — A többi szerzők is a képzés helye szerinti hasonulásnak jelöletlenül hagyása mellett vannak, és megegyeznek abban is, hogy csak az *n*-nek a hasonulásával foglalkoznak, sőt többnyire csak a *b* előtti eseteket említik (vö. Földi, a DebrGr. Révai, Beregszászi Nagy, Georch i. h.). A képzés helye szerinti hasonulás más típusairól *(angyal, lantja; hang, láng)* csak Kolmár József emlékezik meg, egy misztikus elmélet keretében szólva a „fattyú *n*" különböző jelentkezési formáiról (i. m. 54), mások ezeket az eseteket nem

említik. Közös sajátsága a hivatkozott vélemények egy részének a latinra való appellálás is (vö. Földi, Georch, DebrGr. i. h.).

Probléma már csak azokkal a szavakkal kapcsolatban vetődött fel, amelyeknek eredete korszakunkban már elhomályosult vagy elhomályosulóban volt. Az emlegetett kétséges esetek ezek voltak:

azonban, ellenben, különben: Földi János elvben (jeleztük már) az *n+b = m+b* hasonulás jelöletlenül hagyása mellett volt. Nyelvtanában ez áll a tárgyalt szavakról: „*azon*, léſz: *azonban* nem *azomban*, valamint *haſzon*, *haſzonban*. E' ſzótól: *külön*, léſz *különb*, *különben* 'sa't." (Gr. 52; vö. még: KazLev. I. 361:1789. és uo. I, 444:1789.). Az idézettekhez csatlakozó jegyzet azonban engedményt tartalmaz: „Ha léſz valaki a' kinek ez ſzája ízént nem eſik, írja bár *m*-mel, azért üſtökbe vele nem eſünk . . . A' Deák Nyelvben is írják *inbuo*, vagy *imbuo*, e' felett, a Nyelvkönyv írók czivakodnak, 's még Per alatt van. Mert eggyik az eredetre, máſik a könnyebb kimondáſra néz" (Gr. 52). — A DebrGr. még engedékenyebb Földinél: „Némelly igen kevés esetekbenn, nem hiba Írásunkat a kimondáshoz alkalmaztatni. Így az *n* a *b* előtt Nyelvünkbenn is *m*é változvánn, írhatunk efféle Szavainkbann az *n* helyett *m*et; p. o. *azombann*, *külömbenn*. A Deákok is helyesenn írják: *impero*, *comburo*" (i. m. 11). — Pápay Sámuel is (LitEsm. 142, 144), Georch Illés (HÍrás. 41), Téti Takács József is (TudGyűjt. 1826. V, 45) a hasonulás jelölését javasolta a szokás alapján. — Az egységes *m*-ező gyakorlat mellett volt egy olyan szokás is, amely *azonban*-t, *ellenben*-t; de: *külömben*-t írt. Ezt követte például Verseghy: *azonban* (TisztMsg. 65; Epitome, 1816. V, 48), *ellenben* (Gr. 6); de: *külömben* (Gr. 3, 73, 74); és így szótározta ezeket a szavakat Márton József (1807., OskLex.), meg Malovetzky is (MNSzók.). Így írt Kazinczy is.

A következetesen *n*-nel való írás javára valószínűleg Révai és tanítványai billentették a mérleg serpenyőjét. Az ElGr.-ban Révai az *azonban*, *különben* írás mellett foglalt állást (ahogyan szerinte a *kegyetlemb*-nek ejtett szót is *kegyetlenb*-nek kell írni; i. m. 107). Abból, hogy Kazinczyt Zádor György figyelmeztette az *azonban* — *külömben* írásmód tarthatatlan ellentétére, nemcsak arra következtethetünk, hogy Kazinczy így írt, hanem arra is, hogy a pesti írói kör következetesen *n* párti volt: „*külömben* és . . . *azonban*, ellenkezések — írja Zádor —: *különben*, *azonban*. Ha ugyan nem a' fülnek hanem a' szemnek kell irnunk" (KazLev. XXI, 227 : 1830). Kazinczy válaszában a latinra hivatkozott: „*különben* és *külömben*; Mint *inpius*, *impius*" (uo. 238). A következetesebb *n*-ező írásmód került bele a Tzs.-be, s ez nyilván nem kis hatással volt a mai formájú írásmód megszilárdulására.

alattomban: Jóllehet már Földi János rámutatott arra, hogy: „E' ſzótól: *alatt*, léſz *alatton*. Következtetö ſzóval ettöl iſmét *alattonban* 'sa' t." (Gr. 52); az etimologikus *allattonban* írásmód visszaállításához sem ő, sem más nem ragaszkodott a mindent származás szerint írni akaró Kassai József kivételével. Szerinte „gántsosann" van: „*Alattomos, alattombann*", „igazánn" az írás „*Alattonos, alattonbann*" (Nytanító. 423).

bont, hint, hánt, ont, önt, ront, szánt: Korszakunkban felismerték ezeknek az alakulatoknak egy eredetibb *m*-es tőből való származását (vö. *bomlik, himlő, hámlik, omlik, ömlik, romlik*, R. *számt)* és a változást — helyesen — képzés helye szerinti hasonulással magyarázták. Így például Beregszászi Nagy Pál (MSpr. 12), továbbá Földi János: „Igy *omlok, bomlok, romlok*, úgy látſzik eggy eredetüek ezekkel Nyelvünkben: *ontok, bontok, rontok;* mégis amott *m* vagyon, itt *n*, mert úgy könnyebb kimondani" (Gr. 52). A hasonult formákat követte mindenki, csak Kassai József ajánlotta Nyelv-tanító könyvében két helyt (a 39. lapon meg a „gántsosann" írt szavak listájában) a következő írásmódokat: „*Bont, bontzol — Bomt, bomtzol*, mertt nem *bonlik*, de *bomlik* (424); *Hánt — Hámt*, mint *hámoz, hámlik* (428); *Ont, önt, ront — Omt, ömt, romt* (436); *Szánt — Számt*, mertt a' föld *számlik*, az az *hámlik* az eke-vas utánn (437)". Tanácsának természetesen nem lett foganatja.

A képzés helye szerinti hasonulásnál is ugyanaz a szóelemző írás meg a kiejtés szerinti írás küzdelmének az eredménye, mint a zöngésség szerinti hasonulásnál: a teljesen nyilvánvaló esetek *(kénpor* stb.) jelöletlenül maradnak; a korunkban még felismerhető etimológiájú eseteknek szóelemző írását visszaállítják *(azonban* stb.), a csak nyelvtörténészektől felismert, egyébként feledésbe merült etimológiájú eseteknek megtartják hagyományos fonetikus írásmódját: *kend, ringat, senki* (vö. Kassai, Nytanító. 431, 437).

C) A TELJES HASONULÁS HELYESÍRÁSA*

1. A *-VAL, -VEL, -VÁ, -VÉ* RAG ÍRÁSA

A helyesírási problémát — miként ma is — a rag *v*-jének mássalhangzós szóvéghez való teljes hasonulása okozta korszakunkban. Nyelvtanaink meglehetősen tüzetesen foglalkoztak az ide vágó kérdésekkel.

* A *gy+j (hagyja), ly+j (folyjon), ny+j (anyja), ty+j (bátyja)* típusú teljes hasonulások — a korszak helyesírási felfogásának megfelelően — a jottista-ipszilonista vitában vannak. L. ott.

a) A magánhangzós szóvéghez való járulását az említett ragoknak csak kevés nyelvtanunk említi: Gyarmathi (vö. Nyelvm. II, 122), a DebrGr. (vö. 126), az Ort. 1798 (10). Nyilvánvalóan a problémátlanság az oka, hogy nyelvtanaink ezzel az esettel nem törődtek; és joggal: vétség ellene nemigen szokott előfordulni.

b) Nem volt már ennyire magától értetődő a mássalhangzós szóvéghez járuló *-val, -vel, -vá, -vé* kezelése. Egyrészt több nyelvjárásunkban (a palócban, a székelyben) élt és él a hasonulatlan ejtés: *kézvel, borval* stb., tehát fonetikus írásmód is lehetett a *kézvel, borval* stb. alak; másrészt a szóelemzés is *kézvel, borval-t* stb. sugallhatott. Érthető tehát, ha a helyesírásunk tudatos irányítására törekvő grammatikusoknak állást kellett foglalniok ebben az ügyben, s ezt meg is tették, mégpedig igen egyértelműen: mássalhangzó + *-val, -vel, -vá, -vé* teljes hasonulását jelölni kell. Földi János tipikusnak mondható szabálya ez: „Ezekben: *vá, vé, val, vel* a' kedvefebb ſzóllás végett a' *v* az öket megelőző máſſalhangzóra változik, mint: *Pappá, vezérré, haraggal, örömmel* még pedig állhatatoſon és illetlen kitenni így haragval 'sa' t." (Gr. 233). Ha az eredet kérdésében nem egyeznek is meg, az írásmódra nézve ugyanígy foglalnak állást a többi grammatikusok is mind: Gyarmathi János (Nyelvm. II, 122), a DebrGr. (5, 126), az Ort. 1798. (9—10), Révai Miklós (ElGr. 112), Beregszászi Nagy Pál (MSpr. 225), Benyák Bernát (GrHung. 75), Verseghy Ferenc (Epitome 1816. I, 54), Kassai József (Nytanító. 290), Kolmár József (Prób. 102), Georch Illés (HÍrás. 27—8, 40), Gáti István (Elm. 83), Téti Takács József (TudGyűjt. 1826. V, 36—7). — Az AkH. 1832. is ezt a szokást rögzíti szabályba: „A' *vel* és *vé* olly mássalhangzóvá válnak, millyentől megelőztetnek, *baj-val, baj-jal; vas-val, vas-sal*" (i. m. 13).

Meglehetősen gyakran találkozunk azonban még rövid mássalhangzós formákkal is, ezeket azonban helytelenítik. Gyarmathi például a hibás szók jegyzékében említi a *szível* alakot (Nyelvm. I, 379), Kazinczy pedig kijavítja Kis Jánost: „*valósággá* két *g*-t kíván" (KazLev. VIII, 104:1810.). Az idézett és hasonló adatok egy letűnő írás- (esetleg: ejtés-) sajátság utolsó nyomai, sőt sok esetben egyszerű íráshibák.

Az egy kétjegyű mássalhangzó-betűn végződő szavakra *(asszony)* is ugyanez a szabály vonatkozott. A végbetű kettőzésekor ki-ki a korszak valamelyik szokásos eljárásmódját követte (l. a kétjegyűek kettőzésénél).

c) Ha a szó egy mássalhangzón végződik, a kettőzés természetes, bonyolódik azonban a helyzet, ha a szóvégi mássalhangzót mássalhangzó előzi meg. Ilyenkor ugyanis a kiejtésben rövid hang van a tővégen: *borsal, partal* stb., s aki fonetikusan ír, *borsal, partal* stb.

írásképet rögzít papírra. Ám a szóelemzés logikája szerint: ha *por* + *val* = *porral*, akkor a *bors* + *val* is *borssal* alakban írandó a kiejtés ellenére.

Korszakunkban mindkét írásmód megtalálható:

α) Az első természetesen inkább az alacsonyabb szintű írásgyakorlatra jellemző, de megvan az elmélete is, mégpedig Verseghynél, s ez logikus. Verseghy, aki a nyelv hangzásából indult ki, úgy vélekedett, hogy nem *-val, -vel* ragunk van, hanem *-al, -el;* magánhangzós szóvég után ejtéskönnyítő *v* toldódik be eléje: *hajó* + *al* = *hajóval;* az egy mássalhangzós szóvég megkettőződik előtte: *por* + *al* = *porral;* a két mássalhangzós szóvéghez pedig változatlanul járul a rag: *bors* + *al* = *borsal* (vö. Epitome 1816. I, 54).

Nem ezen az elméleti alapon, hanem az egyszerűbb írás okáért van a fonetikus írás mellett a DebrGr. is: „ha a ſzó két Mássalhangzónn végződik, ez a megkettőztetés nem ſzükséges, p. o. *földé, kerté*" (i. m. 126). — Az Ort. 1798. szerint is: „*kardal, forſal, kûrtel*, nem *kardval* se nem *karddal*" (i. m. 9—10). Az egyszerűsítést megengedi a különben szóelemző Kolmár is: „hallottuk *füleinkkel*, láttuk *szemeinkkel* . . . De minthogy a' dagess nem hallatik az *n* után: el lehet az egyik *k*-t hagyni takarékosságból; a' homályosságtól való félelemnek külömben is itt helye nem lévén" (Prób. 102).

A túletimologizálástól való félelem is a fonetikus írásmód mellett szólt. Erre Téti Takács József utal: „kétségkivűl, hogy az etymologia' tekintetéből jobb a' végbetűnek kétszerezése, 's igazság szerint így is kell írni. De . . . talán . . . el lehetne a' kettőztetéstől állani; annyival inkább, mivel ha igen szorosan tartanák magokat az Irók ezen regulához, a' két egygyenlő mássalhangzóval kimenő neveket mint p. o. *makk, toll, roszsz* 's a' t. e' kérdésbeli esetekben így kellene írniok: *makkkal, makkká, tolllal, tollá, roszszszal, roszszszá;* mely csúfos írás kinek tetszhetnék?" (TudGyűjt. 1826. V. 36—7).

β) Ám Verseghynek idézett (nyelvtörténetileg kifogástalan) felfogása, amely megfelelt az egyszerűbb fonetikus írásmódnak is, fokozatosan visszaszorult. Beleütközött ugyanis a leíró szóelemzés elvébe, amely szerint a rag szerves elemét képező *v*-t, ha nem hangzik is, írásban jelezni kell. Nagy küzdelem indult hát a *borssal, társsá* stb. típusú helyesírásért. Kazinczy például kiigazítja Szentgyörgyi Józsefet is (vö. KazLev. III, 138:1803.), Kis Jánost is (vö. KazLev. VIII, 102, 104, 107, 109, 110:1810). Igen határozottan fogalmazza meg szóelemző írásmódot követelő véleményét Georch Illés: „írnunk kell kettőztetve *gombbal, nyesttel, nyuszttal, fonttal, kulcscsal, gonddal, haranggal, gyöngygyel, karddal, csonttal, kerttel, könyvvel, lisztté, földdé, ezüstté*, nem pedig, mint a' hangot, könnyebb voltáért, ejteni szoktuk, *kardal, csontal, liszté, földé*, 's a' t." (HÍrás.

27—8). — Ugyanez volt a felfogása Gyarmathi Sámuelnek (Nyelvm. II, 122), Révai Miklósnak (ElGr. 112), Beregszászi Nagy Pálnak (MSpr. 225), Benyák Bernátnak (GrHung. 75), Kassai Józsefnek (Nytanító. 56). Így írt Földi is: „Vers *íróinkkal*" (Gr. 15), és idézhetnénk még az adatokat hosszú sorban.

Jelentősen támogatta a szóelemző *gombbal, társsá* típusú írásmódot a félreérthetetlenségre törekvés is. Gyarmathinál ez a helyesírási követelmény ekképp jelentkezik: „Az illyenek pedig mint: *rend-del, vers-fel, ſzent-tel, kereſzt-tel*, megkettőztetik [a mássalhangzót], ámbár még egy máſſalhangzo van is elötte az utolsonak, mert ha meg-nem kettöztetnék, a jelentő jelenvalója 3dik Személlyének is gondolhatná valaki" (Nyelvm. II, 122). Kassai József szerint: „*főlddel* (cum terra); mert *földel* más, és annyit tészen, mint földdel tölt meg valamit" (Nytanító. 56). — Téti Takács József hasztalan igyekezett elhárítani ezt a meggondolást a maga fonetikus írásmódjának útjából azzal, hogy a kötőhangzó a *szenttel, renddel*-ben alsó, a *szentel, rendel*-ben viszont középső nyelvállású hang, meg hogy a szövegösszefüggésből világosan kiderül, miről van szó (vö. TudGyűjt. 1826. V, 37).

Az AkH. 1832. idézett szabályában nem tér ki erre a sokat vitatott esetre. Ennek talán az az oka, hogy a megfogalmazásba beleérthető a két különböző mássalhangzón végződő szócsoport is. De gondolhatunk arra is, hogy a szóelemző írásmód eléggé megszilárdultnak tűnhetett már a szabályzat megalkotásakor, külön szabályt nem tartottak hát szükségesnek.

A mássalhangzó-betűtől megelőzött kétjegyű betűn végződő szavakra *(tölgy, görcs* stb.) is vonatkozott a vázolt szabály. A végbetű kettőzésekor természetesen ki-ki azt az eljárásmódot követte a korszak kettőzési módjai közül, amelyet egyébként is alkalmazott (l. a kétjegyűek kettőzésénél.)

d) A hosszú mássalhangzón végződő szavak *(toll, jobb* stb.) és a *-val, -vel, -vá, -vé* hasonulásának eseteivel nyelvtaníróink nem foglalkoztak, még a szabályt általánosságban kimondó példáik között sincsenek ilyen szavak. Ebből a hallgatásból arra kell következtetnünk, hogy egész természetességgel írták a *tollal, jobbá*-féle formákat, és senkinek eszébe sem jutott — legalábbis nem komolyan — a *tolllal, jobbbá* stb. írásmódot felvetni. Egyedül csak Kassai Józsefnél találtam egy adatot a szoros logikának megfelelő írásmódra: *múltabbbal* (Nytanító. 188), de szabályba kitenni ezt az írásmódot ő sem merte.

A *tollal, jobbá* stb. írásmóddal az egyszerűsítés elve diadalmaskodott a szóelemző elv felett. — De ellene mondott volna egy *tolllal jobbbá* írásmód a hagyománynak, illetőleg a tömegek élő írás-

gyakorlatának, s ami ebből következik: esztétikai érzékének is. Már idéztük Téti Takács Józsefet, aki ezt írta a *makkkal, roszszszá* stb. írásmódról: „mely csúfos írás kinek tetszhetnék?" (TudGyűjt. 1826. V. 37).

Helyes volt, hogy az AkH. 1832.-be — minden kétséget elosztandó és pótolandó a nyelvtanok eddigi nemtörődömségét — ez a szabály került tárgyalt típusunkra: „A' melly nevek két, hasonló mássalhangzóval végződnek, midőn *val, vel, vá, vé* ragok tétetnek hozzájuk, ezeknek *v* betűje kihagyatik, p. o. *csepp*-el, *mell*-el, *tett*-el" (i. m. 13—4).

Összefoglalva: A *-val, -vel, -vá, vé* ragok teljes hasonulásának jelölése tekintetében a hagyományos kiejtés szerinti írásmód változatlanul megmaradt, de a két mássalhangzón végződő szavak esetében a szóelemző elv is részt kért az íráskép alakításából. Talán nem túlzás, ha Baróti Szabó Dávid helyesírásának alakulását tipikusnak tekintjük. Mint Ruzsiczky Éva kimutatta, Baróti Szabó Dávid kezdetben a teljesen fonetikus írásmódot követte, később azonban (saját, erősen fonetikus elvei ellenére) a *rendel, kincsel, göröngyel* stb. típusban is áttért a *renddel, kinccsel, görönggyel*-féle írásmódra (vö. MNy. LII, 195, 198, 296). Ez a folyamat játszódott le — persze hosszabb idő alatt — országos viszonylatban is.

2. A MUTATÓ NÉVMÁSOK TELJES HASONULÁSOS ALAKJAINAK ÍRÁSA

A mutató névmásoknak a toldalékokkal és összetételi utótagokkal való kapcsolása nem kis problémát jelentett korszakunk grammatikusai számára. Háromféle megoldás kínálkozott ugyanis: *a)* egy teljesen etimologikus *azval, ezhez* típusú; *b)* egy félig etimologikus *a'val, e'hez* típusú; *c)* egy *avval, ehhez* fonetikus típusú írásmód.

a) Jóllehet grammatikusaink előtt az *annak, ennek* stb. etimológiája teljesen világos volt, senki sincs közöttük, aki egy *aznak, eznek* típusú írásmódért szállna síkra, sőt óvnak egy efféle megoldástól. Vályi András írja például: „[a tövet meg kell tartani], általváltozik ellenben némelly szavakban, mint p. o. *annak, ennek*, nem *aznak, eznek*" (GrK. 6). Vagy az Ort. 1798-ban : „Nem így kell p. o. *Azban*, hanem *abbann*" 's a' t." (9). Az etimologikus írásmódot nyilván a szó származásának elhomályosultsága, a hasonulás jelölésének régi hagyománya tette lehetetlenné. Az etimologikus írásmód ellen felvetődött az az érv is, hogy egy *azval, ezhez* típusú írásmód helytelen kiejtésre vezethet: „hibásan mondaná valaki — írja Téti Takács József — *aznak eznek, aztól eztől, aznyi eznyi, amaznyi*

emeznyi 's a' t. hanem a jó kimondás szerint írni kell: *annak ennek, attól ettől, annyi ennyi, amennyi emennyi*" (TudGyűjt. 1826. V, 37).

b) Ha az *aznak, eznek* írásmód nem tudott is lábra kapni, az *a'nak e'nek* típusú megoldással gyakran találkozni. Révai Miklós erről a szokásról azt írja nyelvtanában (vö. ElGr. 415), hogy a mutató névmásnak és a névelőnek mássalhangzó előtt elmaradó *z*-jét hiányjellel szokás jelölni, különösen — jegyzi meg később Révai — az erdélyi írók körében. E megállapításnak helyességét igazolja Gyarmathi Sámuel nyelvtana, amely a hiányjeles megoldást ajánlja (Nyelvm. I, 21—2), továbbá, Kazinczynak egy később idézendő véleménye a szintén erdélyi Aranka Györgyről (KazLev. II, 362: 1794.). Persze nemcsak Erdélyben tartották szükségesnek a *z* pótlását hiányjellel. A csurgói Nagyváthy János is a hiányjeles megoldást tartaná jobbnak, legalábbis elméletileg (KazLev. XIV, 32: 1816.).

A hiányjeltevés az etimológián alapuló logika következménye. Mivel az *az, ez* stb. mutatónévmást, ha mássalhangzón kezdődő szót előzött meg, *z*-jét a szókezdőhöz hasonítva ejtették: *akki (az + ki), ammi (az + mi), ammidőn (az + midőn)* stb., viszont fonetikusan leírni ezeket a formákat a világos származás tudatában csak a szóelemzés elvének durva megsértésével lehetett volna, régtől fogva szokásban volt a mutató névmás hasonulásának mássalhangzón kezdődő önálló szavak előtt hiányjellel való jelölése: *a' ki, a' mi, a' midőn, e' szerint, e' végett* stb. A szokást úgy értelmezték, hogy a *z* „kiesik", és helyette kell az aposztróf. — Természetesen fakadt ebből a szokásból a már jelzett másik. Mivel a mutató névmásokhoz járuló egyes ragok és képzők mássalhangzós kezdetei ugyanúgy magukhoz hasonlítják a *z*-t, mint a szókezdő mássalhangzók, az egységes eljárásmód kedvéért ilyen helyzetben sem jelölték a hasonulás bekövetkeztét, hanem szintén a hiányjeles megoldást alkalmazták: *a' ról, (az + ról), e' ben (ez + ben)* stb. — A „kiesés" következetes jelölésének logikája alapján jut el például Gyarmathi Sámuel is az *a' ra, e' re* íráshoz (vö. Nyelvm. I, 21—2).

Révai Miklós nem a *z* kihagyásának jelölésére, hanem az egyszerűség kedvéért, megengedhetőnek tartja a hiányjel használatát: „Írunk igy-is rövidítésnek okáért: *a' ba, a' ban,* 's a' t." (Ort. 1798. 9; hasonlóképpen ElGr. 415—6).

Deme László opponensi véleményében a fentebbiektől eltérő módon magyarázta az *a' ban, a' ból* féle írásmódot. Idézzük: „Ez az írásmód szorosan összefügg az *a' barát* és *a' róka* írásmóddal. Azok kiejtése már e korban *abban* és *abból*, emezeké e korban még *ab barát* és *ar róka*. Természetes hát, hogy az azonos kiejtés azonos írásmódot sugall. S itt, a névelős alakokban a hiányjel nem az eti-

mologikus *z*, hanem az ejtett, de betűvel nyilván le nem írható mássalhangzó-hosszúságra utal. Nem naivság és nem etimologizálás ez, hanem önvédelmi intézkedés a hasonult névelő kiejtése és leírhatatlansága közötti ellentmondás feloldására. S hogy az azonos alakú mutató névmás hasonló ejtésű ragos formái is ide csatlakoznak, az sem csoda. Tudjuk: az Akadémia 1922-ig különíratta az *a mellett* típusú névutós alakokat, hogy ezzel takarhassuk az ellentmondást rövid mássalhangzós írásuk és hasonult, azaz hosszú mássalhangzós ejtésük között. — Kiejtés és írás dialektikus kölcsönhatásának eredményeként, s nem is túl régen, a nyilván földrajzilag megfogható fáziseltolódások sorozatán át alakult a határozott névelős alak meg a mutató névmás névutós formája napjainkra rövid mássalhangzós ejtésűvé. A hiányjel körüli vita sem az okosak és a szamarak, vagy az etimologikusan és a fonetikusan írók között zajlott még e korban, hanem talán a már rövid mássalhangzót ejtő egyik és a még hosszút ejtő másik országrész szülöttei között; — érdemes volna ezt a feltevést földrajzi vizsgálattal alátámasztani vagy megdönteni." — DEME LÁSZLÓnak az idézett véleményét magunk is lehetségesnek tartjuk. E mellett szól az is, hogy nyomdai szedésben gyakran nincs köz az *a'* meg az utána következő rag között: *a'ról*, *a'ban* stb.; azaz egységes szónak ítélték az alakulatot.

c) A mutató névmások és a mássalhangzón kezdődő toldalékok teljesen hasonult formáinak hiányjellel való írásával több okból szállnak szembe a korszak szakírói:

Kazinczy, akinek az volt az álláspontja, hogy a szóelemeket addig lehet írásban feltüntetni, amíg a kiejtés és az íráskép között nincs túlságosan nagy szakadék (vö. KazLev. VIII, 359—60:1810.), az *annak*, *ehhez* stb. eseteket úgy ítélte meg, hogy nem a *z* betű kimaradásáról, hanem annak „átváltozásáról" (teljes hasonulásáról) van bennük szó, és ezért fonetikusan, a kiejtés szerint írandók. Levelezésében megtaláljuk ezt a véleményét — egy ízben Arankát (azaz az erdélyi szokást!) hibáztatva — többször is (vö.: II, 362:1794.; VIII, 108:1810.), a legtisztábban megfogalmazva így: „Azt sem értem, miért kell írni *a' ban* . . . Az apostroph absentiam literae jelent. Úgy, de az *abban*, *ahhoz*, *attól*, *avval* etc-okban nem absentia literae (z), hanem transformatio litterae van" (KazLev. X, 24 : 1812.). Felhívjuk a figyelmet Kazinczynak ez utóbbi nyilatkozatára. Kazinczy a hiányjel funkciójának megsértését, rossz alkalmazását is látta az *a' nak*, *a' ban* típusú írásmódban, s ez logikus is, ha az *annak*, *ebben*-re vonatkozó felfogását figyelembe vesszük.

Bár Kazinczynak mindkét érve helytálló, a lényegre (ami miatt csakis az *arra*, *ebből* stb. fonetikus írásmódot tarthatjuk helyesnek) a

Révai nyomán (ElGr. 415—6) járó Kassai József tapintott rá. Idézzük érvelését: „Mútató Név-mássa: *az*, és *ez* ... a' maga *z* betüjét ezen szótskák [= ragok] elsö mással hangzójává változtatja a' mai közönséges Nyelv szokás szerént, így nem mondjuk: *aznak, eznek, aztól* ... 's a' t., hanem *annak, ennek, attól, ettől* ... helytelenül írják ezeket némelylyek így: *a' nak, e' nek, a' béli, e' béli, a'hozz, e' hezz, a' tól, e' től, a' val, e' vel, a' bann, e' benn*, 's t. eff. ... Meg kell jegyezni, hogy a' midönn *az*, vagy megrövidítve *a'* Articulus, és ezen Articulushozz járúl valamelyly név szó (de nem Utóljáró) melyly mással hangzónn kezdödik, *a'* jól járúl elejébe, p. o. *a' mint, a' vagy, a' midönn, a' mikor, a' melyly, a' mi, a' ki* [nem jó így írni: *ammint* ... *ammidönn, avvagy, ammelyly* 's a' t.], mertt ezeket sem így nem mondjuk, sem ezekbenn mútató név-mássa nintsem, hanem articulus. Ugyan is ha jó lenne: *ammi, avvagy, ahhogy, ammelyly, ammidönn*, 's t. eff. akkoronn jó lenne ez is: *Affö* (Caput), *akkö* (lapis), *akkutya* (canis) 's t. eff. ezek helyett: *a' kö* nehéz, *a' kutya* harap, *a' fö* elsö mindenbenn 's a' t." (Nytanító. 156—9; Hogy valójában mutató névmás van ott is, ahol Kassai csak névelőt lát, az helyesírási szempontból nem fontos, ugyanis a kettő azonos eredetű, és jelölésmódjuk szók előtt egyforma: *a'*.) — A lényeg az (és ez mai rendszerünk alapja is !), hogy minőségileg más eset az, ha a mutató névmáshoz mint tőhöz járulnak toldalékok; mint ha a mutató névmás (a „névelő") járul önálló, jelentést hordozó szavakhoz. Az előbbi esetben ugyanis a toldalék jelentésnélkülisége, önállótlansága lehetségessé, sőt szükségessé teszi a hasonult (fonetikus) írást; az utóbbi esetben viszont a névmástól jelzett szó önállósága ezt az írásmódot *(esszerint, evvégett* stb.) nem engedi. — Ezt a törvényszerűséget persze mások is felismerik. Kolmár Józsefnek is az a felfogása, hogy a ragokkal való teljes hasonulást jelölni kell, viszont az önálló szavak előtti mutató névmás aposztrofálandó: „meg szaggatva írjuk ezeket: *a' szerént, e' szerént, a' miatt, e' miatt, a' helyett, e' helyett;* ... De már ezeket soha nem kell meg szaggatni: *abból, attól, arról, annál, ahoz*, mert ezek a' paragogicák egészen hozzá ragadnak a' szóhoz: *házból, padról* 's a' t." (Prób. 107).

Nyelvtanaink, ha nem foglalkoztak is mind külön a kérdéssel, a ragok írásának gyakorlatával (amikor a mutató névmásról szólnak) azért állást foglalnak, mégpedig ugyanúgy, mint Kassai meg Kolmár. Jelöli a ragokhoz való teljes hasonulást Földi János (Gr. 131), a DebrGr. (50), Vályi András (GrK. 6), Beregszászi Nagy Pál (MSpr. 13), Gubernáth Antal (Inst. 56—7), Verseghy Ferenc (UngSpr. 78, Gr. 194, Epitome 1816. III, 27), Farkas János (UngGr. 136), Benyák Bernát (GrHung. 57). Ugyanezt a nézetet vallja pályamunkájában Georch Illés is (HÍrás. 27, 40). A tudatos írásszabályozók-

nak ilyen egyértelmű állásfoglalása után egyáltalán nem meglepő már, hogy az AkH. 1832. ekképp szabályozza az írásmódot: „*Az, ez*, 's a' többi *z*-n végződő névmásak rendesen ragasztatnak, azon különbséggel, hogy mássalhangzók előtt elváltoznak, holott az kettőztetik, p. o. *az-nak, an-nak, az-ból, ab-ból, az-val, av-val;* mondatik: *azzal, azzá* is, *akkor, ekkor, akkép, ekkép, akként* stb." (i. m. 18).

A fonetikus írásmódnak az etimologizáló feletti győzelmét végül elősegítette az is, hogy a mutató névmást rejtő alakulatoknak az önálló szóktól való megkülönböztetését az egyértelműség érdekében is szükségesnek tartották. Kazinczy írja például Révainak: „Az: *az a' kor* más mint az: *az akkor*" (KazLev. IV, 6:1806.). Hasonlóképpen érvel Benyák Bernát is (vö. GrHung. 22), Kassai József is (vö. Nytanító. 423). Példáik idézésétől eltekinthetünk.

3. AZ *EGÉSZSÉG, IGAZSÁG* TÍPUSÚ TELJES HASONULÁS ÍRÁSMÓDJA

Az *sz, z* végű névszóknak *-ság* és *-ség* képzővel történő továbbképzésekor teljes hasonulás megy végbe a kiejtésben. A hasonulás jelölésében, illetőleg jelöletlenül hagyásában nagy összevisszaság uralkodott korszakunkban, a típusba tartozó szavakban a kiejtést követő meg a szóelemző írásmód nagy küzdelmet vívott egymással. Adatainkból a következő kép bontakozik ki (+ jelzi az illető szóalak meglétét, — mutatja a kérdéses szóalak hiányát az idézett forrásban):

A tudatos írásgyakorlat azt mutatja, hogy azokban a szavakban, amelyeknek alapszava teljesen világosan elkülöníthető, jelentést hordozó gyakori szó, a szóelemző írás az uralkodó. Ilyen szavak a *gazság* (7 : Ø), az *igazság* (12 : 4), a *készség* (6 : 1), a *ravaszság* (11 : Ø), a *vitézség* (4 : Ø). Nyilván az etimológia tisztasága miatt magyarázkodott Édes Gergely Kazinczynak így: „*Igasság*, ha így írom, sietségből esik" (KazLev. III, 150:1804.). Ezért írja az egyébként fonetikus hajlandóságú Pápay Sámuel is: „jól írjuk így . . . *ravaszság, készség* . . ." (LitEsm. 143). És Kassai József szerint az „etimológyia" miatt írják a tudós magyarok így: *gazság, igazság, ravaszság* (Nytanító. 33), — Ezzel az írásmóddal szemben Pápay Sámuel az *igasság, kösség* formát azért ajánlja, mert „nem veszt az érthetőség legkissebbet is az illyen írással . . ., minthogy már . . . megszoktuk" (LitEsm. 144; hasonlóképpen 142). Dessewffy József is ezt javallja: „*Igazság* két *ss*-el írom: így, *igasság*, inkább az ejtésre, és a' jól hangzásra, mint a' származtatásra tekintvén" (TudGyűjt. 1818. II, 78).

Ingadozó viszont már az olyan szavak írásmódja, amelyeknek

	Gyarmathi	Ort. 1798.	Gubernáth	B. Nagy Pál	Régvai	Pápay	Kassai	Kazinczy	Kolmár	Márton, 1807.	Márton, Osklex.	Malovetzky	Tzs.
egészség	+		+				+		+				
egésség								+		+	+	+	+
egyezség											+	+	
egyesség										+	+	+	+
gazság	+							+	+	+	+	+	+
gasság													
igazság	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+
igassság						+		+		+			
készség		+			+					+	+	+	+
késség						+							
község	+						+				+		+
kössség						+				+			
ravaszság		+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+
ravassság													
üdvözség		+					+		+				
üdvössség										+	+	+	
vitézség										+	+	+	+
vitéssség													

etimológiája csak egy kissé is elhomályosult. Ilyen az *egészség* ~ *egésség* (5 : 4), *község* ~ *kösség* (3 : 4), *üdvözség* ~ *üdvösség* (3 : 4). — Az *egészség* meg az *egésség* között különbséget érezhettek. Kazinczy ezt írja Kis Jánosnak: „*egészség*, integritas, Ganzheit. Én ezt a' pronunciatio szerént *egésség*nek szeretem írni, mert az *egészség* nekem messzünnen hozott képnek látszik" (KazLev. VIII, 108: 1810.). Horváth Ádám is erre céloz Kazinczyhoz írva: „Az *egészség*nek akar totalitast tegyen, akar sanitást, én sem találok más eredetet, hanem ezt: *egész*" (KazLev. I, 372:1789.). Érdekes Márton József eljárása is: szótáraiban csak 'Gesundheit' jelentése van az *egésség* szónak, az *egész* szónak más származékai nincsenek. — A *község köz* alapszava ekkor jóval kevésbé volt eleven, mint ma. — Az *üdvösség (idvesség)* etimológiáját meg csak a tudós elmék ismerték.

Elhomályosult etimológiájúnak látszik az *egyesség*, amelyet szótáraink egyöntetűen fonetikusan írnak, és még Kassai József sem vesz fel a „gántsosann" írt szavak jegyzékébe, pedig azokat, amelyeket bizonytalan írásmódúaknak érzett, szerepelteti (vö. Nytanító.: *egészséges* 425; *gazság* 428; *igazság* 430; *község* 432; *ravaszság* 436; *üdvözség* 443).

Az összevisszaságból korunk viszonyai között csakis a szóelemzés irányában vezethetett a kiút. Nyelvtaníróink — felismerve a képzésmód és az érvényesülő hangtörvény azonosságát — tudatosították a szóelemeket ott is, ahol esetleg elhomályosulóban voltak már. A szakírók közül egyébként Kolmár József foglalkozott a legrészletesebben ezzel a típussal: „A' Mással hangzók' öszve ütközését illető . . . Törvénynek formulája ez: A' Harsogók más Harsogót nem szenvednek magok elött a' hirtelen ki mondásban. p. o. *gazság* = *gasság*, *igazság* = *igasság*, *idvezség* = *idvesség*, *egészség* = *egésség*, *készség* = *késség* . . . 's a' t. Ítt is tehát el űzés, vagy betü változtatás által háritódik el a' hangtsata"(Prób. 71—2). A többi nyelvtanírók csak röviden érintették a kérdést, vagy példákul hozták fel más típusokkal együtt tárgyalt szavainkat is a szóelemző írásmód általános törvényének bizonyítására. Így járt el Gyarmathi Sámuel (Nyelvm. I, 377), az Ort. 1798. (6), Beregszászi Nagy Pál (MSpr. 11), Gubernáth Antal (Inst. 98), Révai Miklós (ElGr. 33, 107), Kassai József (Nytanító. 39 és i. h.), Benyák Bernát (GrHung. 9), a szóelemek feltüntetését ajánlotta Georch Illés is (HÍrás. 27).

A mérleg nyelve — mint igen sok más esetben is — a pesti írói kör volt. A Tzs. tanúsága szerint Vörösmarty és barátai az *egyesség* és az *üdvösség* kivételével a szóelemzésre hajlottak. Ma is úgy írjuk tárgyalt szavainkat, ahogyan ők akkor (igen bölcsen) meghatározták.

4. AZ IGERAGOZÁS TELJES HASONULÁSOS ALAKJAINAK ÍRÁSMÓDJA

a) Az *s, sz, z, dz, szt, st* igevégződés meg a *j*-s vagy *j* toldalék találkozásának esetei. — Révai Miklós nyelvtanának fonetikai fejezetében a következőképpen foglalja össze a maga korának nyelvállapotát a jelzett esetekben: „consona *j* post consonas sibilantes *ſz, s, z,* in easdem mutatur: ex. gr. azt *vadáſz-ſza,* hoc venatur; ruháját *mos-sa,* vestem-suam abluit; *a' fejét rázza,* caput-suum agitat: *vadáſz-ſz-on,* venetur; *mos-s-on,* lauet; *ráz-z-on,* exagitet" (ElGr. 113). A maival megegyező volt tehát a helyzet fonetikailag, és a jelölésmód tekintetében sincs eltérés: az említett esetekben a hagyományos fonetikus írásmód volt régen is az általános szokás. Éppen azért, mert ezt természetesnek tartották, nemigen esett róla szó, illetőleg nem mint helyesírási problémáról: nyelvtanainkban az ide vágó eseteket többnyire az igeragozás kivételes eseteivel foglalkozó fejezetekben, igeragozási táblázatokban találjuk meg. Nem lévén eltérés a mai helyzettől, elegendőnek tartjuk felsorolni a tárgyalt esetre vonatkozó szabályok lelőhelyeit: Ort. 1798. (11—2), Bél Mátyás (Sprm. 60), Gyarmathi Sámuel (Nyelvm. I, 219 táblázat; I, 378 hibásan írt szavak jegyzéke), Földi János (Gr. 175), DebrGr. (96), Gubernáth Antal (Inst. 151—2), Pápay Sámuel (LitEsm. 210), Benyák Bernát (GrHung. 169—70), Farkas János (UngrGr. 77), Kassai József (Nytanító. 192), Verseghy Ferenc (Gr. 237, 250, 254), Téti Takács József (TudGyűjt. 1826, V, 37).

Lehetséges, hogy későbbi kutatások során még ki fog derülni, hogy többen is voltak olyanok, akik etimologikus írásmódot szerettek volna ebben a típusban is bevezetni, mi azonban csak Beregszászi Nagy Pálnál bukkantunk ilyen törekvésre. Szerzőnk az *adj, hagyj, fonj* analógiájára ír így: *ásj, oszj, haláſzj, hozj* (MSpr. 122). Hogy ez az írásmód még ebben az etimologizáló korszakban sem merült fel komolyan, annak több oka van. A kimondott hangsor és az íráskép között túlságosan nagy lett volna a szakadék. Maga után vonta volna a *j* feltüntetése a *t* végűek felszólító módjában is a *j* feltüntetését, ami súlyos zavarok forrása lehetett volna. Végül a *mossa, nézze* stb. írásmód — fonetikussága ellenére is — a „gyökeret" nem érinti, tehát lényegében megfelelt a szóelemzés követelményének is. — Az AkH. 1832. ennek megfelelően mondja ki a szabályt: „Az *s, sz, z* végű törzsök a' *j* előtt mindenkor vég mássalhangzóját kettőzteti, és a' *j* kimarad: *vadász-szuk, fedez-zük* stb." (i. m. 20 és 23.)

b) A felszólító mód, tárgyas ragozás, egyes szám második személyű alakjai kettősek: *írjad* v. *írd, olvassad* v. *olvasd, kérjed* v. *kérd*

stb. Két típusban van — helyesírásunk rendszere szerint — probléma: *a)* az *s, sz, z, dz, szt, st, t* végű igék; *b)* a mássalhangzó + *d* végű igék esetében.

α) Az első típusban az okozza a problémát, hogy a teljesebb alakoknak hosszú mássalhangzói a rövidebb alakokban is megtartassanak-e vagy sem.

Egyesek úgy következtettek, hogy a teljesebb *várjad, kérjed, olvassad, terjesszed* stb. formákból a *d* személyrag előtti *ja, je, a, e* kiesése révén jönnek létre a rövidebb alakok, amelyeknek helyes írásmódja éppen ezért *várd, kérd, olvassd, terjesszd* stb. A „kiesés" korunk szokása szerint aposztróffal jeleztethetett. Nyelvtanóink közül pl. Gubernáth Antal volt ezen a véleményen: „In verbis, quae *j* recipiunt, ſyllabam *ja, je,* ſenſus determinati poſſe elidi retenta ſolum littera *d*, v. g. loco *várj-ad, vár'-d, kérjed, kér'd.* Non abſimiliter in verbis . . . *mutaſs'd*, loco *mutaſs-ad* oſtende, *ereſzſz'd* loco *ereſzſz-ed* mitte v. dimitte" (Inst. 152). — Kassai József is *lássd*-nak írta a *lásd*-ot (Nytanító. 199), ha szabálya nincs is rá. — Kazinczy Édes Gergelynek még csak lehetőségként ajánlotta ezt az írásmódot: *bocsássd;* Kis Jánosnak írt levelében (KazLev. VIII, 105:1810.) már azon örvendezik, hogy barátja is hozzá hasonlóan írja a tárgyalt igealakokat, de még több helyen javítja Kis János „következetlenségeit", azaz hagyományos írásmódját: *ajándékozzd, kérdezzd* (uo. 106), *lássd* (uo. 108), *nézzd* (uo. 109).

Ez az elmélet azonban (amelyet alighanem egymástól függetlenül alakítottak ki az említett személyek), szélesebb körben nem talált követőkre. Nyelvtanaink a ma használatos formákat ajánlják (ha érintik a kérdést) a felszólító mód rövidebb alakjaiban. Földi János sikerült szabályát idézzük: „A' IIik Hajtogatáſban ezen *j* betű *d*-re változik, mint: *add, kérd, fogd* 's a' t. ſzükſégtelen ezek közzé a' *j*, mint: *kérjd, fogjd* 'sa' t., mint némellyek írják. Az *ſzt* végükben elvéſz a' *t*, mint *válaſzd, ereſzd.* A' több *t* végűkben, mellyek *s*-et, vagy *ts*-et vettenek fel az elſő Hajtogatáſban, ugyanazt itten is meg tartják, és azok után véſzik fel a' *d*-t, mint: *mutaſd, ſzereſd, üſd, rontſd, kiáltſsd, tanítſd, értſd* 'sa' t." (Gr. 175). Ugyanez a DebrGr. szabályának lényege is (vö. 96), így ír Gyarmathi Sámuel (Nyelvm. I, 225), és megvan a szabály Verseghynél is (Gr. 254—5). — Az írásmód korunkbeli elméleti magyarázatát Zádor Györgytől tudjuk, aki Kazinczyt így érvelve próbálta eltéríteni addig következetesen követett írásmódjától: *„kapassd, tévesszd, vezessd, bízzd . . .: kapasd, téveszd, vezesd, bízd.* A' syllabica formatiónál kapa*ss*ad, téve*ssz*ed, vezes*s*ed, bizzad, egyik *s, sz* és *z* a' gyökér betü, másik az Imperativ' jegybetüje, a' *j* helyett áll, mintha volna: kapa*t*-*j*ad, vez*et*-*j*ed, biz-*j*ad; de ha az Imperativ 2d. személye asyllabice képzetik,

akkor a' *j* mindég kihagyandó. p. o. *tud-jad, enged-jed* helyett: *tudd* 's nem *tudjd*, 's a' MS. 24d. lapján is *engedd* 's nem *engedjd*, így *írd, kérd, vágd, hagyd, törűld*, azért is *kapasd, téveszd*, 's a' t." (KazLev. XXI, 229:1830.). Kazinczy engedett a kívánságnak: „*lássd, bízzd* ... én hoztam be, most én vetem ki, mert nincs *vonnd, verrd*" (KazLev. XXI, 240:1830.).

Ebben az esetben is nyilvánvaló, hogy Zádor mögött ott állt az egész pesti írói kör és hogy az ő véleményük fogalmazódott meg (a hagyománnyal is összhangban) az AkH. 1832-nek következő szabályában: „A' határozott ragasztásnak egyes számu második személyében, ha az a' könnyü kimondással nem ellenkezik, a' *ja, je* kimaradván, csak a' *d* marad meg, p. o. *adjad, add; mondjad, mondd* stb. Ezen rövidítésnél ha a' *j* helyett valamelly mássalhangzó kettőztetve áll, annak egyike szinte kihagyatik, p. o. *köt, köss, kössed, kösd*" (i. m. 24).

β) A *d* végű igék felszólító mód tárgyas ragozású 2. személyű formáinak írása korszakunkban alakult úgy, hogy nem a gyakran jelentkező fonetikus *küld ki!, mond el!* stb. formák, hanem a szóelemző *küldd ki!, mondd el!*-féle alakok váltak általánossá.

A fonetikus írásmódnak nyelvtanainkban nemigen van nyoma. Gyarmathinak egyik igeragozási táblázatában szerepel a *mondjad* v. *mond* forma (Nyelvm. I, 225), meg Kolmár József kétségeskedett: „Ezekbenn a' parantsolókban: *mondd, vondd, hordd, hozdd* 's a' t. mi okonn irnánk a' külömben sem halható dagesst? ámbár igaz az, hogy a' Parantsoló módnak typusa kettőztetést kiván, p. o. *add, edd, vidd, szedd*" (Prób. 40).

A szakirodalom — ha érinti egyáltalán ezt a kérdést — a szóelemzésért száll síkra. Az Ort. 1798. külön pontot szentel a *d* végű igéknek: „*mondd, kérdd, fedd* 's a' t. külömben így írjuk egéſzen: *mondjad, kérdjed, fedjed* 's a' t. f." (i. m. 11). — Kazinczy következetesen így írt, és másokat is erre az írásmódra igyekezett rábírni. Édes Gergelynek írva kifogásolja: „ne *mond;* rosz! — így kell in imperativo: *mondd*" (KazLev. III, 93:1803.). Kiss Jánost is figyelmeztette, amikor annak Horatius-fordítását átnézte (vö. KazLev. VIII, 103:1810.) Beregszászi Nagy Pál nyelvtanában a felszólító módra példának ott van a *mondd* forma (MSpr. 195). Kölcsey a Hymnus első sorában szintén *áldd*-ot írt (Minden munkáji 1832.).

A pert az AkH. 1832. döntötte el azzal, hogy a felszólító mód egyes szám második személyű alakjaival foglalkozó szabályába belevette példának a *mondjad, mondd* alakokat is. Jóllehet a fonetikus írásmód még ma is gyakran átüt a szabályon, írásunk szóelemző elveivel szögesen ellenkezett volna, ha nem a *küldd, hordd* stb. alakok általánosultak volna.

Összefoglalva: A teljes hasonulást az igeragozásban helyesírásunk régtől fogva jelöli. A kiejtés szerinti írásmódon korszakunkban sem történt változás. Az I. sz. 2. személyű alakok írásának rendezése is megtörtént az AkH. 1832-ben, amely mind a túletimologizálás *(vessd!* stb.), mind a szóelemek elhomályosítása *(küld!* stb.) amúgy is kisebbségben levő szokásának véget vetett.

D) AZ ÖSSZEOLVADÁS HELYESÍRÁSA

1. AZ ÖSSZEOLVADÁSOS AFFRIKÁCIÓ ÍRÁSA

Jóllehet az összeolvadásos affrikációnak olyan eseteiben, mint *barátság, szabadság, egyszer, látsz, tudsz* stb. már régtől az összeolvadás jelöletlenül maradása volt az úzus helyesírásunkban, sőt ez a típus volt az alapja a *tz, ts* betűk keletkezésének (l. ott), korszakunkban még mindig találunk fonetikusan írt formákat. Nyelvtanítóinknak így foglalkozniuk kellett a kérdéssel. Állásfoglalásuk egyformán szóelemző.

A *t, d, gy* végű névszók és a hozzájuk járuló *-ság, -ség* képző meg *-szor, -szer, -ször* rag határán bekövetkező jelöletlen affrikáció példái ezek: Gyarmathi Sámuel: „Hibás igy: *Egytzer, Etztzer; Héttzer; Nyóltzor* — Jobb igy?: *Egyſzer, Hétſzer, Nyóltzſzor*" (Nyelvm. I, 377); Beregszászi Nagy: *ötſzör, hatſzor, hétſzer* (MSpr. 151); Pápay Sámuel: *vadság, imádság, rövidség, nagyság, irígység* (LitEsm. 143—4), Révai Miklós: *imádság* (ElGr. 33); Georch Illés: *váltság, barátság, követség, kétség, vétség, vásottság, küldöttség* (HÍrás. 36); Kolmár József: *vadság, szabadság, imádság, romlottság, feslettség, veszettség, kétszer, másodszor, egyszer* (Prób. 69—71); Beregszászi Nagy: *barátság, rútság, tótság, siketség, esmeretség, nemzetség, romlottság, szorultság, váltság* (TudGyűjt. 1826. V, 108) stb. — A *t, d, gy* végű igék és az I. sz. 2. személyű *sz* rag találkozásakor keletkező affrikációt szintén jelöletlenül hagyják: Földi János: *tudſz, látſz, ſzeretſz, mutatſz, hazudſz* (Gr. 173); Gyarmathi Sámuel: *Tudsz, adsz* (Nyelvm. 15). Pápay Sámuel: *adsz, szedsz, kötsz, vetsz* (LitEsm. 143—4); az Ort. 1798.: *múlatſz, ſzeretſz* (12—3) stb. — A *t* végű igék felszólító módjában jelentkező *cs* írása is egyöntetűen *ts;* Meliboeus: *tanits, tarts* (Sprm. 60); Révai Miklós: *ronts, költs, segíts, véts, fűts* (ElGr. 116); Beregszászi Nagy: *érts, árts, irts, gyógyits, ſegits* (MSpr. 122) stb.

Szabályozásra váró helyesírási kérdés az összeolvadásos affrikáció terén csak abban jelentkezett, hogy az összeolvadás révén keletkezett *cc, ccs* hang jelöltessék-e használatban hosszúnak a kimondás-

nak megfelelően, vagy az írásmód szigorúan az etimológiához igazodjék. A szóelemző írásmódon belül is összecsapott még egyszer a fonetikus meg az etimologikus elv. — A kiejtést pontosan tükröztető írásnak például Baróti Szabó Dávid volt a híve: „Az illyen ſzókban [mint a *nemzetség*] ſzükséges vagy *tts* vagy *tſs* a' keményebb hangnak igazán-való kiejtésére; mivel a' magános *ts* röviden hangzik valamint ezen ſzókbann: *etset, petsét*. Azon okból ezeket 's más illyeket-is így kellene írni: *baráttság, Tóttság, rúttság, kéttség, taſzittſon*, 's a' t. (Ki nyertes? 17; idézi Ruzsiczky, MNy. LII, 288.). — Így vélekedett Téti Takács József is (vö. TudGyűjt. 1826. V, 37), sőt még az etimológiát egyébként szigorúan tartó Földi is hajlik erre: „*barátság* . . . elég egy *ts*-vel írni, de a kettő még világoſabb" (Gr. 81).

A grammatikusok azonban — az idézett adatok mutatják — elutasították ezt a felemás, a tövet meghamisító írásmódot, és (ha nem hangoztatták is külön) Georch Illés következő véleményén voltak: „bár a' beszéd' folyttában kettőztetve hangzanak-is gyakran a' betűk; még-is a' helyes írást inkább a' szó-nyomozáshoz, mint a' hang-ejtéshez kell alkalmaztatnunk, és írnunk p. o. *barátság, kétség, látszik, tudsz*" (HÍrás. 35). Kazinczy, jóllehet 1789-ből még ilyen adatunk van tőle: *baráttságosan* (KazLev. XXIII, 18), később már így vélekedik: „*Kéttségben* — male. *Kétség* = *két-ség*" (KazLev. II, 533: 1802.), egy másik levelében pedig ugyancsak leszólja Baróti Szabót idézett elmélete miatt (vö. KazLev. VIII, 360—1: 1811.).

2. AZ ÖSSZEOLVADÁSOS PALATALIZÁCIÓ ÍRÁSA

(A jottista-ipszilonista háború)

a) A viták eseménynaptára

A Magyar Tudós Társaság szabályzatát megelőző évtizedek eldöntetlen helyesírási kérdései közül a jotta és az ipszilon harca központi helyet foglalt el. Érthető, hogy miért: a helyesírás szempontjából valóban fontos kérdés volt, mert a jotta vagy az ipszilon írása helyesírásunk egész rendszerét érintő alapelvi kérdés volt; de belejátszott a küzdelmekbe több, helyesíráson kívüli mozzanat (felekezeti villongás, az igaz magyarság ügye, személyes elfogultság stb.) is. Mindezek a tényezők együtt tették az *y*-háborút országos érdekűvé, úgyhogy Kniezsa joggal állapítja meg: „[A vita] Jelentősége irodalmi szempontból is fontos, mert az ébresztette föl a szélesebb rétegek figyelmét az irodalom iránt" (MHír.[2] 25). A vita kiterjedtsége és hosszú tartama is mutatja a kérdésnek egykor

központi voltát. Éppen ezért feltűnő hiányossága nyelvtudományunknak, hogy 150 év alatt nem dolgozta fel senki alaposan az *y*-háborút nyelvészeti szempontból. Csupán néhányan (elsősorban irodalomtörténészek) foglalták össze röviden, hogy mi körül is forgott a kérdés (vö.: BALASSA, TMNy. I, 209; CSÁSZÁR ELEMÉR, Verseghy Ferencz élete és művei. 197, 201; RIEDL FRIGYES, Verseghy mint nyelvtudós. Nyr. IX, 493—6; BÁNÓCZI JÓZSEF, Révai Miklós élete és munkái. 337—41; SIMAI ÖDÖN, Kazinczy nyelvújítása. MNy. VII, 306—9). E kérdéskör felderítését is szinte előzménytelenül kell hát megkísérelnünk.

Hogy mikor indult meg a két álláspont közötti szenvedélyes tollharc, eltérők a vélemények (vö. TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás 106; KNIEZSA, MHír.[2] 22), és nem is igen lehet ebben a kérdésben dönteni, hiszen a jottizmus és az ipszilonizmus ekkor már kétszáz év óta küzdött egymással (vö. KNIEZSA, i. m. 22, 24).

A részletes tárgyalás előtt célszerű lesz végigtekinteni, az *y*-háború döntő, utolsó szakaszának eseménynaptárán (egyben leglényegesebb bibliográfiáján). Természetesen csak azokat a szerzőket említjük, akik bővebben és vitatkozva foglalkoztak a jotta ügyeivel. Nem vettük be felsorolásunkba azokat a nyelvtanokat, amelyeknek szerzői így vagy úgy állást foglaltak ugyan, de véleményüket külön nem okolták meg, és természetesen nem emlékezhetünk meg külön a KazLev.-beli számos kisebb-nagyobb megjegyzésről sem.

1793. — Verseghy Ferenc Proludiumában helyteleníti a jottista írásmódot (27., 29., 30., 31., 106., 110. § §).

1795. — Révai Miklós a Bécsi Magyar Hírmondóban — a Proludium egészének bírálatába szőve — a jottizmus mellett száll síkra (1795. márc. 20. Toldalék, 396—8).

1795. — A Debreceni Grammatika határozottan elítéli az ipszilonizmust (i. m. 90).

1800. — Baróti Szabó Dávid Orthographia- és Grammaticabéli észre-vételeiben az *y*-t védi (i. m. 55—7).

1805. — Verseghy Ferenc fogságából való szabadulása után Ungarische Sprachlehréjében (57), majd Tiszta Magyarságában (26—33) támadja a jottizmust.

1806. — Révai Miklós Elaboratior Grammatica Hungaricájában (154—174) és Fényfalvi Kardos Adorján (Révai) Verseghy Ferentznek megtsalatkozott illetlen motskolódásai a' Tiszta Magyarságban c. munkájában (109., 148., 151—2) kel a jottizmus védelmére.

1808. — Pápay Sámuel A' Magyar Literatúra esmérete c. munkájában (137—9) az ipszilonista írásmód igazát bizonyítja.

1808. — Czinke Ferenc egyetemi székfoglalójában a jottizmus mellett tesz hitet (Beszéd a magyar nyelv ügyében. 39; Pest, 1808.).

1816—1818. — Verseghy utolsó műveinek megjelenési szakasza. Mindegyik munkájában felsorakoztatja az ipszilonista irány érveit: Epitome Institutionum Grammaticarum Linguae Hungaricae (1816. II, 51—5); Analiticae institutionum linguae hungaricae (1817. I. kötet); Magyar Ortografia avvagy Irástudomány (1816. és lenyomatai 13—4); Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány (1817. 55, 61—3, 338 stb.); A' Filozofiának Talpigazságaira épített Felelet (1818. 343—66).

1817. — Kassai József Magyar Nyelvtanító Könyvében hosszasan fejtegeti a jottizmus igazát, különösen Varga Márton 1808-i Természet' Tudomány c. munkájával vitatkozva (36—45).

1821. — A Nemzeti Múzeum 1817-i kérdéseire beküldött, és 1821-ben Horváth István szerkesztésében kiadott három pályamunka szerzői mind jottisták. Kolmár József: Próbatétel a' magyar helyesírás philosophiájára. (62—9); Gáti István: Elmélkedés a' magyar dialectusról, lexiconról és helyes írásról (85); Georch Illés: A' magyar helyes írás' fő rendszabásairól (211—6). — Itt emlékezünk meg Szemere Pálnak erre a pályázatra írt, de kéziratban maradt A' jottographus és ypsilonista c. párbeszédes munkájáról (OSzK. 31. Quart. Hung).

1821. — Vörösmarty Mihály megírja tréfás színművét, az Y-háborút (Ö. M. VIII, 201—15), amelyben jottista álláspontot foglal el.

1826. — A Tudományos Gyűjteményben megjelennek Téti Takács József Észrevételei a' Magyar Orthographiáról (V, 24—57), amelyben főként ipszilonista álláspontját fejtegeti.

1832. — A Magyar Tudós Társaság a jottizmus mellett dönt.

b) A vita magja

De mi is a vita magja? — halljunk egy kortársat, Téti Takács Józsefet!

„Semmiben nem olly szembetünő a' magyar könyvekben az írásbéli különbség, mint a' *j* betüre nézve, midőn az a nevekben és igékben ragasztékúl szolgál e' következendő végbetük után, mint: *d, gy, l, ly, n, ny, t, ty.* — Némelly Irók az etymologia kedvéért, hogy a gyökérszó el ne veszszen azt vítattyák hogy a' j ragaszték, valamint egyébütt, úgy az említett mássalhangzók után is egész épségben megmaradgyon; így írván a' birtokos neveket, 's a' ragasztékos igéket: *vádja, nagyja, személyje, kinja, reményje, kútja, atyja, adja, hagyja, tsalja, bánja, hányja, látjuk, nevetjük,* 's a' t. — Mások ellenben így okoskodnak: Nem elég csak az etymologiára

vigyázni, hanem azon is kell igyekezni, hogy az euphonia kedvéért, melly minden csinos nyelvekben mérsékleni szokta az ortographiát, a' magyar írásban is az igaz és tiszta kimondásnak hangja kiejtessék . . . Azokáért az említett neveket és igéket igy írják: *vádgya, nagygya, személylye, kínnya, reménynye, kúttya, atytya* 's a' t. és *adgya, hagygya, tsallya, bánnya, hánynya, láttyuk, nevettyük* 's a' t. — Ezen két ellenkező felekezet közűl egygyik sem szükölködik fontos okok nélkül, 's azért nem csoda, hogy mind a' kettőnek vagynak sok követőjik" (TudGyűjt. 1826. V, 33—4). Hasonlóképpen mutatják be a két tábort mások is, pl. Kassai József kortársakkal vitázva (Nytanító. 36—42) vagy P. O. (TudGyűjt. 1825. 10—11), Kolmár József (Prób. 63—4) stb.

A jottista-ipszilonista írásmód vitája a következő esetekre terjedt ki:

A *d, l, n, t* szövég + *j* ragkezdet összeolvadásának jelölésére a birtokos személyragozás egyes és többes 3. személyében:

módja, módjuk	ill.	*módgya, módgyuk*
alja, aljuk	ill.	*allya, allyuk*
kínja, kínjuk	ill.	*kínnya, kínnyuk*
falatja, kertje	ill.	*falattya, kertye* v. *kerttye*

A *d, l, n, t* szövég + összeolvadásának jelölésére a tárgyas ragozásban és a felszólító módban:

adja, adják	ill.	*adgya, adgyák*
falja, falják	ill.	*fallya, fallyák*
kenje, kenjék	ill.	*kennye, kennyék*
látja, rontja	ill.	*láttya, rontya* v. *ronttya*

A *gy, ly, ny, ty* szövég + *j* ragkezdet teljes hasonulásának jelölésére a birtokos személyragozás egyes és többes 3. személyében:

nagyja	ill.	*naggya* v. *nagygya*
királyja, királyjuk	ill.	*királlya* v. *királylya*
anyja, anyjuk	ill.	*annya, annyuk*
atyja, atyjuk	ill.	*attya, attyuk*

A *gy, ly, ny* szövég + *j* teljes hasonulásának jelölésére a tárgyas ragozásban és a felszólító módban:

hagyja	ill.	*haggya* v. *hagygya*
folyjék	ill.	*follyon* v. *folylyon*
hányja	ill.	*hánnya* v. *hánynya*

A vitákban, az érvek és az ellenérvek felsorakoztatásakor egyik fél sem törekedett a fentebb felsorolt esetek teljességének aprólékos bemutatására: elvileg folyt a küzdelem. Anyagunk tárgyalásában mi is alkalmazkodunk a korszaknak ehhez a szemléletmódjához.

A két tábor vitáját Révai és Verseghy kezdte, rögtön az elején a lényeges érveket már ők felsorakoztatták. A küzdelembe később bekapcsolódók lényeges új bizonyítékokkal nemigen tudtak előhozakodni egyik álláspont védelmében sem, hanem csak a kezdeményező két tudós gondolatait ismételték, variálták. Joggal nevezték hát a jottistákat révaiánusoknak, az ipszilonistákat verseghyánusoknak (vö. Ferenczy János Horváth Istvánnak 1808. máj. 16; közli: Vass Bertalan, Horváth István életrajza 67).

A vita alapkérdése — s ezt Császár Elemér helyesen látja Verseghy-könyvében (197, 201) szemben Balassa Józseffel (TMNy. I, 209) meg Rubinyi Mózessel (Nyr. XXXIII, 30) — nem helyesírási, hanem nyelvtudományi probléma: a *j* etimológiája. A helyesírási megoldás ettől az etimológiától függ.

Révai álláspontját ismertetjük először az ElGr. alapján. (Megegyezik ezzel lényegileg az Antiquitatesben kifejtett magyarázat is: 297—310). Révai — mint ismeretes — abból az elvből indul ki, hogy: „Orthographiae principium primum, et certissimum, est etymologia" (ElGr. 152). Annak eldöntéséhez tehát, hogy kell-e j-t írnunk a *d, n, l, t, gy, ny* végződésű szavak után a fentebb felsorolt esetekben, az etimológiát kell segítségül hívnunk. — Révai szerint a birtokos személyragok is, az igei személyragok is eredetileg önálló szavak, személyes névmások voltak. A *fája* 'arbor eius' meg a *mondja* 'dicit' szóban például a *ja* elem nem más, mint: „Az ő névmása az, eredeti lehelletével *hő, vő, jő* 's az utólsó uralkodik most illő változással, *ja, je* . . . Ennek réfze a' *j;* és így már nem epenthetica" (VersMots. 148; valamint ElGr. 153, 331, 334, 557 stb.). Az alaktani elemzés tehát *fá* + *ja*, *mond* + *ja*, nem pedig *fá* + *j* + *a* *mond* + *j* + *a*. A helyesírásra nézve ebből az következik Révai szerint, hogy a raghoz szervesen hozzátartozó *j*-t fel kell tüntetni az írásban is. — A *mondja* 'dicat' alakban a *j* (a felszólító mód jele lévén) szintén nélkülözhetetlen az írásban. Így tagoljuk ugyanis a felszólító módú alakokat helyesen: *mond* + *j* + *a* (vö.: VersMots. 151; ElGr. 154, 553 stb.). Kivételek csupán a „süvöltő betűk", mert ezek után „ez a' *j* betű mind a' két esetben, akár réfze legyen a' *jő* névmásának, akár a' parantsoló módnak formálója, maga is süvölt: *ráz-za* és *ráz-z-a*, hajdan *ráz-ja*, és *ráz* + *j-a*, az eredeti formálással *ráz-jő* és *ráz-j-ő*" (VersMots. 151—2).

Verseghy egyik helyesírási elve, mint már idéztük: „Ammint az egyformaságnak, fzónyomozásnak és hangrendnek regulái fzerint

tiſztán és csínosan ejtyük a' beſzédet, úgy kell azt írnunk is" (Felelet 326). A *j* elem (s ezt Verseghy számos érvvel bizonyítja műveiben; vö. TisztMsg. 28—30, Gr. 161—6, Felelet 325—66), nem szerves része, nem „bélyegbetűje" sem a birtokos, sem az igei személyragoknak, sem pedig a felszólító módnak. Arról van csak szó, hogy: „Mikor két vocális jön öſzve, akkor . . . a' két öſzveakadó vocális közé epentetikát [kell] tenni, mint: *fája, ſzövi*, mellyeknek gyökerei *fa* és *ſző*" (TisztMsg. 45). Mivel a szónyomozásra (az etimológiára) nem kell ezek szerint tekintettel lennünk, hiszen a raghoz nem tartozik sohasem *j* elem, nyugodtan írhatjuk a *d, l, n, t* végű szavakat is minden esetben kiejtésük szerint: *tugygya, találylya, ſzánynya, mutatytya*, illetőleg a kétjegyűket egyszerűsítve: *tudgya, talállya, ſzánnya, mutattya* (vö. Felelet 345).

Mai tudásunk szerint tehát az történt, hogy a nyelvtörténész Révai (mert tévedett a *-ja, -je* rag eredetében) elfogadta a helyesírásban a leíró alaktani elvet; illetőleg a leíró szemléletű Verseghy (mert igaza volt a *-ja, -je* rag eredetében) elutasította a helyesírásban a leíró alaktani elvet.

Itt jegyezzük meg, hogy a *j* elszaporodásának okául Verseghy nem csak a hibás etimológiát jelölte meg. Szerinte a régi nyomdászoknak, akik csak latin betűkészlettel rendelkeztek, nem volt elég *y* betűjük. Szorultságukban *j*-t szedtek a helyébe (így lett a *kertyéből kertje*). A *j*-s íráson azért is kaptak a nyomdászok és az íródeákok (kiknek nem sok gondjuk volt akkor a helyesírásra), mert az írást szembetűnően rövidebbé tette (*mutatytya* helyett csak *mutatja*). Az idegenek is okai a *j*-zésnek, mert pl. a németek a *gy, ly, ny, ty*-t nem tudván kimondani és hallva a magyaroktól az *írja, döfjük* formákat, *j*-vel ejtették emez írásképeket: *all-ya, honn-ya, találl-ya* (vö. Felelet 333—5; hasonlóképpen: TisztMsg. 27; Ort. 1817. 16—7; Gr. 55, 160).

Jóllehet az egész kérdés azon sarkallik, hogy a *j* elem mi, a *j* eredetének vitájába a kortársak nemigen elegyedtek bele (vö. Császár, Verseghy 201). Nem is csoda ! A nyelvhasonlításon alapuló történeti nyelvészethez még nagyon kevesen értettek, ezért viszonylag csak kevesen kockáztatták meg véleményük kinyilvánítását. — A DebrGr. az etimológiában Verseghy álláspontjával megegyezőleg nyilatkozik (a *j* csak „szolgabetű"), ám a helyesírásban a leíró alaktani elv alapján állva Révaival jut közös nevezőre (vö. i. m. 54, 63, 90). — Pápay Sámuel öntudatos híve Verseghy felfogásának, és azt vallja, hogy a *j* sem a tőhöz, sem a toldalékhoz nem tartozik, hiátustöltő szolgabetű csupán, tehát az írásban feltüntetnünk nem szabad, ha más hangot mondunk helyette (vö. LitEsm. 138—9). — Baróti Szabó Dávid Verseghy bélyegbetű-ellenes érvei közül hoz

fel egyeseket (Orth. 56—7). — Téti Takács József a DebrGr.-val vitakozva hosszan nyilatkozik a *j*-ről (TudGyűjt. 1826. V, 52—5). — Kolmár József, aki mindenben a nyelv géniuszának megnyilvánulását látja, úgy vélekedik, hogy a „jód" különös munkájáról van szó a vitatott esetekben (vö. Prób. 65), és Révai alapján áll. — A legtöbb nyelvtan azonban csak közli nyelvtörténeti okoskodások nélkül a maga jottista (vö.: Földi, Gr. 51; Gyarmathi, Nyelvm. I, 225; Farkas, UngGr. 7—8; Gáti, Elm. 85; Georch, HÍrás 21; stb.) vagy ipszilonista (vö.: Vályi, GrK. 6, Szaller, HungGr. 56—8. stb.) álláspontját.

c) Érvek és ellenérvek

α) A *-ja, -je* rag eredetibb, és a felszólító mód *j*-jének önálló nyelvi elem voltából fakad Révainál az, hogy szerinte nemcsak az írás *mondja, látja, kertje* stb., hanem az ejtés is *mond-ja, lát-ja, kert-je* stb. Így olvassa a nyelvtörténeti adatokat is, hacsak lehet, és a *mongya, láttya* stb. ejtésmódokról az a véleménye, hogy ezek a tudatlan tömeg ajkán elromlott formák (vö. ElGr. 33, 117, 154 kk.)

Verseghy ezzel szemben lehetetlennek tartja a *j*-s ejtést, és következetlenséget lát abban, hogy *lát-já*-t de *ráz-zá*-t akarnak ejtetni a jottisták (vö. TisztMsg. 28). Felhívja a figyelmet arra, hogy „sokan a' Magyarok közűl már annyira elcsábíttattak, hogy e' szavakot *látja, fonja találja* németesen ejtik, úgy mondván ki bennek a' *j* betűt, mint ezekben *írja, fogja, várja*" (Ort. 1817. 14). Éppen ezért Verseghy nyelvrontást lát a *j*-vel való írásban, mert rossz, németes kiejtésre szoktat. Szembeszáll Révaival, aki szerint „tanácsosabb nekünk az efféle ſzavakot így írni *al-ja, hon-ja, kín-ja, talál-ja, áztat-ja*, és németesen ejteni, mivel az illyen kimondást az idegenek könnyebben megtanúlhattyák, mint im' e' magyarost *alylya, honynya* 's a' t. Boldog Isten! micsoda mondás ez eggy Nyelvmüvelőtűl, eggy Hazafitúl!" (Gr. 62; azonosan: Felelet 360—1). — Küzd a *j*-s ejtés ellen Vályi András is (GrK. 6, GrVitK. 49b), fél a németes ejtés terjedésétől Baróti Szabó Dávid is (Orth. 55—6), a magyaros ejtés érdekében híve Téti Takács is az ipszilonista írásmódnak (TudGyűjt. 1826. V, 32). Pápay Sámuel is arról panaszkodik, hogy a jottisták megrontották „némelly Magyarainknak igaz szóejtését" (LitEsm. 147).

Persze a replika sem késik az ipszilonistáknak a kiejtést védő érvelésére: a *mondgya* írásmód ilyen ejtést sugall, és így sem beszélnek ép nyelvérzékű magyarok: „Ergo talis esto scriptio, qualis est pronunciatio . . . Quis de vulgo sic ista pronunciat: *ad-gya, had-gya, mond-gya, gond-gya?*" (ElGr. 156; hasonlóképpen: VersMots. 90;

Zádor György Kazinczynak, KazLev. XIX, 473—4:1825.; Kassai, Nytanító. 42—3).

A kortársak nem követték ugyan Révait a betűejtésben, de nem is riadtak vissza (Verseghy módjára) az *adja, kertje* stb. írásmódtól. A *d, l, n, t* + *j* kapcsolatot ugyanis automatikusan végbemenő összeolvadásnak fogták fel, amelynek eredménye a kiejtésben hosszú *gy, ly, ny, ty*. Földi János írja például Kazinczynak: „A' *d, l, n, t* betűknek öszve érkezése (Concursusa) a' *j* betűvel, hasonló hangot ád mint a' *gy, ly, ny, ty*" (KazLev. I, 306—7:1789.); hasonlóképpen: Farkas, UngGr. 7—8; Kolmár, Prób. 61—3; Kazinczy Dessewffynek, KazLev. V, 410:1808.)

β) Az *ad-ja, kert-je* stb. kiejtés helyesnek minősítéséből Révainál az is következett, hogy az *aggya, kertye* stb. kiejtésben nemcsak a *j*-vel való összeolvadást (lágyítást) tartotta a nép romlott szokásának, hanem az így létrejött hang hosszú (geminált) ejtését is (ElGr. 117—8).

Vele szemben az ipszilonisták éppen azért kívánták a *láttya, adgya* stb. írásmódot, mert azt vallották, hogy a geminált ejtést (amely nyelvünknek egyik jellegzetessége) fel kell tüntetni írásban is. Jellemző, mit ír Verseghy a geminált kiejtésről: „Illyforma figyelemébreſztő, és az én itéletem ſzerint napkeleti nyomosítást a' Zsidó ſzent nyelvben is találunk . . . és Dógesnek neveztetik" (Felelet 363; hasonlóképpen: TisztMsg. 26). Verseghy felfogása szerint a jottisták eltüntetik a „dóges"-t, és kényelmi okokból ragaszkodnak csak annyira a *j* „bélyegbetű" voltát állító elméletükhöz. Ugyanis „e' sükeretlen vélekedés . . . párnája ama röstségnek, melly az öſzvetett betűknek duplázásával bajlódni nem akarván, csak czégért akar utánnok akaſztani, melly a' duplázást jelentse" (TisztMsg. 28).

Míg Révai az „úgy beszéljünk, ahogyan írunk" elve miatt nem tudta összeegyeztetni a szóelemző írásmódot a palatalizált és geminált kiejtéssel, Verseghy pedig az „úgy írjunk, ahogyan beszélünk" elve miatt ragaszkodott a palatalizáció és a gemináció jelöléséhez; addig a kortársak többsége a két szélsőséges álláspont összeegyeztetésére törekedett, azaz *dl, lj, nj, tj*-t akart írni, de *ggy, lly, nny, tty*-t akart kiejteni. Sokan ténykérdést láttak ebben a kettősségben, és magyarázatra nem is törekedtek. A DebrGr. például leszögezi, hogy *dj, lj, nj, tj* írandó, akárhogyan ejtsük is ki ezeket a betűkapcsolatokat (i. m. 90). Ugyanígy tesz Földi János is (KazLev. I, 306—7). Van aki megpróbálkozik magyarázattal is, így Kolmár József. Szerinte: „éppen a' Jód az, a' melly a' *d, t, l, n,* betűket egészszen meg hatja, által járja, és azokat mintegy felolvasztván, formálja azokból a' *gy, ty, ly, ny* új, és lágy hangokat. Mitsoda

philológiai igazságtalanság volna tehát itt a' Ragasztó Jódot írásunk ban el hagyni, és számkivetni?" (Prób. 67.)

γ) A helyesírási alapelvekről szólva már vázoltuk, hogy korszakunknak fontos törekvése volt az, hogy ugyanaz a hang mindig ugyanazzal a betűvel jelöltessék. Révai is, Verseghy is ezt akarta. Révai azzal, hogy *d-j, l-j, n-j, t-j* kiejtést kívánt, nem került szembe a fentebbi elvvel, de szembe került a nyelvi valósággal. Verseghy ezt aknázta ki, amikor az élő nyelvre hivatkozva a következőképpen érvel helyesírási felfogása mellett: „A' hangoknak ... felcserélésénél sokkal nagyobb hiba még az, mikor eggy betűnek többféle hangot tulajdonítunk. Ezt cselekſzik azok, a' kik a' *j* betűnek ötféle hangot adnak, ... Példának okáért, e' ſzókot: *tudja, tanúlja, fonja, látja* így kívánnyák az olvasásban ejtetni: *tugygya, tanúlylya, fonynya, látytya.* E' hibát tehát kerűllyük el, és írjuk e' ſzavakot úgy, ammint az igaz Magyar ejti: *tudgya, tanúllya, fonnya, láttya*" (Ort. 1817. 12—3). — És az ide csatlakozó jegyzetben: „minek csabíttyuk el ... az olvasót, és kivált a' tanúló gyermeket más hángra, az eggyiket így írván *béllyeg*, a' másikot pedig ímígy *ítéljek?* ... Ugyanazon hangot mindenkor eggyféle betűvel írni nagyon ſzükséges csak a' végbűl is, hogy az olvasónak az olvasás, a' tanúlónak a' nyelvtanúlás megkönnyebbítessen" (Ort. 1817. 13—4; hasonlóképpen: TisztMsg. 26; Gr. 43—4; Felelet 344—5; Pápay, LitEsm. 137).

Ám Kazinczy (egy Berzsenyinek írott levelében) kimutatja, hogy helyesírásunkban nem valósítható meg teljes következetességgel az, hogy egy hangot mindig ugyanazzal a betűvel jelöljünk. Mert igaz törvény ugyan, hogy „ugyan-azon hang minden esetekben ugyan-azon betűk által jegyeztessék ... de megtéveszthető. Ez tévesztette-meg az Ypszilonistákat, hogy nem ügyelnek a' szók' formátiójira, 's a' *nyalját, vonját, hatját, ... nyallya, vonnya, hattyá*-nak írják ... valahol a' hangzás tökéletesen ellene nem kiált a' gram. formátiók charact. jegyeinek ... ott már nem a' hangot kell követni, hanem a formátiókat. [Ha mindig a kiejtést követjük az írásban] így kell írnunk: *mongya, nággya, rúggya* (nem *mondja* vagy *mondgya*, mert a' kimondás *d*-nek hangja nélkül esik), 's *nyallya, fallya, vonnya, hánnya, attya, mászszor* és *szászszor;* 's *baráccság, mulaccság, véccség, kéccség, németccség, tóccság, vaccság, imáccság, szabaccság.* Ezek szembe ötlő képtelenségek" (KazLev. VIII, 359—60:1811.).

A fonematikus elv alapján álló Kazinczy ilyen módon igen világosan látta már, hol a határa a szóelemzésnek és a kiejtés szerinti írásnak. És verstani érvvel elhárítja annak veszélyét is, hogy a „dóges" elvész: „Valahol compositio van (akár flexio csinálja azt, akár két

szónak öszve ragasztása: *nyal-ja, setét-ség, lakatsark)*, ott positio metrica is van, úgy hogy az *adja, falja, vonja, hatja*, nem pyrrhichiuszi lábak, hanem trohaic" (uo.).

δ) A helyesírási elvek tárgyalásakor már rámutattunk arra, hogy általános törekvés volt korszakunkban a szóelemeknek az írásban való feltüntetése; a szóelemző írásmód kiterjesztése a kiejtés szerinti írásmód rovására.

Ebben az összefüggésben nézve a jottizmus-ipszilonizmus álláspontját, nem volt nehéz Révainak bizonyítania, hogy ellenfelei önellentmondásban vannak. Gondolatmenete a következő: Ha a „vulgus"-nak, a tömegnek romlott kiejtésére alapozzuk a helyesírást, *hej, mej, bódog, óma* stb. lenne írandó, ám ezt senki sem teszi. Nem írjuk *atta, tutta, vattok, anna, tunna, vannak, hannak, ravasság, egésség, igasság, üdvösség* stb., pedig ez a kiejtés. Következésképpen nem helyes az ipszilonista *vonnya, hallya, kertye* stb. Írásmód sem. Illetőleg, ha helyes, jók az előző kiejtés szerinti írásképek is. Ezt viszont az ipszilonisták sem követelik. Legyenek hát következetesek, s ha *adtá*-t, *hagyná*-t, *ravaszság*-ot, *igazság*-ot stb. írnak, írjanak *adjá*-t *kertjé*-t stb. is (vö. ElGr. 155—6).

Mások nem a következetlenséget olvassák az ipszilonisták fejére, hanem azt hangoztatják, hogy „Az eredeti vagy törzsökös akár Névszóknak, akár Verbumoknak, minden változtatásban, vagy hajtásban tisztán meg kell maradni" (Földi Kazinczynak, KazLev. I, 306—7: 1789.), és annak az aggodalmuknak adnak kifejezést, hogy az ipszilonista írásmódban a „gyökér" elvész. Idézzük a DebrGr. szenvedélyes érvelését: „Mi lenne az Anglus vagy Frantzia Nyelvből, ha azokbann a ſzók, a kimondás ſzerínt íródnának-le? Szint' így elkortsosodik és elrontódik a Magyar Nyelv is . . . a hibás írás miatt az effélék: *parantsolattya, kappannya, pagygya, zabolálya, paripálya*, idővel Ragaſzték nélkűl majd így mondódnak: *parantsolaty, kappany, pagy, paripaly* 's a' t. A hibásonn írt ígékből is: *tugygya, higygye, ſzánnya, láttya, fallya, haraplya;* idővel, *tugyom, higyem, falyom, haraplyom, ſzány, ſzányom, láty, látyom* talál kerekedni" (i. m. 90). — A téves elvonástól, a „gyökér" megromlásától fél Kassai József is (vö. Nytanító. 45, 36—8), Georch Illés is (HÍrás. 22—3). S hogy a téves gyökelvonás lehetősége nem rémkép csupán, többen a *honnya* írásmódból elvont *honnyi* szóalakot hozzák fel bizonyítékul, melynek helytelen voltát (az yháború egyéb kérdéseit is érintve) többen is szóvá tették. Így Révai Miklós (Kazinczynak, KazLev. III, 382—3:1805.), Kazinczy (Rumy Károly Györgynek, KazLev. VII, 95:1809.; továbbá Pápay Sámuelnek, KazLev. VII, 141:1809.), Zádor György (Kazinczynak, KazLev. XIX, 474:1825.), Pápay Sámuel (LitEsm. 105).

Miképpen próbálták az ipszilonisták ezeket az érveket visszautasítani, cáfolni?

Ha Révai azt veti az ipszilonisták szemére, hogy nem következetesek a kiejtés szerinti írásban, Verseghy azt kéri számon a jottistáktól, hogy miért nem következetesek a jottázásban, és miért nem „jottával írják e' ſzókot is: *rázja, iſzják, ſzidalmazja, veſzjük* 's a' t." (TisztMsg 28). — Már idéztük, mit felelt erre Kazinczy!

Ami pedig a „gyökér" elveszésének aggályát illeti, az ipszilonisták ettől nem féltek. Téti Takács József így hárítja el a DebrGr.-ban kifejezett jottista aggodalmakat: „a gyökér szavakat sokkal gondosabban meg szokták őrízni mind a' közbeszéd, mind a' szótárok, hogy sem más valaki, mint éppen csak egy nyúlszívű Magyar félhessen jövendőre az illyen ijesztő vázoktól: *parantsolaty, pagy, tugyom, higyem, haraplyom, látyom* 's a' t." (TudGyűjt. 1826. V, 53—4). — Horváth Endre, a Téti Takács József-féle észrevételek közzétevője egy megjegyzésben írja: „A' gyökeret csak akkor lehetne félteni, ha a' gyökérszót soha ragaszték nélkűl ki nem mondanók" (TudGyűjt. 1826. V, 52).

Nem látták az ipszilonisták veszélyesnek a maguk írásmódját a gyökerekre nézve azért sem, mert rejtetten ugyan, de ez is szóelemző írásmód volt, legalábbis a tőszóra nézve. Mert igaz ugyan, hogy pl. a *láttya* írásforma egy teljesebb *látytya* alak egyszerűsítésének eredménye, tehát elméletileg teljesen fonetikus írásmódú; ám a valóságban *lát-tya* tagolásúnak is felfogható, tehát meg van őrizve a gyökér, és csak a *j* helyett van *ty*, a *j* viszont nem gyökérbetű, ezért nem számít. — Révai le is leplezte az ipszilonista írásnak ezt a belső, az ipszilonistáktól nemigen szellőztetett sajátságát. Nyelvtanában egy külön pontot szentel a problémának, s felteszi a kérdést: „At, si radicis tanta est cura, cur non etiam affixi? Cur falso docetur *ja* post *d* abire in *gya*, post *l* in *lya*, post *n* in nya, post *t* in *tya?*" (ElGr. 156). S hogy mennyire tarthatatlan és a gyökér ellen irányul az ipszilonista írásmód, azt a továbbiakban azzal bizonyítja, hogy párhuzamul mellékjeles betűkkel írja le: *aǵ-ǵa, mon-ǵa, faḽ-ḽa, voṇ-ṇa, ron-ṭja, falaṭ-ṭa* stb. Logikus ezek után pontjának befejezése: „Iam in his, vulgi pronunciatione, cum et radix, et affixum corrumpatur: recto ratio suadet, restituta radice, et affixum esse restituendum" (ElGr. 157).

A rejtett szóelemzés leginkább a *nádgya, adgya* formákban mutatkozott meg: a következetesen fonetikus írásmód ugyanis — mint erre Révai Miklós (ElGr. 157) és nyomában Kassai József (Nytanító. 42) siet is rámutatni — *agygya, mongya, gongya* stb. lenne. — Verseghy a következőképpen próbálja meg elhárítani ezt a nehézséget: A *gy* betű helyett *dy*-t kellene használnunk, s akkor

következetesen írhatnók: *addya, náddya* stb. A *dy* betű bevezetése azonban a hagyomány miatt már nem lehetséges, a teljesen kiejtés szerinti írásmód *(tuggyuk, nággyai* stb.) „valóban annyi volna, mint a' régi hibát új hibával ſzaporítani; mert *gygy* vagy rövidebben *ggy* betűköt csak akkor írhatunk, mikor a' *gy* betüt kell megduplázni, mint e' ſzókban: *nagygyaink, hagygyuk,* vagy *naggyaink, haggyuk.* Ezt értyük mink akkor, mikor azt mondgyuk, hogy az efféle esetekben a' *d* gyökérbetüt akarjuk fenntartani; a' mi valóban az etimologyiának föbb hivatallyai közé tartozik" (TisztMsg. 31—2; hasonlóképpen: Gr. 338, Felelet 365—6; Pápay LitEsm. 144; stb.) A *d*-nek tett emez engedmény miatt véli Riedl Frigyes, hogy Verseghy nem is volt annyira fonetikusan író, mint állítják róla (Nyr. IX, 493), ám Császár Elemér (i. m. 190) helyesen igazítja ki Riedlt: Verseghy „szóelemzése" a *-ja, -je, -j* esetében csak látszat, véletlen egybeesés, amely a szabályos kettőzés *(tyty)* egyszerűsítéséből *(tty)* ered. — Ezt a szóelemző látszatot sugallja egyébként Verseghynek a hosszú kétjegyű betűk elválasztására adott szabálya is: *aſ-ſzony, talál-lyon* (vö. Gr. 60).

Az ipszilonisták közül többen ebben az írásmódban látták a szóelemzés és a kiejtés összeegyeztetésének lehetőségét. Baróti Szabó Dávid ezt írja: „Ezen írás' módgya [ti. *hagygya, osztálylya*] az e' féle ſzókban leg tökélletesebb: mert . . . a' gyökér ſzót a' maga épségébenn mindenütt meg-tartya. — De az illyen hoſzszas írást követök-is hibáznak, így írván: vigaſzta*lylya*, . . . kí*nynya*, . . . bará*tytya*, . . . enge*gygye*, 's a' t.: mert ámbár fenn-marad az igaz hang ezen írásbann; mindazonáltal meg-rontatik a' gyökér. Nem mondattnak, vígaszta*ly*, ha*ly*, kí*ny*, bará*ty*, tu*gy*, mó*gy*, 's a' t. (Orth. 54). Ezért javasolja ő is a *láttya, találllya* féle írást (uo.) Téti Takács József is azért vallja magát az ipszilonizmus hívének: „Mivel ezen írás' módgya megfelel mind az etymologiának, . . . mind az euphoniának, . . . azt a törvényt tartván: hogy a' gyökérszó, a' mennyire csak lehetséges, csorbulás nélkül megmaradgyon, 's csak a' *j* ragaszték olvadgyon *gy, l, ly, n, ny, t, ty* betűkre a' gyökérszónak végbetűjéhez képest" (TudGyűjt. 1826. V, 34). — Ilyen eklektikus, a szóelemzéshez közeledő Pápay Sámuel is (LitEsm. 143—4).

ε) A fonetikus írásmódot követő, de közben az etimológiára is ügyelő ipszilonistáknak el kellett hárítaniuk azt a nehézséget is, amelyet a mássalhangzó + *t* végű szavak vetettek föl. Téti Takács József (Verseghyvel megegyezőleg) így veti föl és így oldja meg a kérdést: „így kell e írni: *sajttya, tarttya* 's a' t. vagy így: *sajtya, tartya* 's a' t. Vélekedésem szerint az illyen esetekben nem éppen szükséges a' vég *t* betűnek kettöztetése noha igazság szerint úgy

kellene írni, s' azért jobb is volna így írni. Okaim az engedésre ezek: 1. Mert a' kimondásban sem hangzik észrevehetőképpen a' *t*-nek kettőztetése. 2. Mert a' gyökérbetű amúgy is kitetszik. 3. Mert az írás így könnyebb, és szaporább" (TudGyűjt. 1826. V, 35). — Az érvelés persze, ha tekintetbe vesszük a *gondgya, mondgya* írásmódokat, persze ugyancsak sántít, mert a *kertye, tartya* formákban a „gyökér" bizony elvész, és következetlenség a *d* végűek írásmódjához képest.

φ) Nem kis problémát okoztak az ipszilonista írásmódban a kétjegyű betűk. Teljes következetességgel ugyanis így kellett volna mindig írni: *hagygya, kínynya, látytya* stb. Ennek a körülményeskedésnek az eltávoztatására azonban Verseghy és követői a kétjegyűek egyszerűsített kettőzését javasolták (vö. Verseghy, Gr. 61 stb.). Eljárásuknak az írás meggyorsulásán kívül az az előnye is megvolt, hogy többnyire a „gyökér" is világosabbá vált, lehetséges lett a *lát-tya, kín-nya* stb. tagolás. Más esetekben viszont éppen az egyszerűsítés révén homályosult el a szótő: a *naggya, haggya, hánnya* alakok a *gya, nya* toldalék elvonása után *nag-, hag-, hán-*t eredményeztek, s ez egyeseket zavart. A szóelemek világos megőrzése és tükröztetése érdekében Téti Takács József azt javasolta, hogy a *gy* végű szavakban „az *y* mind a' gyökérben, mint a' ragasztékban kiírattassék, p. o. *nagygya, hagygya.*" Érvei: a hosszú ejtést így tükröztetjük tökéletesen; világosan kitűnik, hogy nem összetételről *(meggyalulom* stb.) van szó; az elválasztásnál sem lehet zavar *(nag-gya* stb.; vö. TudGyűjt. 1826.V, 35).

χ) Összefüggött a jottista-ipszilonista írásmód az elválasztással is. — A jottisták így választottak el: *nád-ja, hagy-ja* stb., mert két magánhangzó között álló két mássalhangzónak fogták föl a *dj*-t, *tj*-t, *gyj*-t stb. (vö. Révai, ElGr. 89). Ez az elválasztás teljesen meg is felelt Révai kiejtési elveinek. — Az ipszilonisták viszont, akik nem két külön hangot, hanem egyetlen hangot vallottak ezekben az esetekben, megbotránkoztak ezen a „barbár" elválasztási módon. Verseghy szerint, ha azt akarjuk, hogy a *nádja, tudja, tálja, találja, honja, vonja, rétje, tanítja* stb. szavakban *ggy, lly, nny, tty* ejtessék, „vagy így kell a' silabizatióban és az írásban a' fellyebb említett ſzavakot ſzétſzakaſztanunk: *nádj-a, tudj-a, tálj-a, találj-a, honj-a, vonj-a, rétj-e, tanítj-a,* vagy imígy: *ná-dja, tu-dja, tá-lja, talá-lja, ho-nja, vo-nja, ré-tje, tani-tja.* [Ezek az elválasztási módok azonban természetellenesek.] Ha ellenben ugyanazon ſzavakot ... így íratjuk ... *tud-ja, nád-ja, tál-ja, talál-ja, hon-ja, von-ja, rét-je, tanit-ja* [helytelen, németes *d* + *j*, *l* + *j*, *n* + *j*, *t* + *j* kiejtéshez szokunk]" (Ort. 1817. 30—1) hasonlóképpen: Ort. 1817. 14; Gr. 61—2 és 16; Felelet 359—60).

x) Bár a kérdést nem döntötte el (ezért is hagytuk ezt a szempontot utolsónak) fontos kelléke volt mind a két tábor fegyvertárának a hagyományra való hivatkozás.

Különösen az ipszilonisták érveltek azzal, hogy a régiségben gyakoribb volt a kiejtést követő írás (vö. Téti Takács, TudGyűjt. 1826. V, 45,) ez az eredeti magyar eljárás, amelyet később a jottisták megrontottak és eltorzítottak. Jellemző Pápay Sámuel gondolatmenete: „Hijjában futnak [a jottisták] védelemért a' régi Könyvírókhoz, mert egy az, hogy az idegen Nyomtatók az Irók' akarattya ellen ezer sebeket ejtettek nyelvünkönn, annak nyomtatásában, más az, hogy ha jól volnának is a' régi Könyvek nyomtatva, de a' fellyebbiek szerént a' régi Irók minékünk sem írásunkra sem szóejtésünkre nézve egy betüt sem parantsolnak, harmadik pedig, hogy inkább régi Iróink is többnyire a' Szóejtést követték itt és nem írták *j*vel a' fellyebb említett hangokat, mint Komjáthi, Erdösi, Pesti, Tinódi, Telegdi, Székely, Pétsi, Lépes 's a' t." (LitEsm. 137—8). Verseghy — mint a *j* terjedésének okairól szólva is láttuk — többször hivatkozik a kiejtést inkább követő régiségre és kárhoztatja a jottát bevezető grammatikusok eljárását (pl.: Tiszt-Msg. 26—7; 31—3, Gr. 160, 338; Felelet 333—5).

A másik oldalon leginkább Révai volt az, aki a helyesírás múltjából vett érvekkel támasztotta alá a maga elméletét. Az ElGr.-ban egy „Antiquitatem male provocant" című fejezetben végighalad írásunk történetén az első nyelvemlékektől egészen a maga koráig, és pontos filológiával mutatja ki a jottista írásmód töretlen hagyományát, illetőleg fokozatos erősödését. Felfogása szerint már a HB.-ben vannak jottista írású szók *(latiatuc = látjátok!* stb.), más nyelvemlékekben is megőrződött az eredeti magyar kiejtést tükröző eme szokás, amelyet (szemben a romlott népi kiejtést rögzítő Tinódival, Pázmánnyal, Káldival stb.) a grammatikusok, úgymint Geleji Katona, Medgyesi, Tsétsi, Tótfalusi fenntartottak (ElGr. 157—66). Révainak az ipszilonisták fölötti óriási fölénye a nyelvtörténetben meggyőző módon bontakozik ki ebből a fejezetből: míg amazok csak általánosságban hivatkoztak a régiekre, Révai minden állítását adatok sorával igazolta. A kiejtést követő szerzőket is, jobban látszik ismerni, mint ellenfelei.

Ezek az érvek és ellenérvek forogtak a vitában a kezdettől a végéig. Új érvvel csak Szemere Pál hozakodott volna elő, ha „A jottographus és ypsilonista" c. dialógusa nem marad kéziratban. Mint P. Balázs János „Szemere Pál mint nyelvész" c. cikkében rámutat, Szemere a következőkkel is érvelt a jottizmus mellett: „a magyar nyelv az általános grammatika meghatározása alapján ragasztékos nyelv, s ez azt jelenti, hogy a szók ragozott alakjaikat

nem a tő ramifikáltatása által alkotják, mint az inflexiós nyelvek, hanem fő- és segédgyökerek összeragasztásával. Márpedig ha azt írjuk: *agygya, bottya, vonnya,* ezzel elismerjük, hogy a tőhang változott meg, tehát a magyar nyelv is inflexiós nyelv lenne. Ha azonban ragasztékos nyelvnek tartjuk, akkor a fő- és mellékgyökeret az írásban is meg kell különböztetni, vagyis csak ez a helyes írásmód: *ad-ja, bot-ja, von-ja, tol-ja; ad-sz, ad-na, ad-tuk; kemény-ség, remény-t*" (MNy. LVII, 427).

d) A jottista helyesírás győzelmének okai

Akik ezt a kérdést eddig érintették, Révait és Kazinczyt szokták említeni, mint a jottista helyesírás győzelemre vívőit. Simai Ödön Kazinczy-tanulmányában például ezt írja: „Az ypszilonista háborúban . . . Kazinczy a *j* pártján küzdött, s az a körülmény, hogy barátai, tanítványai közül sokan, főleg a fiatalok közül: Szemere, Döbrentei, Kölcsey, Helmeczi, továbbá Kis, Dessewffy az ő közvetítésével szintén Révai tanítását fogadták el, biztosította a *j* győzelmét" (MNy. VII, 309). Azaz Révaié a tudományos megalapozásnak, Kazinczyé a csata diadalmas megvívásának érdeme. Hasonlóképpen vélekedik Császár Elemér Verseghy-monográfiájában (202—3), Bánóczi József Révai-monográfiájában (342), Balassa József a TMNy.-ban (I, 209), Kniezsa István helyesírástörténetében (MHír.[2] 25), Pais Dezső előadásában (I.OK. IV, 454).

Anélkül, hogy csökkenteni akarnánk Révai és Kazinczy érdemeit (hiszen fáradhatatlanul agitáltak felfogásuk mellett (vö. pl. Erdődy János Kazinczynak, KazLev. II, 271: 1792), rá kell mutatnunk arra, hogy a kérdés nem ilyen egyszerű.— Szerintünk Révai és Kazinczy minden tanítványaikkal és híveikkel együtt sem tudták volna diadalra vinni a jottizmust (mint a szóelemző írás egyik esetét), ha nincs már ennek az írásmódnak régi hagyománya, ha nincsenek így író tömegek, ha csak ők lettek volna jottisták, és nincsenek már előttük meg mellettük mások ezen a véleményen. Révai is, Kazinczy is csak egyike azon sokaknak, akik a szóelemző jottista írásmódért szálltak síkra. Csak nekik, vagy főleg nekik tulajdonítani a dicsőséget, igazságtalanság lenne Földivel, Gyarmathival, a DebrGr. szerzőivel, Benyákkal, Kassaival, Farkassal és még sokakkal másokkal szemben. Azt hisszük, helyesebb, ha (személyek érdemeinek latolgatása helyett) inkább azt próbáljuk meg kinyomozni, miért álltak az illető személyek a jottizmus mellé, melyek voltak a jottizmus győzelmének objektív okai.

Mindenekelőtt azért maradt felül a két írásmód küzdelmében

a jottizmus, mert a leíró alaktani elemzés szerinti írás elvének (amely más vonatkozásban is győzedelmeskedett a fonetikus írásmód fölött) az *adja*, *hagyja* stb. típus felelt meg. A jottizmus helyesírásunk fejlődésvonalának megfelelő, tehát haladó, az ipszilonizmus az évszázadok óta lassan végbemenő tisztulást akadályozó, tehát visszahúzó írásmód volt. Kolmár József így foglalja össze a jottista írásmód előnyeit: „1. Nem írhatjuk így: *agyátok*, *látyátok*, *felelyük kíványuk* — mert igy el vész a' Dagess, melynek ott kell lenni mindenkor. — 2. Nem írhatjuk, noha igy mondjuk: *gongya*, *mongya*, *horgya*, *kargya* — mert igy el vész a' Gyökérbetű, mellyet tsak az nem őriz, a' ki a' Magyar Nyelvnek lelkét, és a' Napkeleti Nyelvek mivoltát vagy nem érti, vagy érteni nem akarja. — 3. Nem írhatjuk: *gondgya*, *mondgya*, *hordgya*, *kardgya* — mert igy kelletinél több betűt írnánk ... mellynek ott semmi helye nintsen; mert az illyenekben az adformans syllabica soha sem volt a' kelletlen hangú *gya*, hanem a' *ja*, a' mit könnyű észre vennünk, ha ezt a' szót, tagokra osztván, syllabizáljuk; *kard-ja*, és *kard-gya*, a' holott is igen szembe tűnik a' hátulsónak képtelensége; és ezt az idomtalan szót soha nem teszi jobbá az ok nélkül gondoltt Energica forma ... 4. Nem írhatjuk, ámbár illyen formánn ejtjük: *hasittya*, *találllya*, *jelennyen*, mert igy a' Jód, az ide nem tartozó *y*-nal fel tserélődvén, törvénytelenül számkivettetnék. — Írjuk hát: *gondja*, *lakatja*, *vagyonja*, *adja*, *mondja*, *látja*, *hallja*, *falja*, *szedjünk*, *menjünk*, *imádjunk*, *tseréljen*, *szünjön*, *feredjen*, *Atyja*, *Anyja*, *Bátyja*, *Nénje*, ezek helyett: *Atyája*, *Anyája*, *Bátyája*, *Nénéje*, mint sokan mondják: *Ipája*, *Napája*, *Hugája*, *nagyja*, *feje lágyja* 's a' t. — mert igy meg nyerjük a' Gyökérbetűket, — a' Jódot — a' Dagest — a' szónak egész valóságát — a Ragasztékok' igazi formáját — a' legkevesebb betű számot, és igy meg nyerünk mindent. Hogy az illyen módonn öszve érkezett Mássalhangzókat, valamelly kimondásbeli könnyebbségért, új, és különös hangal ejti a' közönséges Pronunciatio: az már az ő dolga —, az már a' Magyar ajakaknak geniusa. Ám beszéljen a' gyors beszéllő az ő módja szerént: de az Író írjon a' Nyelvnek meg határozott törvényjei szerént. Attól félni, hogy ne talám az illyen írás módja el rontja az élő Nyelvet, gyáva félelem, és ok nélkűl való. Mert ... ha mind örökké igy írjuk is: *gondja*, *kardja*, *látja*, *menjünk* 's a' t. soha nem olvassa azt az Olvasó, se nem mondja a' beszéllő másként, hanem *gongya*, *kargya*, *láttya*, *mennyünk* ...” (Prób. 67—8).

Jelentősen segítette a jottizmus diadalát a nyelvtudománynak múlt század eleji óriási fellendülése. Mind az akkori nyelvállapotnak szinkrón, mind a nyelv történetének diakrón kutatásából

az derült ki, hogy van, illetőleg régebben is volt *-ja, -je, -játok* stb. ragunk meg *-j* módjelünk. A jelent illetőleg az ipszilonistáknak nem sikerült (nem sikerülhetett!) meggyőzniök a kortársakat arról, hogy a minduntalan tapasztalt *j* voltaképpen nincs, és Révai koncepciójában a múlt is a jelent támogatta. — Támasza volt a jottizmusnak a nyelvtudomány azért is, mert nagy újdonságával, az „etimológyiával, a gyökerekkel" szemben, a csak a jelen nyelvállapotra és abban is csak a beszédre, nem a nyelv egész rendszerére ügyelő ipszilonizmus már korszerűtlennek, tudománytalannak tűnt (és az is volt).

Egyesek a művelt emberhez egyedül illő, tudós helyesírásként is választották a jottizmust, szemben a parlaginak, nyelvjárásinak tűnő ipszilonizmussal. Y (Fejér György) így vélekedik: „Inkább írom én *adja, módja, tudja,* 's t. e' f. mint sem *adgya, módgya, tudgya* 's a' t. Mivel a *d* és *j* betűk nyilván tunya és elszokott kimondással cseréltetnek *gy*-vel fel" (TudGyűjt. 1817. II, 114). Georch Illés meg ezt írja: „*d* után *j* helyett *gy*-t tenni csak nem hasonló némely Dunán túl való szó ejtésekhez, mellyekben *j* helyett jobbára (de igen helytelenűl) *gy* vagy *ty* hangot ejtenek p. o. *dobgya, döfgye, szeggye, vággya, várgyon, kaptya, raktya* 's a' t. a' mit csak ugyan még a' leg-meg általkodottabb yisták se hagyhatnak jóvá, hanem ha a' *j* betűt egészlen ki-akarnák zárni alphabetumunkból" (Georch, HÍrás. 22—3). Hasonló nézet fejeződik ki Czinke Ferenc székfoglaló beszédében (i. m. 39).

Ha tanulhatóság szempontjából vetjük össze a jottista és az ipszilonista írásmódot, az összehasonlítás feltétlenül a jottisták javára üt ki (vö. Földi Kazinczynak, KazLev. I, 306—7:1789). Mint a részletes tárgyalásból kitűnhetett, az ipszilonizmusban sok a probléma: miért tartjuk meg a *d* tőveget *(nádgya;* de: *láttya)*? egyszerűsítve vagy teljesen kettőzzük-e a hosszú kétjegyű betűket *(láttya* v. *látytya)*? *kertye* vagy *kerttye* írandó-e, kétjegyű betűre végződő szók „gyökerét" megőrizzük-e és hogyan *(nagygya* v. *naggya)*? stb. — mindeme problémák eltűnnek, ha *j*-vel írunk; egy tarka és sokféle megoldást kínáló és kívánó írásmód helyébe egyszerű és gyorsan elsajátítható írásmód lép. S ez a helyesírásban rendkívül lényeges szempont! Az élet rácáfolt Verseghyre, aki ezt állította: „Én a' Jotisták' orthographiáját a' tiſzta és helyes ejtésü Magyar nyelvnek mind tanítására, mind tanúlására, nem csak alkalmatlannak, hanem e' fontos foglalatosságban, kivált az idegenekre nézve, még rettenetes akadálynak is tartom, és így e' Nyelvtudománybúl, a' bővebben előadandó sükeres okokra nézve, ſzámkivetem" (Gr. 44—5).

Feltétlenül segítette a jottizmus terjedését az, hogy technikai-

lag is egyszerűbb volt. Az ipszilonizmus elleni érvek között szerepelt az az érv is, hogy felesleges betűszaporítással jár *(falatytya)*. Ezt az ellenvetést kivédendő íratta Verseghy egyszerűsítve a hosszú kétjegyű betűket *(falattya)*. Mint azt már bemutattuk. Baróti Szabó is erre az írásmódra jegyzi meg, hogy „ſoknak nem tetſzik: mert igen hoſzszas; és azért ſelette únalmas-is" (Orth. 54). Ám a *falatja* típusú íráskép még ennél is könnyebben és gyorsabban volt írható (vö. Földi Kazinczynak, KazLev. I, 306—7:1789), érthető tehát, hogy hódított. Verseghy is említi a *j* terjedésének okai között a kényelemszeretetet (vö. Felelet 333—4).

A jottisták malmára hajtotta a vizet az is, hogy az ipszilonisták több csoportra oszlottak (ez eddigi tárgyalásunkból is kitűnhetett). A kortársak közül többen is bemutatják a különböző ipszilonista írásfelfogásokat, mielőtt a tárgyban saját álláspontjukat kifejtenék. Így például az ipszilonista Baróti Szabó Dávidnál (Orth. 53—5; idézi őt Téti Takács: TudGyűjt. 1826. V, 48—50), meg a jottista Georch Illésnél (HÍrás. 21—2) olvashatunk ilyen összefoglalásokat. Különösen részletesen mutatja be az egymással meghasonlott ipszilonista csoportokat P. O. a Tudományos Gyűjteményben. A második csoportnak 6 változatát sorolja fel (vö. TudGyűjt. 1825. X, 10). Ezeken kívül még két csoportot ismertet (az egyik a szóelemzésre is törekvőké), természetesen mindegyiket a variánsokkal (uo. 11). — Az egymással is versengő ipszilonista csoportokkal szemben az egységes jottisták könnyen boldogultak.

Vereséget szenvedett az ipszilonizmus az iskolai oktatásban is, annak ellenére, hogy 1816 után Verseghy tankönyvei voltak forgalomban mind az alsó, mind a középfokú oktatásban. — Ám nem voltak használatban az egyetemen! Vályi András után, aki meggyőződéses ipszilonista volt (vö. GrVitK. 49b), a jottizmus apostola, Révai lépett a magyar katedrára, majd utána két szintén jottista professzor következett, Czinke Ferenc és Horváth István. Bizonyosra vehetjük, hogy nem Vörösmarty Mihály volt az egyetlen, aki a pesti egyetemen ipszilonistából jottistává lett! (Vö. Horváth Károly, VKK. 363—4.) A pesti egyetemen kívül jottisták voltak az akkori magyar szellemi életnek olyan ősi fellegvárai is, mint a sárospataki, a debreceni meg a pápai kollégium. Hasonló jellegű és azonos erejű oktatási bázisokra az ipszilonizmus nem támaszkodhatott, utánpótlása megszűnt, hiszen a fiatalok már mind jottistaként fejezték be (ha nem akként kezdték is) tanulmányaikat.

Mindezen tényezők eredményeképpen az AkH. 1832.-nek úgyszólván már semmi ellenállást sem kellett leküzdenie, hogy jottista álláspontját érvényesíthesse. Talán azért sem találunk az első

akadémiai szabályzatban kitételt az ipszilonizmus ellen, mert a helyzetet nálunk jobban ismerő szerkesztők már feleslegesnek ítélték a gyakorlatilag eldőlt kérdésben a vitatkozást.

e) Vörösmarty ifjúkori kis színdarabjának címe: „Y háború". Találó cím, ugyanis háborús jellegűvé tette a két tábor vitáját a belevegyülő felekezeti ellentét, a sok személyes mozzanat, az országrészek versengése, a nacionalizmus jelentkezése. Nem zárhatjuk úgy ezt a kérdéskört, hogy ezekről a dolgokról ne essék szó.

Újabb helyesírási szakirodalmunkban KNIEZSA ISTVÁN irányította rá a figyelmet arra, hogy a jottista írásmód a református, az ipszilonista írásmód pedig a katolikus helyesírás jellegzetessége volt évszázadokon keresztül. Ugyanő hangsúlyozza azt is, hogy a két helyesírás a XVIII. sz. végén összekeveredett: katolikusok is vettek át protestáns írássajátságokat és fordítva (MHír.[2] 19—25). Megállapításait a mi kutatásaink is teljes mértékben igazolták, miként a következő összeállítás szemlélteti.

Ábécés felsorolásunkat DEME LÁSZLÓ ekképpen fogta vallatóra opponensi véleményében: „1. A negyven szerzőből 21 katolikus, 19 protestáns, tehát az anyag vallásilag eléggé összemérhető. — 2. A 19 protestáns szerzőből 16 jottista (84,2%) és csak 3 ipszilonista (15,8%). Minthogy a *j*-s írásmód eredetileg protestáns jellegű, ez érthető, s az ipszilonosok csekély aránya itt nem mutat nagy kiegyenlítődési hajlamra. — 3. A 21 katolikus szerzőből csak 9 ipszilonista (42,8%), a többi 12 jottista (57,2%). Ez arra mutat, hogy a kiegyenlítődés nem a teljes egybekavarodás, hanem a *j*-zés irányában indult meg mindjárt. — 4. Ezt bizonyítja az, hogy a vallási szempontra való tekintet nélküli összesítésben a 40 szerző 28 : 12 arányt mutat a *j* javára, ami százalékban 70 : 30. — 5. Életkor tekintetében talán nem véletlen, hogy az 1800-as évhez kerekítve a vizsgáltak életkorát, a katolikus ipszilonisták életkora átlagosan 40 év, a jottistáké 36; illetőleg az 1720 előtt született két korai előfutárt kivéve az általános átlagolásból, mindössze 26,5 év. — 6. Talán nem véletlen, hogy a protestánsoknál az ipszilonistáknak 46,3 év, a jottistáknak 24,4 év az átlag életkoruk. — 7. A vallásokra való tekintet nélküli összesítés azt mutatja, hogy az ipszilonosok átlag életkora 41,6 év, a jéseké 29,3 év." — DEME LÁSZLÓnak fentebbi számításaiból egzaktan mutatkozik meg az, hogy a jottizmus-ipszilonizmus korunkban már nem felekezeti hanem generációs kérdés volt.

Bármennyire kezdtek is az elmék felülemelkedni a felekezeti villongásokon, amit a jottista írásnak katolikus szerzőknél való térhódítása mutat a leginkább, meg az, hogy nyíltan egyetlen

Név	Szül. év	Vall.		Megye	Jottista	Ipszilonista
		Prot.	Kat.			
Bacsányi János	1763	—	+	Zala	+	—
Bajza József	1804	+	—	Heves	+	—
Baróti Szabó D.	1739	—	+	Háromszék	—	+
Bél Mátyás	1684	+	—	Zólyom	+	—
Benyák Bernát	1745	—	+	Komárom	+	—
Beregszászi Nagy	1750	+	—	Bereg	+	—
Berzsenyi Dániel	1776	+	—	Vas	+	—
Cserey Miklós	1770	—	+	Torda	—	+
Csokonai Vitéz M.	1773	+	—	Hajdú	+	—
DebrGr.	1794	+	—	Hajdú	+	—
Dessewffy József	1771	—	+	Sáros	—	+
Dugonics András	1740	—	+	Csongrád	—	+
Döbrentei Gábor	1785	+	—	Veszprém	+	—
Farkas János	1719	—	+	Veszprém	+	—
Földi János	1755	+	—	Bihar	+	—
Gubernáth Antal	1757	—	+	Moson	+	—
Guzmics Izidor	1786	—	+	Sopron	+	—
Gyarmathy S.	1751	+	—	Kolozs	+	—
Horváth Ádám	1760	+	—	Komárom	+	—
Horváth Endre	1778	—	+	Győr	—	+
Horváth István	1774	—	+	Fejér	+	—
Kassai József	1767	—	+	Zemplén	+	—
Kazinczy Ferenc	1759	+	—	Bihar	+	—
Kisfaludy Károly	1788	—	+	Győr	+	—
Kisfaludy Sándor	1772	—	+	Zala	—	+
Kis János	1770	+	—	Sopron	+	—
Kölcsey Ferenc	1790	+	—	Szilágy	+	—
Pápay Sámuel	1770	+	—	Zala	—	+
Ráday Gedeon	1713	+	—	Nógrád	—	+
Rájnis József	1714	—	+	Vas	+	—
Révai Miklós	1750	—	+	Torontál	+	—
Szaller György	?	—	+	?	—	+
Szemere Pál	1785	+	—	Pest	+	—
Szentgyörgyi József	1775	+	—	Komárom	+	—
Toldi Ferenc	1805	—	+	Pest	+	—
Verseghy Ferenc	1757	—	+	Szolnok	—	+
Virág Benedek	1754	—	+	Zala	—	+
Vitkovics Mihály	1778	+	—	Heves	—	+
Vörösmarty Mihály	1800	—	+	Fejér	+	—
Zádor György	1799	+	—	Vas	+	—

szerző sem állt a jottizmus vagy az ipszilonizmus mellé azért, mert protestáns, illetőleg katolikus volt, Baróti Szabó Dávid esete mutatja, hogy a felszín alatt nagyon is számon tartották a felekezeti szempontokat. Kazinczy 1809-ben írta először Kis Jánosnak, hogy „a' vén Szabót az által vonják-el a' *j*től az *y*nra, hogy ez a' *j* Kálvinista orthographia, az *y* pedig Pázmányé" (KazLev. VI, 189:1809.). Kazinczyt annyira elundorította ez az eset, hogy még sokkal később is felemlegette Döbrenteinek: „Batsányi Szabót arra vevé, hogy álljon-el a' Jottismustól, mert az Protestans orthographia, 's Szabó elfogadá a' tanácsot. Batsányi engem is erre akara venni, de velem nem boldogúlt" (KazLev. XVII, 25:1820). Pár évvel később Toldy Ferencnek írta meg ezt a hallatlan esetet: „A' Jottista Barótit ő [Bacsányi] tevé Ypsilonistává annál fogva, hogy a' Jottismus Protestáns mód ! ! !" (KazLev. XX, 73—4: 1826.). E nyilatkozatok után felvehetjük azt a kérdést, vajon mennyire van igaza Ruzsiczky Évának, aki Baróti Szabónak ipszilonistává levését elsősorban azzal hozza kapcsolatba, hogy Baróti Szabóban „mind jobban megerősödik az a nézet, hogy az írásmódnak a kiejtéshez kell aklalmazkodnia" (MNy. LII, 296), bár észreveszi, hogy Barótinál a felekezeti szempont is közrejátszott (uo. 289). Kazinczy Pandektáiban még egy esetet említ: Péteri Takács József 800 forintot ajánlott fel Révai Miklósnak, ha eláll a kálvinistás jottizmustól (i. m. III, 492; idézi Simai Ödön, MNy. VII, 308). — Zádor György egy levelében a következőkről számol be Kazinczynak: „Egykor Virág azt mondá neki [Vörösmartynak]: „Öcsém, Pápisták vagyunk, irjunk Pápistásan *y*-nal" 's ez olta ritkábban látogatja Virágot" (KazLev. XIX, 454:1825.).

A bemutatott eseteknek dátumai azonban mutatják, hogy a felekezeti ellentéteknek a helyesírásba való belekeverése csak korszakunk első szakaszának tünete, a 20-as évekből már nincs ilyesmire adatunk, a vita teljesen elvesztette felekezeti jellegét.

Területileg a jottizmust meg az ipszilonizmust nemigen lehet rögzíteni. Mégis azt figyeljük meg, hogy az ipszilonizmus főképp a Dunántúlon uralkodott (katolikus vidék !), a Tiszántúlon meg a jottizmus (református részek !). Tapasztalatunkat igazolja Kölcseynek ez a keserű kifakadása Kazinczyhoz: „Már most ott áll túl a' dunán a' hatalmas (pénzzel és számmal) klub, kik nem vesznek könyvet, ha benne *jota* van; kik az Universitás Typographiája factorát pénzzel megvesztegették, hogy minden *jotás* imádságos 's énekes könyvet *ypsilonnal* nyomtattasson; kik Abauj Vármegye Universitásához kérelmet akartak küldeni 's azt kicsinálni, hogy közönséges végzés által Kazinczynak az Írás megtiltassék. 'S mind ezen 's több bohóságok csak azért, mert ezek a' szerencsétlen

nevek *jotista, ypsilonista.* . . . feltaláltattak, 's oltalmaztattak. . . . Cui bono? ezt kérdjük mindnyájan" (KazLev. XV, 232—3: 1817.). A Dunántúl inkább ipszilonista beállítottságra mutat, hogy itt keletkezett a protestáns (!) Pápay Sámuel munkája, A' magyar Literatura Esmérete, amely Verseghy könyveihez hasonlóan harcos ipszilonista álláspontot képviselt. Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy ennek a dunántúli ipszilonizmusnak a vezére Kisfaludy Sándor volt (mint a tiszántúli jottizmusé Kazinczy). — Erdély (már csak helyesírási hagyományai miatt is) inkább jottista országrész volt (vö. Verseghy, Felelet 334).

A „háborús" légkör abból is származott, hogy a felekezeti ellentéteken kívül az ipszilonisták hazafiatlansággal vádolták a jottistákat. Verseghy a jottizmust „féltótos, félnémetes ortografiá"-nak nevezte (TisztMsg. 26), és az volt a véleménye — mint már bemutattuk —, hogy a *j* magyarul nem tudó német nyomdászok révén szaporodott el helyesírásunkban (TisztMsg. 27; Felelet 33—5 stb.). Ugyanő felháborodottan tiltakozik a jottistáknak az ellen az érve ellen, hogy a jottizmust az idegenek is könnyebben sajátíthatják el. Az ilyen ember „anyanyelvünköt nem azért beſzélli és írja, hogy azzal nemzetünknek csínosítását megeſzközöllye, táplállya, előmozdítsa. . . hanem csak azért, hogy azzal, mint eggy felpiperézett bábbal, az Idegeneket dücsekedésbül megkínálhassa" (Gr. 62; hasonlóképpen: Felelet 360—1). — S hogy miért „tótos" a jottista írásmód? — kiderül Virág Benedeknek egy Kazinczyhoz írott leveléből: *„kralj, kerstitelja, tudje, pirje, miloserdje, ljubé, smurnja, ralja, obrizistje, mastojanje, bratja* etc. . . a' Magyarnak *ty, ny, ly* a' ragjai; nem pedig *lj, nj, tj* . . . A' tótos orthographiától te is őrizd meg írásaidat. Hiszen Magyar vagy: Melly sokan meggyalázták már nyelvüket! de bizony gondatlanságból inkább, mint rossz indulatból. *atja, adj*, etc. Egek! (KazLev. III, 102: 1803.). — Ez a szempont is csak a küzdelmek első szakaszára volt jellemző, később már nem merült fel.

Ismeretesek azok a személyi ellentétek, amelyek Kazinczy és Bacsányi, Kazinczy és Verseghy, Révai és Verseghy stb. között dúltak. Ezek is belejátszottak abba, hogy ki tartott a jottistákkal, ki az ipszilonistákkal. Íme egy kulisszatitok, amely Kazinczynak egy Csokonaihoz írott leveléből derül ki: *„fordíttya* male; terminatio *ja* est, mint capit *fogja*, mordet *harapja;* hinc *fordít-ja, von-ja* etc. A' Museum kiadói Rajnis ellen való bosszúságból *ttya*-t és *nnya*-t kezdének, 's már most szégyenlik vissza vonni szavokat. . . Ennyire viszi az embert a' dühösség és megátalkodott harag" (KazLev. II, 284:1792.).

A személyi ellentéteknek forrása az a hangnem is volt, amelyen a

vita sokszor folyt. Különösen az ipszilonisták voltak türelmetlenek. A Verseghytől eddig idézett passzusok felmentenek bennünket az alól, hogy a hangnemet érzékeltetendő, itt is citáljunk írásaiból részleteket. — Elmérgesítette a helyzetet Bacsányi említett erőszakossága is. — Az ipszilonisták magatartásának az egyéni jellemekből fakadó indítékon kívül nyilván az is oka volt, hogy érezték — mint Zádor György írta Kazinczynak —, rosszul áll az ügyük (vö. KazLev. XIX, 473:1825.), és kisebbségben vannak (vö. Dessewffy Kazinczynak, KazLev. XVI, 71: 1818.). A kortársaknak nem volt rokonszenves az *y* híveinek szenvedélyessége, amely a tárgyhoz nemigen illett. Ki is gúnyolták őket emiatt. Szemere Pál, amikor jelezte Kazinczynak, hogy befejezte: A' Jottographus és Ypsilonista beszélgetve az orthographiáról" c. dialógusát, ezt írja szereplőiről: „A Jottographust csendes helyzetben festem, mint az Igazságot szokás; az Ipsilonistát à la Verseghy; bakszakállal; 's Orbiliusi lapocskával kezében" (KazLev. IX, 496: 1812.). Vörösmarty Y-háborújában is az Y a támadó fél (vö. ÖM. VIII, 202.).

Minden háborúban vannak átpártolások az egyik táborból a másikba. Az ipszilonháborúban is voltak ilyen esetek. Baróti Szabó Dávidot már említettük, aki jottistából lett ipszilonistává (vö. Téti Takács, TudGyűjt. 1826. V, 48; Ruzsiczky, MNy. LII, 194—5 és 289). Így tett az eddig sokat emlegetett Téti Takács József is, meggyőződvén az ipszilonista írásmód helyesebb voltáról (vö. TudGyűjt. 1826. V, 33). — Vörösmarty Mihály az ellenkezőre példa: ő ipszilonistából lett jottistává, Zádor György szerint Czinke Ferenc oktatásának hatására (vö.: KazLev. XIX, 455:1825.; Horváth Károly, VKK. 363—4).

E) A RÖVIDÜLÉSHEZ KAPCSOLÓDÓ ÍRÁSMÓDOK

Ismeretes, hogy a múlt idő *t* v. *tt* jelének, a befejezett történésű melléknévi igenév *t* v. *tt* képzőjének, a középfok *b* v. *bb* jelének, a locativusi *t* v. *tt* ragnak két változata közül a rövid mássalhangzós, a hosszú magánhangzós tőhöz járul. A mai állapot mind a négy esetben azonos ok következménye: az eredetibb rövid formáns magánhangzók közé jutva geminálódott, majd önálló formánsként elvonódott; például: *jób* > *jóbat* > *jobbat* > *jobb*. Helyesírásunk az említett folyamatokat mind a négy esetben a fonetikai elvnek engedelmeskedve nyomon követte, azaz a formánsok fokozatos nyúlását mindig jelölte. Így alakult ki a már említett, ma is érvényes írásmód; a múlt időben: *írtam, hallottam;* az igenévben: *írt, írott;*

a középfokban: *idősb, idősebb;* a locativusban: *Fehérvárt, Fehérvárott;* stb.

Tárgyalt korszakunkban a fejlődési folyamat mind a négy esetben már régen véget ért, s a kezdeti állapot természetesen feledésbe merült. Amikor a XVIII. sz. végén, a XIX. sz. elején egyértelműen meg akarták határozni az említett formánsok írásmódját, a leíró alaktani elv alapján állva a kutatók közül többen, a maguk korának nyelvállapotából kiindulva, például a középfokjel esetében így következtettek: mivel a középfokjel általában *bb* és csak ritkán *b*, a hosszabb, a teljesebb alak a tulajdonképeni formáns, vele szemben a rövid változat pusztán csak a mássalhangzók után törvényszerűen bekövetkező rövidülésnek eredménye, illetőleg jelölése írásban is. Tehát: *erősebb* > *erősbb* > *erősb* fejlődést képzeltek el egyesek. Hasonló következtetés alapján született meg az a vélekedés, hogy a múlt idő jele meg az igenév képzője voltaképpen mindig *tt* (csak mássalhangzó után röviden, *t*-nek ejtjük) és így vonták el főként névutókból *(alatt, fölött, között, mellett* stb.) a locativus ragjául a *tt*-t (amely azonban szintén „rövidül" mássalhangzók utáni helyzetben).

A vázolt elméletnek természetesen nem maradtak el helyesírási következményei sem.

1. A MÚLT IDŐ JELÉNEK ÍRÁSA

a) A múlt idő írásának általános törvénye tárgyalt korszakunkban is megegyezik már a maival: a kiejtést híven tükröztető, hagyományosan fonetikus írásmód. A szabályt, melynek érvényesülését mindenütt tapasztaljuk, az 1817-i Ortografia így fogalmazza meg: „Az elmúltt üdőnek ragaſztéka az ígéknek jelentő módgyában csak akkor dupláztatik meg, mikor a' ſzónyomozásnak regulái ſzerint közbevetést kíván, mint *hordott, hordottál, hordottam*, mellyeknek két utóbbikát közbevetés nélkül is lehet mondani *hordtál, hordtam*" (i. m. 27.).

b) Egy-két szerzőnél azonban — a fejezetünk bevezetőjében vázolt elvonás és a szóelemzésnek túlzott érvényesítése következtében — jelentkezik egy másik írásmód is, amelyben a múlt idő jele mindig *tt*. Kassai József például ezt írja a múlt idő jeléről nyelvtanában: „Ezen múlttabb üdöt kettős *t*-vel kell írni mindenkoronn, p. o. *adott, esett, ütött*, 's a' t. ha mindjártt nem hangzik is a' ki mondásbann mind a' két *t*, a' mint nem hangzik midönn a' gyök-ér mással hangzó betűnn végződik p. o. nyír, *nyírtt*, nem *nyírt*, ír, *írtt* nem *írt*, . . . Kel *keltt* (surrexit), mertt *kelt* (excitat, vagy fingit), telik *teltt* (inpletum est), mertt *telt* (inplet), ér, *értt*, (attigit) mertt

ért: (intelligit) . . .Ha a' múltt idejü Részesülöt mindenkoronn két *t*-vel írjuk, úgy kell írni a' múlttabb üdejü ígéket is, p. o. *nyírtt* (rasit) nem *nyírt*" (Nytanító. 189). — Kassai ezt a szóelemző írásmódot (mint látjuk) azzal az érvvel is megtámogatja, hogy a *tt*-re összetévesztési veszélyek elhárítása érdekében van szükség. — Az összetévesztési veszély elhárítása végett ír Rájnis József is *féltt*-et, *szántt*-ot, *el váltt*-ot a múlt időben, mert szerinte „A' múltt üdőt igazán mindenkor kettős *t* bötűvel kellene kijelenteni, p. ok. *szeretett, olvasott* 's a' t. Rövidségnek okáért tsak egy *t* bötűvel élek, de tsak akkor, mikor a' második *t* bötűnek ki-hagyása sem a' szónak igaz hangját, sem az értelmét meg nem változtatja" (KazLev. II, 149: 1791.). — Beregszászi Nagy Pál a *d* végű igék múlt idejét íratja *tt*-vel: *fáradtt, maradtt, ſzaladtt, eredtt, adttam, mondttam, kezdttem* (MSpr. 19).

Ez az írásmód azonban nem terjedt ki nagyobb körökre és ez érthető is, hiszen ellenkezett a kiejtés szerinti írásmóddal, meg szembeszállt a nagy többségtől követett hagyománnyal is. Hogy a *nézttem* féle alakok nem voltak komoly versenytársai a megszokott formáknak, mutatja az is, hogy még csak nem is támadták őket. Hogy azonban többekben is lappanghatott a mindig *tt* múltidő-jel eszméje, mutatja Baróti Szabó Dávidnak ez az óvása: „Mert ha Máſsal-hangzó van elötte [ti. a *tt* előtt] azon esetbenn az Ígék így írattattnak: *gondolt, el-ment, fírt*, 's a' t. Szükſégtelen-is vólna ezen utólsókbann a' meg-kettöztetés" (Orth. 90).

2. A BEFEJEZETT TÖRTÉNÉSŰ MELLÉKNÉVI IGENÉV ÍRÁSA

a) Az igenév írásának általános szabálya korszakunkban is az, ami ma: mássalhangzó után *t*, magánhangzó után *tt* az igenév képzője. Példákat tömegestül idézhetnénk, de ez — úgy gondoljuk — felesleges.

b) Meglehetősen gyakori írássajátság azonban az igenév képzőjének mássalhangzó után is *tt*-s írása.

Kassai József szerint „'a múltt üdejü Részesülöt közönségesenn a' tudósok két *t*-vel írják, ha mindjártt a' gyök-ér mással hangzónn végződik is, p. o. *haltt* ember, *vertt* tej, *értt* gyümölts 's t. eff." (Nytanító. 189 és 420). A két *t*-s írásmód célja gyakorlói szerint az, hogy különbség legyen a ragozott igealak meg az igenév között. Georch Illés írja: „az el-múltt idő-beli Participiumokat én még a' consonansok után-is kettőztetett betűvel írom azért, hogy ez által az Indicat. Praeteritumnak egyes számú 3-dik személlyétől megkülömböztessem, és írom [*szorult, mult;* de: *szorultt, multt;* stb]"

(HÍrás, 37—8). — Ugyanezt a megokolást találjuk az írásmód más híveinél, Vályi Andrásnál (GrK. 6), Baróti Szabó Dávidnál (Orth. 90) is. Nyilván azért ír így Verseghy is (Ort. 1817. 27; Gr. 257).

A következetesebb két *t* pártiak szabályukat természetesen kiterjesztik az igenév toldalékos formáira is. Georch Illésnél pl.: *nyugttom, tudttommal, éltte'* napjáig, nap' *le-menttével*, idő' *járttával* stb. (i. h.).

Van azonban eklektikus vélemény is a *tt*-s táborban. Gyarmathi Sámuel csak azokat a „részelményeket" íratja *tt*-vel, amelyek „meg-rövidítve vagynak": *írtt, vontt, vertt, tsináltt, fundáltt, ſzámláltt*, mert „ha hoſzſzasabban ki-iródnának, igy kellene irni: *írott*, vagy *írattatott, vonattatott, verettetett* 's a' t." (Nyelvm. I, 253).

c) Míg Vályi, Verseghy és az „etimologizálók" nagy többsége megelégedett azzal, hogy nemcsak magánhangzó, hanem mássalhangzó után is *tt*-vel írta az igenév képzőjét, addig Baróti Szabó Dávid és Kassai József tovább következtettek: ha *múltt, írtt, kentt* stb. alakjaink vannak, azaz mássalhangzó után megkülönböztettük a múlt időt az igenévtől, meg kell különböztetni a kettőt egymástól magánhangzó után is. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a *tt*-hez még egy harmadikat is ragasztunk: *olvasottt* ember. A fentebbi gondolatmenet alapján Baróti Szabó Dávid (aki egyébként a három *t*-től visszariad és két *t* aposztrófos megoldást ajánl helyette), így ír: „*el-múltt* dolog, 's a' t. *el-adott*' jószág, 's a' t. Ezen Utólsóbann olly ſzükséges az három, valamint az elötte-valóbann a' kettö. Azért nem kellene-ë illyen kétſzerezést jelentö betüt-is *t*' metſzetnünk?" (Orth. 90.).

Nem rettent viszont meg a három *t*-től Kassai József, hanem így ír: „kígyó *haraptta* fü. . ., menyny-kö *üttte*-fa, szél *üttte* ember, *szeretttem* atyám fia, . . . Én *sütttem* kenyér, . . . 's. t. eff." (Nytanító. 376—7). Mondanunk sem kell, hogy sem Barótit a *tt*'-ben, sem Kassait a *ttt*-ben nem követték.

A történetileg is, fonetikailag is egyaránt helyes *múlt, írt, kent* típusú alakok, meg a szóelemző okoskodásra épített *múltt, írtt, kentt* féle formák közötti küzdelem az előbbiek javára dőlt el. Ha az okokat megvizsgáljuk, kitűnik, hogy nem is fordulhatott másképp a dolog.

Mindenekelőtt — láttuk — a fonetikus írásmóddal elégedetlen tábor nem volt egységes, s ilyenformán sokkal kisebb lett a kifejtett hatás, mint ha egyetlen megoldást ajánlottak volna a bevett írásmóddal szemben.

Továbbá: Kassai József túlzott akkor, amikor önmagát igazolandó arra hivatkozott, hogy a tudósok két *t*-vel írják a „múltt üdejü részesülöt". Egy *t*-vel írta az igenevet éppen a tőle olyannyira tisztelt Révai Miklós, a nagy tekintélyű DebrGr., nem különböztette meg a két alakot sem Földi, sem Gyarmathi, hogy csak őket említ-

sük a nagy többséget képező egy *t*-vel írók közül. És még azok is, akik hajlottak az ige meg az igenév írásbeli megkülönböztetésére, nem tették ezt olyan következetesen, mint a szabály szorgalmazói, például Baróti Szabó (vö. RUZSICZKY, MNy. LII, 195). Jellemző például Kazinczy gyakorlata. Levelezése XXIII. kötetének tanúsága szerint pályájának elején felváltva írt *t*-t és *tt*-t az igenevekben: 1785: el nem *aludtt* szén (15), üresen *maradt* hellyek (16) stb. A húszas években kelt levelekben viszont mindig *t*-t használ mássalhangzó után: versekben *irt* munkáját (344), *tisztelt*, szeretett barátom (345) stb. — Ingadozó Pápay Sámuel írásgyakorlata is a LitEsm.-ben: *kitisztult* képzetnek jegyei (82), *megirtt* Beszédejtésbeli különbség (89), *articulált* hangok (106), *elterült* ember (107), *tanult* ember (141), *leirtt* találmánnya (151) stb. — Az írásgyakorlatban (mint Kazinczy példája mutatja) a két *t*-t írók tábora egyre kevesbedett. Ezért írta Georch: „Ehez [a *tt*-hez] azomban nem ragaszkodom épen oly igen, hogy, ha a' többség ne talán egyes *t*-vel meg-elégednék, én-is azonnal kezet ne fognék vele" (i. m. 38).

Bizonyosan elidegenítette helyesírásunk józan alakítóit az igenévbeli *tt*-től a távolabbi következmény is: az ige és az igenév megkülönböztetésének rendszerkényszere magánhangzós tő esetén is, ahogy azt Baróti Szabó meg Kassai megvalósította.

Perdöntő súllyal eshetett végül latba az a körülmény, hogy az ige és az igenév megkülönböztetésének semmi funkciója nem volt. A mondatkörnyezetből mindig teljesen világos ugyanis, hogy verbum finitumról vagy igenévről van-e szó, s ha már magánhangzó utáni helyzetben a *ttt*-s (vagy *tt'*-s) írásmódról (egész helyesírási rendszerünkkel való ellenkezése miatt) le kell mondani, a *tt*-t sem lehet megkívánni mássalhangzó után.

A mássalhangzó után fonetikusan egy *t*-t írók a *tt*- pártiakkal nem vitatkoznak. Ennek nyilván az az oka, hogy tisztában lévén a többségi gyakorlattal, nemigen féltek attól, hogy a *tiszteltt*, *írtt* stb., vagy az *olvasottt*, *olvasott'* típusú írásmód elterjedhet szélesebb körben is. Az AkH. 1832. sem mond ki szabályt, ám a maga írásgyakorlatával a nagy többség szokását — mai szabályunkat — szentesítette.

3. A *t* HATÁROZÓRAG ÍRÁSA

a) A *t* határozórag (többnyire locativusi *t)* írásának általános módja korunkban ugyanaz, ami ma. Mássalhangzó utáni helyzetben túlnyomórészt egy *t*-t találunk: *futváſt*, *Hellyt álj*, *Tavaſz félt* [zárazság van. Egy *járáſt* jöjj hozzám-is (Gyarmathi, Nyelvm. I, 266); *mihelyt*, *mihelyest*, *önként*, *örömest* (Márton, OskLex.), *köztünk*, *mi-*

hent, mihenest, önként (Malovetzky, MNSzók.); stb. Magánhangzó után mindig *tt* a rag: *itt, ott, alatt, között, hanyatt* stb. — Korának közgyakorlata tükröződik Gyarmathi helynévi példáiban: *Szathmárt, Eperjeſt, Tartzalt, Kolo'sváratt, Györött* (Nyelvm. I, 267).

b) Ahogyan azonban a múlt időben és az igenévben a formáns teljes alakjának a *tt*-t tekintették egyesek, a *t*-t pedig helytelenül jelölt rövidülésnek minősítették, ugyanúgy többen a locativusi rag teljes alakjának is a kettőzött *t*-t tartották és *tt*-t írtak mássalhangzó utáni helyzetben is. A szóelemzés ilyen módját a tárgyragtól való következetes megkülönböztetés lehetősége is indokolttá tette volna például a DebrGr. szerint: „Így a *t* Előlutóljárót is [az *n*-hez hasonlóan] aligha nem jobb mindenkor megkettőztetni, hogy a negyedik Ejtéstől megkülömböztetődjön: p. o. *óldaltt*" (i. m. 11). Természetesen rendszerint ugyanazok voltak a *tt*-t írók, akik az igenevet (esetleg a múlt időt) is mindig *tt*-vel írták. Georch Illés ki is mondja ezt: „[A participiumok] hasonlatosságára írom *érttem, közttünk*, midőn e' helyett *érettem, közöttünk* akarom rövidebben ejteni" (HÍrás. 38). Kazinczy is a *tt*-t írók közé tartozott, és meglehetősen következetesen tartotta a *tt*-s írásmódot a locativusi *t* esetében, még akkor is, amikor az igenévben már felhagyóban volt a mássalhangzó utáni *tt*-vel. Barátainak is ajánlja a *tt*-s formát: „*Mihelytt* duplicatum *t* requirit" (Kis Jánosnak, KazLev. VIII, 107:1810. és uo 108). Berzsenyi Dániel is nyilván az ő hatására ismeri el: „*Mihelytt, köztt, közttem, érttem, akadtt, tévedtt* stb., mert a' Te regulád szerint valahol a' hangzás egészen ellene nem kiált a' gramm. formák charact. jegyeinek, ott a' formátiókat kell követni" (Kazinczynak, KazLev. VIII, 565:1811). Kassai József természetesen mindig *tt*-vel írja a *t* határozóragot, szabályt is ad rá (vö. Nytanító. 270), sőt ennek értelmében (szokása szerint) túlzásba viszi az etimologizálást: nyelvtanában *annak-okáértt* (38), *azértt* (39), *miértt* (42), *mertt* (175), írásmódokat követ és „gánts"-nak minősíti, ha nincs megkettőztetve a *t* az ilyenekben: *Kolozsvártt, Győrtt* (420).

A „szóelemzők" kis csoportjának azonban nem sikerült írásmódját elterjeszteni. Itt is, miként az előző két esetben is, a hagyomány a fonetikus *közt, között* írásmód volt, így írt a nagy többség, úgyhogy a *köztt* típusú írás szép csendesen kiveszett, a *mertt, miértt* meg éppen soha sem is volt elterjedve széles körben.

Az etimologizáló írásmód már csak azért sem tudott diadalmaskodni a fonetikus fölött, mert a leíró szóelemzés számára voltaképpen csak néhány eset volt megfogható, mégpedig a *közt, helytt, mihelytt, értte, Kolozsvártt* mint a *között, helyett, mihelyett, érette, Kolozsvárott* teljesebb alakoknak rövidebb formái. Az olyan szavakban mint *önként, futvást, rohanvást, oldalt, azért, mert* stb. a *t*

mindenki számára már a tőhöz tartozó elemezhetetlen végződésnek tűnt. Mivel ezeknek *tt*-s írását elképzelhetetlen lett volna kívánni, nem lehetett a *közt, mihelytt* írásmódot sem normává tenni. Jellemző, hogy amikor Zádor György arra kéri Kazinczyt, hogy ne írjon *mihelytt*-et, hiszen *önkényt*-et, *oldalt*-ot ír (KazLev. XXI, 230:1830), Kazinczy megadja a magát Zádor logikájának: „*Mihelyt* jó" (uo. 240). — A pesti írói körnek Zádor képviselte álláspontjának megfelelően az AkH. 1832-ben semmi nyoma a *t* határozóragot mássalhangzó után is kettőztető irányzatnak, ám a szokás lassú szűnésére mutat, hogy még a Tzs. is vagylagosan szerepelteti *oldalt* v. *oldaltt;* de már csak: *közt, mihelyt, mihelyest, önkényt.*

4. A KÖZÉPFOK JELÉNEK ÍRÁSA

a) A középfok hajdani egy *b* jelének hosszú *bb*-vé való fejlődése korszakunkra már befejezettnek tekinthető. A szabály (Pápay Sámuel tipikus megfogalmazásában) ez: „a' közép Grádits formálására a' Törzsökhöz két *bb* járul, p. o. *méltó-bb;* a' Mássalhangzónn végződő fzóhoz pedig Magánhangzóval tétetik p. o. *rút-abb, zöldebb*" (LitEsm. 196; hasonlóképpen: Szaller, HungGr. 29; DebrGr. 44; B. Nagy, MGr. 69; Gubernáth, Inst. 88; Verseghy, Gr. 90; Farkas, UngGr. 28; Kassai, Nytanító. 116; AkH. 1832. 17).

Ennek ellenére korántsem mondható kivételtelennek a magánhangzó utáni egy *b*-s írásmód, mint erre BENKŐ LORÁND figyelmeztet (vö. MNy. LII, 195). — Ám kétségtelenül igaza van RUZSICZKY ÉVÁNAK abban, hogy az általános szokás már a két *b*-s ejtés és írásmód volt (vö. MNy. LII, 195), ezért mi is felmentve érezzük magunkat az alól, hogy egy kétségtelenül gyengülő, kiveszőírásmód utolsó nyomaival foglalkozzunk.

b) A legtöbb nyelvtan megemlékezik a középfoknak arról a formájáról is, amelyben a jel kötőhangzó nélkül járul a mássalhangzós, *g, n, ny, s, sz, z* (a leggyakrabban *s, sz)* végű tőhöz (vö.: Földi, Gr. 78; DebrGr. 44; Ort. 1798. 10; Gubernáth, Inst. 88—90; Baróti Szabó, Orth. 34; Pápay, LitEsm. 196; Kassai, Nytanító. 116; Benyák, GrHung. 23—4; Ort. 1817. 27; Verseghy, Gr. 90; Kolmár, Prób. 39—40; Georch, HÍrás. 56; AkH. 1832. 17). Grammatikusaink az *öregb, idősb* stb. formák használatát illetőleg megegyeznek abban, hogy ezek „kivált a régieknél nagy divatban volt[ak]", de újabban már csak a költeményekben lehet őket alkalmazni (vö.: Pápay, LitEsm. 196; hasonlóképpen: DebrGr. 44; Benyák, GrHung. 23—4; Kassai, Nytanító. 116; Georch, HÍrás. 56).

A középfok jelének közvetlenül a mássalhangzóhoz való járu-

lását egyes nyelvtanok nem magyarázzák semmivel, csak megállapítják a tényt (vö.: Földi, Gr. 78; Ort. 1798. 10; Gubernáth, GrHung. 88—90; Baróti Szabó, Orth. 34; Verseghy Gr. 90; stb.), más szerzők a kötőhangzó kiesésével indokolják meg a jelenséget. Georch Illés pl. így vélekedik: „A' kinek épen kedve tartja az *s* vagy *sz*-vel végző mellék-neveknek (adjectivumoknak) nagyobbító lépcsőit megrövidítve írni, én miattam teheti" (HÍrás. 56; vö. még: DebrGr. 44, Kassai, Nytanító. 116).

A „kiesés" folytán mássalhangzó utáni helyzetbe kerülő *bb* (mert hisz ez mindig a középfok jele a kor felfogása szerint!), természetesen rövidnek hangzik s ennek következtében korszakunk grammatikusai számára felvetődik a probléma: Hogyan írjuk a középfok jelét, ha mássalhangzó után áll? Kétféle írásmód lehetséges ugyanis.

Először is írható az alakulat fonetikusan egy *b*-vel. Ezt tanácsolja például Földi János: „Mikor pedig máſsalhangzó előzi meg [a *bb*-t], elég eggy *b*, mint *édeſb kedveſb*, mivel hogy akár eggy, akár kettő légyen: egy formán hangzik" (Gr. 78). Inkább egy *b*-t írat a DebrGr. (44), egy *b*-t ajánl az Ort. 1798. (vö. i. m. 10), Baróti Szabó Dávid (vö. Orth. 34), Pápay Sámuel (vö. LitEsm. 196), Benyák Bernát (vö. GrHung. 23—4), Verseghy Ferenc (vö. Gr. 90 és Ort. 1817. 27). — Kolmár József a szóvégre elemzett *bb* vélt rövidülését a „takarékosság", egyszerűsítés elvével köti össze: „*édesb, élesb, erősb, jelesb*, 's a' t. bátran el hagyhat[ni] a' kettöztetést, melly itt külömben sem hallatik az *s* után" (Prób. 39—40.).

Az egy *b*-pártiak közt vannak olyanok is, akik a kötőhangzó feltételezett kiesését aposztróffal jelölik. Ilyen Gubernáth Antal, aki szerint számos *(s, sz, z* végű) melléknévnek kétféle középfoka van: *okosabb* v. *okos'b*, *ravaſzabb* v. *ravaſz'b*, *igazabb* v. *igaz'b*, *ékesebb* v. *ékes'b*, *meréſzebb* v. *meréſz'b* (Inst. 89—90). Gubernáth egyébként hiányjeles egy *b*-vel írja a középfokot is, ha a *bb* után következik mássalhangzó: ül az Atyának *job'jára*, *könnyeb'nek* (i. m. 89). Hiányjelező Georch Illés: „[Aki megrövidítve írja a középfokot, megteheti], de leg-alább a' ki-hagyó jelet tegye ám helyette [a kötőhangzó helyett] oda p. o. *magas'b*, *gonosz'b*, *jeles'ben*"(HÍrás. 56). — Benyák Bernát az írásnak ezt a bonyolítását az aposztrófról szólva helyteleníti (GrHung. 23—4), de ebből is következtethetünk a szokás meglétére. Nem lehetett azonban gyakori: mi legalábbis ilyen alakokra a kor írásműveit böngészve nem bukkantunk.

Annál elterjedtebb volt a másik lehetősége a középfok írásának, az *erősbb*, *öregbb* stb. típus. Ez azon az okoskodáson alapul, hogy a középfok *bb* jelét (amelyet mindenki elismert!) nem szabad megcsonkítani kiejtésbeli rövidülése miatt. Megengedi a *bb*-s írást a DebrGr.: *erősbb*, *tudosbb* (44). Kassai József csak két *b*-t ír: *üdősbb*

vagy *üdősebb, külön, különbb, különbböz, kegyetlenbbek, gazdagbbak, tiszteletlenbbek* (Nytanító. 116), az egy *b*-s írást hibásnak minősíti (uo. 421). Kazinczy is a mindig *bb*-s középfok híve. (vö. KazLev. III, 160:—1:1804.). A nyelvhasználat körül folyó vitából minket most az érdekel, hogy Kazinczy következetesen *bb*-vel írta a középfokot mássalhangzó után is. Kis János: Horatius-fordítását bírálva később is kijavítja a szerzőt: *érdemesbb* (KazLev. VIII, 110:1810.), és műveiben, leveleiben is ragaszkodik ahhoz, hogy a középfok mindig *bb* legyen. De mások is írtak így: Szemere Pál: *édesbb* (KazLev. X,152).Guzmics Izidor:*bizonyosbban* (KazLev. XX, 49). A TudGyűjt. lapjain is fel-felbukkannak ilyen alakok: *tanácsosbb* (1817. X, 68), *legtisztesbb* (1818. I, 48). Mindezek az adatok (amelyeknek számát bizonyára lehetne szaporítani !) arra vallanak, hogy a leíró szóelemzésre támaszkodó bemutatott írásmódnak volt esélye az elterjedésre.

Ugyanazon okok azonban, amelyek az eddig tárgyalt esetekben is megakadályozták az etimologizáláson alapuló írásmód elterjedését, nem engedték a mindig *bb*-vel történő középfokjelölést sem. Ellene szólt ennek a hagyomány, a jelen többségi írásszokása, a nyelvtanok túlnyomórészt egy *b*-t tanácsoló hatása, úgyhogy hiába volt meg minden szónál a világos teljesebb alak *(erősebb)*, amelyből a rövidebb formát is *bb*-vel lehetett elvonni *(erősbb)*, a fonetikus írásmód diadalmaskodott. Nem utolsósorban valószínűleg azért is, mert az AkH. 1832. — bár elméletileg korának közfelfogását vallja — az egy *b*-t fogadta el mássalhangzó után: „Néha mássalhangzó után is kihagyatik a' képző' hangzója, mint: *becsesb*, a' hol t. i. a' kimondás fölöttébb nem nehezítetik" (i. m. 17). Hogy az AkH. 1832-ben voltaképpen a pesti fiatal írók körének álláspontja diadalmaskodott, Zádor Györgynek Kazinczyhoz írt egyik levele bizonyítja: „*pajkosbb, siralmasbb: pajkosb, siralmasb*. Kettős *b*-ét a' comparativusban csak a' magánhangzó vagy a' syllabica formatio kiván mint *sárga—sárgább, fekete—feketébb* vagy *pajkos-abb, siralmas-abb* 's a' t." (KazLev. XXI, 228:1830.). És Kazinczy meghajlik a szerkesztő akarata előtt: „*Lelkesb* — elfogadom" (KazLev. XXI, 239:1830.).

A rövidülésre tartozó esetekben tehát a kor felfogása szerinti „teljes" szóelemek feltüntetésénél fontosabbnak bizonyult a hangzáshoz (a feltételezett rövidüléshez)való igazodás. Többször rámutattunk arra is, hogy az egyszerűsítés elve tárgyalt négy esetünkben hathatósabban támogatta a fonetikus írásmódot (ha nem is mindenkinél és nem is mindig tudatosan !), mint a félreérthetetlenség igénye a szóelemzés szerinti írásmódot. — Azt is bizonyítottnak vehetjük, hogy a fonetikus írásmódot az AkH. 1832-n keresztül a pesti írók köre segítette diadalra.

VI. A KIS ÉS A NAGY KEZDŐBETŰK

Lényegében véve ma is helytálló Gyarmathi Sámuelnek az a megállapítása, amellyel megokolja, miért kell bizonyos esetekben nagy kezdőbetűket használni: „Nagyon ſzépiti, és értelmeſsé téſzi az Íráſt, ha nagy betük iratnak a' magok illendö hellyekre" (Nyelvm. I, 17).

Hogy melyek azok az „illendö hellyek", ahol nagybetűkkel kell élnünk, annak megállapítása Földi János szerint „a Helyesíráſra tartozik" (Gr. 50). Azért emeljük ezt ki így külön, mert Földi megállapítása jól tükrözi a kor felfogását. Míg ugyanis a helyesírásnak számos fontos kérdése nem kap helyet a nyelvtanok helyesírási fejezetében (ha van ilyen külön fejezet), a kis és a nagy kezdőbetűk használatát mindig ebben tárgyalják; illetőleg: majdnem minden nyelvtanban tárgyalják. E két körülmény következtében helyesírásunknak kevés olyan fejezete van a tárgyalt korszakban, amelyről olyan határozott és pontos képet tudnánk rajzolni, mint a kis- és nagybetűk alkalmazásáról.

A) A KIS KEZDŐBETŰK

Használatukra nézve nyelvtanaink külön nem intézkednek, illetőleg nem úgy, hogy egyenként felsorolják a kisbetűs írás eseteit. Állásfoglalásuk mégis világosan kiderül abból, hogy felsorolják a nagybetűs írás eseteit, s ebből lehet tudni, hogy más esetekben a kisbetű a kívánatos. De ezen kívül vannak egyes nyilatkozatok is, amelyek hangsúlyozzák a magyar helyesírásnak a kezdőbetűk terén tartott önálló, saját szokásait, szemben a latin és főleg a német helyesírással. Verseghy írja például Ungarische Sprachlehrejében: „Der Ungar braucht keine großen Anfangsbuchstaben, ausgenommen . . . " (i. m. 8). Ugyanő a Feleletben: „A' kezdetbetükre nézve mindeddig inkább a' Deákkal tartottunk, mint a' Némettel kitül még a' többi Európai nemzetek is eltávoznak, midön a' fö neveket kis kezdetbetüvel írják. De a' Deákot sem tanácslom egéſzen követni. Reguláim ez iránt a következendök" (i. m. 330). — A kis kezdőbetűknek a latintól és a némettől eltérő szokásaira Kassai József — Pápay Sámuelre hivatkozva (LitEsm. 148) — szintén rámutat a Magyar Nyelv-tanító Könyvében: „A' Magyar Írók' meg-egygyezésébenn állapodott az meg, hogy mük nem írunk min-

den Magábann-érthető nevet (Substantivum) nagy betűvel, mint a' Német Írók tselekesznek, a' kiket egygy két Írónk még-is egygyfelöl minden helyes ok nélkül, más felöl pedig a' közönségesenn megszokott Magyar írás módnak meg-szegésével, nem régibenn követni kezdett" (i. m. 52). — Farkas János Ungarische Grammatikja meg egyenesen hibának minősíti a tőle felsorolt eseteken kívül a nagybetűs írást (i. m. 12). — A német mintára minden főnevet nagybetűvel kezdő szokás ellen Dessewffy József is küzd (vö.: TudGyűjt. 1818. II, 76 és KazLev. XV, 130 : 1817.).

Az idézett nyilatkozatokban kifejeződő felfogás és a nagy kezdőbetűk használatát csak bizonyos esetekre korlátozó szabályok dacára a közgyakorlatban igen gyakran írtak nagy kezdőbetűvel olyan főneveket (például a hónapneveket), amelyeket nyelvtanaink szerint nem lett volna szabad úgy írni. Ennek az állandó német hatáson kívül nyilván az is oka, hogy — mint jeleztük — a nyelvtanok a kisbetűs írás eseteivel külön nem foglalkoztak, példákat a helytelen nagybetűs írásra nem mutattak be.

B) A NAGY KEZDŐBETŰK

Mindenekelőtt egy terminológiai észrevétel! A közszokásban mondták és írták (és pl. Földi is átvette nyelvtanába) a *nagy betű* szó azonos jelentésű párjaként az *öreg betű* kifejezést. A DebrGr, ezt a szóhasználatot helyteleníti: „A *nagy Betűt*, fundamentom nélkül nevezik némellyek *öreg Betűnek:* egy idősök lévénn ugyan azon Írásbann, mind a nagy, mind az apró Betűk" (i. m. 13). — Az a körülmény, hogy az *öreg betű* már akkor is ritkább volt, sőt harcoltak is ellene, azt eredményezte, hogy a *nagy betű* egyedül maradt meg műszónak, és összetétellé, *nagybetű*-vé forrott össze. Az *öregbetű* ma már nyelvjárási és régies színezetű, alig használt szó.

Mikor kell a magyarban a kezdőbetűket nagyoknak írni nyelvtanaink szerint? — (A következőkben, hogy érzékeltessük, mekkora jelentőséget tulajdonítottak a szerzők az egyes szabályoknak, utalunk azok sorszámára is az idézett nyelvtan pontjainak rendjében.)

1. Első regulaként nyelvtanaink általában a tulajdonneveknek nagybetűvel való kezdését említik. Verseghy Ferenc részletes szabályát idézzük: „a) A' tulajdon neveknek elsö betüi nagyok, akár a' ſzemélyeknek . . . , orſzágoknak, városoknak, faluknak, akár a' hegyeknek, vizeknek, vagy bármellyféle helyeknek tulajdon nevei legyenek, mint *Forgach, Ántal, America, Bécs, Soroksár, Mátra, Duna, Rákos*' mezeje" (Gr. 58; ugyanő hasonlóképpen: UngSpr. 8 a)

pont; Felelet 330 Elsö Regula; továbbá: Ort. 1817. 28 a) pont; Epitome 1816. I, 11 A/1. pont; és más szerzők: Földi, 50 2^{or}; Gyarmathi, Nyelvm. I. 17 2. pont; DebrGr. 13 2. pont; Ort. 1798. 4 A) pont; Gubernáth, Inst. 1 a) pont; Révai, ElGr. 169; Kassai, Nytanító. 51; Farkas, UngGr. 11 5. pont. Georch. HÍrás. 45. — Ekkora konszenzus után természetes, hogy az AkH. 1832. is ezt a szabályt adja: „3.) Minden tulajdon neveknél nagy kezdő betűvel élünk . . . p. o. Pest . . . " (i. m. 10). — Kolmár József, aki a tulajdonnevek nagybetűvel való kezdését „az Európai minden pallérozott Nemzetek' meg egyezésénn fundáltt Orthographiai rendszabások" egyikének mondja (Prób. 74), a családnevek nagybetűs kezdésének szükségességére külön is kitér, hogy megokolja nagybetűvel való kezdésüket: „ . . . nálunk számtalan sok familiai Nevek nem egyebek, közönségesértelmü Adjectivumoknál, p. o. *Nagy, Kis, Fekete, Fejér, Veres, Zőld, Igaz, Vastag, Vékony* 's a' t. A' ki ezeket kís betüvel kezdené, . . . zürzavart okozna, p. o. *láttam a' veres szomszédot — a' nagy familia meg gazdagodott — a' fekete Gróf meg hólt:* ez egészen mást tesz, mintha nagy betűkkel írom: *láttam a' Veres szomszédot, A' Fényes Ház bankrotált*" (i. m. 75).

A tulajdonnevek nagy kezdőbetűs írása annyira általános, hogy Dessewffynek kisbetűs kezdést javalló indítványa teljesen visszhang nélkül maradt. Különc okfejtését (vö. TudGyűjt. 1818. II, 76—7) nem tartjuk idézésre érdemesnek.

2. Rendszerint a tulajdonnevek nagy kezdőbetűs írásáról szóló regulában találjuk a nemzetek és népek nevének nagybetűs írásáról szóló intézkedést is, amely szerint *Magyar*-t, *Anglus*-t, *Olasz*-t stb. kellett írni. (Vö.: Földi, 50 2^{or}; Gyarmathi, Nyelvm. I, 17 2. pont; DebrGr. 13 3. pont; Verseghy, Gr. 58 a) pont) — Ennek a szokásnak nyilván az országnév analógiája, a latin és a német helyesírás együttes hatása, meg talán az a meggondolás az oka, hogy minden népből csak egy lévén, a népnév is tulajdonnév. Akárhogyan is: a népneveknek nagybetűvel való kezdése rendkívül általános szokás volt korszakunkban, Ruzsiczky Éva is mint a kort tükröző írássajátságot említi Baróti Szabó Dávid helyesírását elemezve (MNy. LII, 125).

3. Jóllehet a mellékneveket általában kis kezdőbetűvel írták, több nyelvtanunk — a közszokásban gyakran (pl. Kazinczynál következetesen) jelentkező írásmódot elismerve — nagybetűvel kívánja íratni a tulajdonnevekből *-i* képzővel alakult mellékneveket. A nagy tekintélyű Révai Miklós is így vélekedett: „A maiuscula incipiunt litera nomina propria, et adiectiua ab iis deriuata . . . *Budai, Pesti, Győri*, Budensis, Pestanus, Iaurinensis" (ElGr. 169). Hasonlóképen kívánja Kassai József is (Nytanító. 51) és Farkas

János is (UngGr. 11.). — Ez ellen a szabály ellen Verseghy Ferenc Ungarische Sprachlehréjében találunk tiltakozást: „[Der Ungar braucht großen Anfangsbuchstaben in den eigenen Namen.] Sobald aber aus denselben Adjectiva gemacht werden, so verlieren sie das Recht, als: *budai* bor: ein *Ofner* Wein" (i. m. 8). A nyilván az akkori német helyesírásból eredő szokást az AkH. 1832. sem vette át, amikor kimondotta: „A' tulajdon nevektől származott melléknevek azonban kis betűvel kezdetnek, p. o. *Pest, pesti*" (i. m. 10). — Mai írásmódunk nyilván ennek a logikus és helyes, a magyar helyesírás rendszerének egyedül megfelelő döntésnek az érvényesülése.

4. Minden nyelvtanban, amelyben szerepel a nagybetűvel kezdés problémaköre, megtaláljuk a szöveg- és mondatkezdő nagy kezdőbetű szabályát. Kassai József Magyar Nyelv-tanító Könyvében ekképpen: „Nagy betűvel kezdjük írni a' beszéd' kezdetét. A' beszéd' folytatásbann az újj fejezeteket a' böket utánn nagy betűvel kezdjük; és még a' kérdés', és fel-kiáltás' jegye utánn, az teljesenn végezvénn a' mondást, p. o. *Nem de nem mindnyájann halandók vagyunk? Még is melyly igen kevesenn gondolkodnak róla! Emlékezzetek-meg a' halandóságról.*" (i. m. 50-l, első szabályként; hasonlóképpen: Földi, 50 1^{ör} és 4er; Gyarmathi, Nyelvm. I, 18 6. pont; DebrGr. 13 1. pont; Vályi, GrK. 6; Ort. 1798. 4—5 A) és C) pont; Gubernáth, Inst, 2 f) pont; Révai, ElGr. 168—9 első szabályként; Verseghy UngSpr. 8 c) pont, Gr. 59 d) pont, Felelet 330 4. pont; Epitome 1816. I, 11 A) 3. pont; Ort. 1817. 28 d) pont; Farkas: UngGr. 11. 1. és 2. pont; Kolmár, Prób. 74 I. pont). — Az AkH. 1832. is tartalmazza a szabályt, de nem a kellő részletességgel (az írásjelek közül ugyanis csak a pontot említi; vö. i. m. 9 1. és 2. pont).

A nyelvtanok kisebb része — mint a forrásjelzések mutatják, elkülönítette egymástól a beszédkezdő és az írásjelek utáni nagybetű szabályát (Földi Ort. 1798., Farkas, AkH. 1832.). — Ettől eltekintve a megfogalmazások rendkívül hasonlítanak egymáshoz, legfeljebb olyan eltérések vannak, hogy pl. Földi külön említi a leveleknek és a fontos mondásoknak kezdetét, Verseghy új mondást, kerek beszédet kezdet nagybetűvel stb.

A közgyakorlatban a szabályt pontosan megtartották.

5. Nem egyértelmű a verssorok kezdőbetűje nagy vagy kicsiny voltának szabálya.

A nagybetűs sorkezdet hívei (a nyelvtanírók Verseghy kivételével mind azok !) a beszédkezdésről intézkedő szabályba szövik bele a verseket is, ha foglalkoznak a kérdéssel. Kassai József például így folytatja előbb idézett szabályát: „... Azutánn a' versekbenn mind egygyik verset, ha mindjártt nem teljes értelmű-is, nagy

betűvel kezdjük" (Nytanító 51; továbbá: Földi, Gr. 50; Gyarmathi, Nyelvm. I, 18; DebrGr. 13; Ort. 1798. 4—5; Révai, ElGr. 169; Farkas, UngSpr. 11; AkH. 1832. 9). — Nagybetűkkel kezdte verseinek sorait Csokonai, Kisfaludy Sándor és Károly, Kis János, az 1821. évi Zsebkönyv (szerk. Igaz Sámuel) minden szerzője stb. A versek nagybetűs sorkezdése eléggé általánosnak mondható. Kazinczynak egy elítélő megjegyzéséből azonban kiderül, hogy voltak már a kisbetűs sorkezdéseknek is hívei: „NB. a' Szabadság nagy *Sz*-et kíván itt, úgy a' *tűz* is: ha valahogy — (noha nem látom miért) — a' sorok' első betűji némelly mostani poeták' szokása szerént kis betűvel nyomtattatnának (Buczy Emilnek, KazLev. XII, 432:1815.). Horváth Károly figyelte meg, hogy Vörösmarty 1820-ig nagybetűvel, 1820—25-ig legtöbbször kisbetűvel kezdte nem mondatkezdő verssorait (VKK. I, 366). 1827—39 között viszont már újra nagybetűs kezdetűek Vörösmarty verssorai (vö. VKK. II.).

A „némelly mostani poeták" szokását csak Verseghy vette védelmébe. Szerinte: „Einen jeden Vers mit einem großen Buchstaben anzufangen, wenn es sonst die Interpunction nicht erfordert, halte ich für einen kindischen Aberglauben" (UngSpr. 8). — Az 1817-i Magyar Ortografiában (jóllehet ez népiskolai tankönyvnek készült) részletesen ki is fejtette, miért hibás a nagybetűs verskezdés (i. m. 29).

A verssoroknak kisbetűs kezdése még igen sokáig nem tudott nálunk meghonosodni; csak a XX. század eleje óta lett elfogadott szokássá.

6. Ha nem is valamennyi nyelvtanunk, mégis elég sok intézkedik a kettőspont után következő idézet kezdőbetűjéről. Egyöntetű véleményük szerint (csak Verseghy a kivétel) az idézetet nagybetűvek kell kezdeni. A szabály a DebrGr.-ban így található: „[Nagybetű kell] Minden kettős pont utánn, mikor valakinek Szavait hozzuk-fel" (i. m. 13 6. pont; továbbá: Földi, 50 4*er*; Ort. 1798. 5 C) pont; Vályi, GrK. 6; Gubernáth, Inst. 2 e) pont; Révai, ElGr. 169.; Farkas, UngGr. 11 3. pont; Kassai, Nytanító. 51; AkH. 1832. 9 2. pont). — Minthogy a kettőspont is írásjel, többen a pont, kérdőjel és felkiáltójel utáni nagybetűhasználattal együtt tárgyalják a kérdést (így Földi, Révai, Kassai).

A szabályt mindenki tartotta, csupán Verseghy próbált külön úton járni, így okoskodván: „Mivel a' két pont olly tulajdonságú jel, hogy már magában is másének mutattya lenni az utánna álló mondást, és így ezt az Írónak beſzédgyétűl elegendőképen megkülömbözteti: haſzontalannak látſzik, az efféle idegen mondásokot a' dupla pont utánn nagy betűvel kezdeni" (Ort. 1817. 28—9).

7. A legtöbb nyelvtan egyetért az általános úzussal abban, hogy a hivatali rangokat, címeket, méltóságot jelölő szavakat nagybetűvel ildomos kezdeni. Verseghy Magyar Grammatikájának megfogalmazása szerint: „b) Az illendőség hozza magával, hogy a' méltóságoknak, tiſztségeknek, és hivataloknak neveit nagy betükkel kezdgyük, akár a' válaſztástúl függjenek, akár a' ſzületéstűl, mint *Csáſzár, Király, Herczeg, Gróf, Báró, Püspök, Főispány, Szolgabíró, Esküdtt*" (i. m. 59; egyéb művekben hasonlóképpen: Gyarmathi, Nyelvm. I, 17 4. pont; DebrGr. 13 4. pont; Vályi, GrK. 6; Gubernáth Inst. 1 b. pont; Révai ElGr. 170; Verseghy, UngSpr. 8 b) pont; Epitome 1816. I, 11 A) a. pont; Farkas: Ungr. 11 6. pont; Kassai: Nytanító. 51; Ort. 1817. 28 b) pont; Verseghy, Felelet 330 Második Regula, Georch, HÍrás. 45).

Figyelemre méltó, hogy Kazinczy — jóllehet Bácsmegyeijének 1814-i kiadásában következetesen, leveleiben is általában — nagy kezdőbetűvel írta az efféle neveket, egy ízben ezt írja Dessewffynek: „*tanács-úr, szenator, kánonok* etc. a' szokás ellen kis betűkkel. Igenis, a' deák és a' franczia, sőt a' görög is a' *ὕπατος, consul, rex, comte, roi, pape* titularis szókat nagy betűkkel soha nem írták. Rendesen jőne-ki magyarban: *gróf* Dessewffy, *herczeg* Koháry; *generális* Vay, a' *nádor*, a' *főispán*, a' *szolgabíró*, a' *fiscális*" (KazLev. XVI, 144:1818.). — Ez a megjegyzés arra mutat, hogy voltak, akik a tituláris szóknak általános nagybetűs írását feleslegesnek érezték. Így azután érthető, hogy az AkH. 1832-ből ez a szabály kimaradt és a nagybetűs írás e szócsoportra nézve az ismertetett formában megszűnt.

8. Általánosan követett szokás volt, de csak két szerző — Földi és Verseghy — írja elő külön szabályként a Verseghytől „tiszteletmutató nevek"-nek nevezett szavak nagybetűs írását. A Verseghy-féle szabályt idézzük: „C) Még a tiſzteletmutató neveket is nagy betükkel illik kezdeni, akár főnevek legyenek, mint *Úr, Aſſzony, Úrfi, Kisaſſzony, Kegyelmed, Kelmed* 's a' t. akár melléknevek, mint *Felséges, Kegyelmes, Méltóságos, Nagyságos, Főtiſztelendő, Tekintetes, Vitéz, Nemes, Nemzetes* 's a' t." (Gr. 59; hasonlóképpen: Ort. 1817. 28 c) pont; Felelet 330 Harmadik Regula; és Földi: Gr. 50 3^{or}; Verseghyt követi Georch Illés is: HÍrás. 45).

Más nyelvtanok a tiszteletmutató neveknek és a megtisztelni kívánt személy neve helyett álló névmásoknak nagybetűs írását foglalják egy közös szabályba. Így jár el például az Ortografia 1798. szerzője is: „B. Nagy betükkel élünk akkor-is, mikor ollyan ſzeméllyeket említünk, a' kiket meg akarunk tiſztelni . . . [nagy betűn kezdjük] mind azokat a' ſzókat is, mellyeken azon ſzeméllyek értetnek. p. o. *Néked, Tőled, Méltóságod, Nagyságod, Kegyelmed,*

Kegyes Úr, Atyaságod" (i. m. 5); hasonlóképpen: Gubernáth, Inst. 2 d) pont).

Révai, Farkas és Kassai nyelvtana az „ajánló és esedező" levelekben tartja különösképpen illőnek, hogy még a magas állású címzetteket illető névmások is nagy kezdőbetűvel írassanak: p. o. *Te Felséged, Ő Nagysága;* ne csak maguk a tiszteletmutató nevek (Révai, ElGr. 170; Farkas UngGr. 11—12 7. pont; Kassai, Nytanító. 51—2).

9. Feltűnő jelenség, hogy az AkH. 1832. sem a hivatali rangok, sem a tiszteletmutató nevek nagybetűs írásának szokását nem veszi át. Az AkH. 1832. szerint mind a rangokat, mind a tiszteletmutató neveket csak abban az esetben kell nagybetűvel kezdeni, ha megszólításként szerepelnek: „4. A' megszólítás' szavai is, akár rendes címek, hivatalok, akár önkényes tisztelatadások, nagy betűvel kezdetnek, u. m. *Felséges Úr! Érdemes Férfiú! Király, Táblabíró, Jegyző* stb." (i. m. 10). — Ez a felfogás van érvényben mind a mai napig.

Talán jogos egy olyan vélekedés megkockáztatása, hogy a hivatali rangoknak és a tiszteletmutató neveknek minden esetben nagybetűs írásától való eltérést a politikai közszellem megváltozása, a demokratizálódás okozhatta. Az AkH. 1832. alkotóinak már túlzásnak tűnhetett a helyesírási tiszteletadásnak ismertetett régi módja, s a nagybetűs írást — igen helyesen — a szó helyzetétől tették függővé.

10. Sajátos szokás volt a tudományok nevének nagybetűs kezdése. Kassai Nyelv-tanító könyve szerint: „Nagy betűvel írjuk a' Tudományok' . . . neveit, — p. o. *Böltselkedés, Ékesenn-szólás, Költés, Nyelv-tanítás, Kép-írás* . . . 's a' t." (i. m. 52; hasonlóképpen: Vályi, GrK. 6; Révai: ElGr. 170; Farkas, UngGr. 12 8. pont.) — Gyarmathi szerint még a mesterségek neve is nagybetűvel kezdődjék (Nyelvm. I, 17 3. pont). — Az AkH. 1832. nem törődik ezzel a kérdéssel.

11. Jóllehet a nyelvtanok közül csak a DebrGr. mondja ki szabályként (13. oldal XX. § 5. pont), a tudományokban előforduló terminus technicusok, mesterszók gyakran nagybetűs kezdetűek. Így például a nyelvtani műszók grammatikáinkban. — Földi Jánostól idézzük: *B*eſzédnek, *F*ajokra (:*S*pecies:), *T*örſök ſzók, *T*őke ſzók (:*P*rimitiva:) *F*olyamatok, *Á*gazatok (83. oldal XXXIV. §). — Baróti Szabó Dávidnál: „Az *E*lső *R*endbéli *m*agánn-hangzókból-álló *B*irtokos *N*evek, *E*jtésbenn, *I*degen ſzókbann-is" (Orth. 48). — Kolmár József így írt: „Meg egyeztek a' Nyelvtudósok bizonyos jegyekben . . . Illyenek a' *V*onás, vagy *C*omma, a' *P*ont, *K*étpont, *P*ontos *v*onás, *K*érdés, *F*elkiáltás' *j*egye, a' *K*i *h*agyó, vagy *A*postrophe 's a' t. . . . " (Prób. 75).

Mindazonáltal ez a szokás nem volt általános (nem követte sem Révai, sem Verseghy!). S minthogy az AkH. 1832. nem írta elő a műszók nagybetűs kezdését, a régi úzus lassanként abbamaradt.

12. A könyvek, költői művek címének nagy kezdőbetűs szokása általános már tárgyalt korunkban is. Természetes hát, hogy nyelvtanaink kimondják a szabályt: „Maiusculis literis scribuntur ... operum tituli, qui merito pro nominibus propriis habentur ... *Pázmán Kalauza*, Hodoegus Pazmani; *Igazság Paizsa*, Clypeus Justitiae; *Tavaſzi Virágok*, Flores Verni; *Zsugori*, Euclio" (Révai, ElGr. 170; hasonlóképpen: Kassai, Nytanító. 52; Farkas, UngGr. 12; AkH. 1832. 10). — A címek kezdőbetűjével foglalkozó szabály egyik idézett nyelvtanban sem önálló, hanem a tudományok nevének nagybetűs írását tárgyaló pontnak részszabálya.

Révai idézett szabályánál részletesebben egyik nyelvtan sem foglalkozik a címek írásával. Így nem határozzák meg azt, hogy több szóból álló címek esetén csak az első betű írandó-e nagy kezdőbetűvel, vagy a címnek minden egyes szava.

Az erősen ingadozó közgyakorlatból — persze erősen általánosítva — a következő szokás körvonalai bontakoznak ki: kiemelten (címlapon vagy címsorban) minden betű nagy, vagy legalábbis minden főnév; szövegbe ágyazott vagy tartalomjegyzékbeli címeknek első betűjén kívül általában csak minden főnév íródik nagy kezdőbetűvel, vagy még az sem.

13. Külön pontként említjük az AkH. 1832.-nek ezt a szabályrészletét: „midőn valamelly név tulajdon névvé válik, nagy betűvel kezdetik, p. o. *magyar tudós Társaság*" (i. m. 10). — Úgy véljük, a mai több szóból álló intézménynevek írásmódjának csíráját joggal láthatjuk ebben a szabályban. Meglepő azonban, hogy a *magyar tudós Társaság* alakulatnak csak *Társaság* szavát íratja nagybetűvel az AkH. 1832. (ahogy manapság az *Akadémiáról*, a *Nemzetiről* beszélünk!) ahelyett, hogy *Magyar Tudós Társaság* írásmódot rendelne el, hiszen az alakulat egészében vált tulajdonnévvé. Hogy pedig már az akkori nyelvérzék is így érezte (érezhette) ezt, mutatják Verseghy Feleletének címlapján ezek a szerkezetek: a' *Nemzeti Muzéum* nevében, a' *Királyi Magyar Universitás*nak betűivel.

Kevés ilyen intézménynév lévén akkor még forgalomban, érthető, hogy írásmódjuk sem kristályosodott még ki.

14—22. Az eddig bemutatott főbb típusokon kívül találkozunk még a nyelvtanokban olyan megjegyzésekkel is, amelyek a nagy kezdőbetűs írás egyes, kevésbé gyakori típusaira világítanak rá. Kilenc esetet említünk (ezért a 14—22. sorszám!).

Gyarmathi Sámuel szerint nagybetűvel írandók az ünnepnevek:

Pünköſt, Husvét, Karátſon (Nyelvm. I, 17 l. pont); a vallások elnevezései: *Katolika, Reformata, Evangelica, Unitaria* (Nyelvm. I, 18. 5. pont). — Gubernáth Antal a nemesi előnevek nagybetűs írását is felveszi a nagybetűs írás szabályai közé: *Szápáry* Szápáry Groff, *Nagy-Károlyi* Károlyi Groff, *Galanthai* Eſzterházy Groff (Inst. 1—2 c) pont). — Ugyanő a félreértésekre lehetőséget nyújtó azonosalakúság elkerülésére is az egyik szónak nagybetűs írását ajánlja: „*Nem*, genus, & *nem*, non, patricula negativa" (Inst. 2 g) pont). — Többek szerint nagybetűvel kell írni az „Atyafiságot, vérséget jelentő szóknak első betüjét" (Kolmár, Prób. 74; továbbá DebrGr. 13 3. pont). — Földi János szerint: „[Nagy betűt írunk] Minden nagyobb jelentéſű Névſzók elein, mint: *Isten, Óltár, Templom, Király Tſáſzár*" (Gr. 50). — Ugyanő említi azt is egy jegyzetben, hogy „Az emlékezet, és felülíráſok, (monumenta, inſcriptiones) régen egéſzen is öreg betűkkel írattak. Ezt ma is teheti a' ki akarja" (Gr. 50). — Kazinczy egy megjegyzése arra hívja föl a figyelmet, hogy a megszemélyesített fogalmakat is nagybetűvel kezdték: „*Reménység* is nagy *R*-et kiván itt, mert mint eggy personificálva áll" (Buczy Emilhez, KazLev. XII, 432 : 1815). — Gáti István helyteleníti (tehát élő szokás volt!) hogy: „ Egészen nagy betűkkel írják a' nagy neveket, mint: *ISTEN, JEHOVA, II. JÓSEF, FELSÉGED.* Ez' szinte úgy nem ád az Istennek és a' Királyoknak nagyobbságot, mint az *y*-os név a' Nemes embernek teleket" (Elm. 93). — Ugyanő egy egészen különc ötlettel is előáll: írjuk nagybetűvel a mondatok alanyát, mert ez a fő dolog a beszédben, ezt világosítja meg a többi szó (Elm. 93—5).

*

Összevetve a kis- és nagybetűs írás akkori állapotát a mai gyakorlattal, a következőket állapíthatjuk meg: A XIX. század elején igen sok olyan esetben írtak nagybetűket — főképp német hatásra — amelyekben a magyar helyesírás hagyományai szerint ez felesleges volt. Nyelvtanírőink azzal, hogy pontosan igyekezték meghatározni a nagybetűs írás eseteit, elejét vették annak, hogy mi is rátérjünk a német helyesírás szokásaira, megőrizték helyesírásunk nemzeti hagyományait. Az AkH. 1832. pedig — még határozottabban nagybetűellenes lévén, mint a nyelvtanok — végleg megszüntette a század elején még ugyancsak dúló nagybetűjárványt.

VII. A KÜLÖNÍRÁS ÉS AZ EGYBEÍRÁS

Mai helyesírásunknak legnehezebb területe a szókapcsolatoknak és az összetételeknek az írása, a különírás és az egybeírás. Ilyen körülmények között azt várhatnók, hogy régi helyesírásunkban is központi helyet foglalt el ez a problémakör. A valóság azonban — s ez első pillanatra meglepő — egészen más: a külön- és egybeírásról csak viszonylag kevés megjegyzést találunk a nyelvtankönyvek lapjain, meg néhány elszórt észrevételt a Kazinczy-levelezésben. — Ez a helyzet kétségtelen jele annak, hogy a XVIII. sz. végén, a XIX. sz. elején a különírás-egybeírás csak mellékes ügye volt helyesírásunknak, amelyre (az akkori grammatikusok megítélése szerint) nem kellett különösebb gondot fordítani. Korszakunk nyelvészeit hanyagsággal nem vádolhatjuk: ha más kérdésekről oly behatóan tudtak tárgyalni, az összetételekről és helyesírásukról is képesek lettek volna véleményt nyilvánítani.

A sajátos érdektelenségnek két okát látjuk: az egyik nyelvi, a másik nyelvtudományi. — A nyelvi ok szerintünk az, hogy a tőlünk tárgyalt időszakban a magyar szóalkotásnak az összetétel még korántsem olyan fontos módja, mint manapság: az analógiás szóösszetevés még nem különösebben nagyarányú, bizonyos összetételi típusok helyett inkább szószerkezetek használatosak, illetőleg még ki sincsenek alakulva. — A nyelvi okból következik a nyelvtudományi: az összetételeknek viszonylag kisebb száma miatt sem grammatikusaink, sem íróink nem voltak rákényszerítve a szókapcsolatok és összetételek írásának szabályozására. Nyelvtudományunk egyébként is készületlen volt: ekkor még nincs tisztázva, mi is voltaképpen az összetétel, melyek a típusai, stb. — Fentebbi fölfogásunk bizonyításától (hely hiányában) kénytelenek vagyunk eltekinteni. Megtettük ezt egyrészt kandidátusi értekezésünkben, másrészt az 1966-i nyelvészkongresszuson elhangzott előadásunkban. A jelzett alkalmakkor előadottak ismétlése helyett lássuk: mit lehet a hallgatás ellenére korunk egybe- és különírási szokásaira nézve kihámozni a rendelkezésünkre álló adatokból.

A) A KÜLÖNÍRÁS, AZ EGYBEÍRÁS ÉS A KÖTŐJELES ÍRÁS ÁLTALÁBAN

1. A KÜLÖNÍRÁS

Mai, az egybeíráshoz szokott szemünknek és tudatunknak furcsa már ilyen különírásokat látni, amilyenek például ezek is a Bécsi Magyar Hírmondó 1794-i (V. szakaszbeli) lapjain: *két ſzázra* (4), *ſzáz ezer* (6), *Frantzia Orſzágból* (14), *Olaſz Orſzágnak* (21), *gyújtó jukaik* (32), *vas ſzegekkel* (34), *meg betsültetvén* (55) stb. Vagy a TudGyűjt. 1821. évi IV. kötetében: *édes annyoknak* (30), *ékes szóllók* (30), *ékes szóllással* (30), *el hiszem* (38), *távol lételeket* (41) stb. — Az ilyen különírások, amelyekkel szemben ugyan megtaláljuk a kötőjeles és az egybeírt alakulatokat is (nem egyszer ugyanazon a lapon!), éppen nem mentek ritkaságszámba tárgyalt korunkban. Nagy tömegük, egy-egy szerzőnél található rendszerességük arra mutat, hogy a ma összetett szavaknak a különírás még éppen úgy bevett módja volt, mint akár az egybeírás, akár a kötőjeles írás.

Megvan természetesen a különírásnak a maga elmélete, kissé meglepő volt számunkra, hogy Révai Miklósnál.

Nyelvtanában Révai az írásjelek fejezetének c) pontjában a kötőjel funkcióit tárgyalva szól a különírás-kötőjeles írás-egybeírás kérdéséről. A kötőjelnek két szerepét különbözteti meg, mégpedig a *divisió*-t (vö. ElGr. 182) meg a *conjunctió*-t (uo. 186). A „diuisionis signum" első feladata az, hogy az összetett szavakban az alkotó elemek között álljon: „ex. gr. *haj-ſzál*, pilus; *jegy-ruha*, dos; *le-írom*, describo; *el-mondom*, recito" (ElGr. 182). Meghatározván így a kötőjel szerepkörét, kifejti, hogy szerinte helytelen az összetételekben a kötőjel alkalmazása; és vagy az összeírás, vagy a különírás mellett kell állást foglalnunk. Szerinte más nemzetek egybeíró szokásait nem követhetjük, nem engedik ezt nyelvünknek különleges tulajdonságai. Melyek ezek?

Mivel az igekötők gyakran elválnak az igétől, és mögéje is kerülhetnek, amikor az egybeírás lehetetlen, külön kell írni az igekötőt akkor is, ha az ige előtt áll. A főnév, ha főnév jelzője, melléknévi értékű („nomina nominibus iuncta vim habent adiectiui: ex. gr. *ſzoba leány* . . . "), és ilyen helyzetben nem írható össze a főnévvel. Nem írhatók össze a mondattanilag jelölhető, de jelöletlen szerkezetek sem: *fa vágó*, *nyelv tanítás*, mert ezek csak „imaginárius" összetételek. Nem célszerű az egybeírás az ilyen igék szótagolása (silabizálása) miatt sem: *felírom*, *megégetem*, mert a tanulók meg a kezdők nem tudják, hogy *fel-í-rom*, *meg-é-ge-tem*-nek, vagy *fe-lí-rom*, *me-gé-ge-tem*-nek kell-e szótagolni. — Ilyen kényszerhelyzetben

(fejezi be fejtegetését Révai) nem tehetünk mást, mint hogy különírjuk egymástól az összetett szók alkotóelemeit: „Vltro fateor, me inuitum, hac vnica de caussa, vt fauerem debilioribus, qui in istis adhaerescunt, composita nostra saltem interuallo separare; posteaquam diuisionis signum statui negligendum esse. Ego vero ad composita nostra, quae distinxi ab imaginariis, iunctim scribenda inclino" (ElGr. 185, ill. 90).

Idézett utolsó mondatával Révai azokra a régi összetételekre utal, amelyeket — mint írja — még azok is egybeírnak, akik egyébként kötőjellel szaggatják meg az összetételeket: „Multo itaque pauciora erunt nomina stricte composita, quae nos omnino coniuncta scribemus: ex. gr. *éjfél*, media nox; *éjfzak*, septentrio; *atyafi*, cognatus; *hazafi*, patriae filius, ciuis; et reliqua: quae et illi coniuncta scribunt, qui composita alia signo diuisionis separant" (ElGr. 184).

Révainak — tudjuk — óriási volt a tekintélye. Az összetételek ilyen nagymértékű rendszeres különírásában azonban követőiről, emez eszméinek továbbterjesztőiről, népszerűsítőiről nem tudunk. Csak a kötőjelpárti Kassai József hivatkozik rá: „Némelyek Révaival azt tartják, hogy az írás' tarkázásának el-kerülése végett az ösz-szókbann a' kötő jegy el-maradhat; de még-is az ösz-szó' részei egygymástól kevés üres helylyel választassanak-meg, p. o. *haj szál, kő fal* 's a' t." (Nytanító. 67). Ő is magáévá teszi ezt az írásmódot (mint „nem roszsz újjmód"-ot, uo. 68), abban az esetben, ha valaki a kötőjelezést nem fogadná el. Georch Illés kötőjelpárti ugyan, de kész lenne kihagyni a „választó jelet csupán azért, hogy az írást ne rútítsa . . . de csak úgy ám, hogy a' szavak egybe ne kapcsoltassanak; hanem külön külön írattassanak ímígy: *el viszem, arany láncz, harang öntő* 's a' t. Igy leg-alább a' szó-nyomozás nem nehezítetik" (HÍrás. 54—5). — Horváth József Elek azért különíráspárti, mert fél, hogy az egybeírás révén túlságosan hosszú szavak jönnek létre (vö. TudGyűjt 1819. XII, 58).

Hogy a különírás a már jelzett kis mértéknél nagyobb szerephez nem tudott jutni, annak oka főképp az, hogy az összetételt nem különbözteti meg a szószerkezettől, pedig valamiféle különbségtevést igényelünk. De nagy nehézséget jelentett volna a különírás azért is, amiért a kötőjeles írás: tudni kell hozzá az alkotó szóelemeket, illetőleg szavanként kell eldönteni, hogy tudni kell-e még, vagy már nem. Minderre azonban közönségünk alkalmatlan, nyelvtudományunk pedig készületlen volt.

2. A EGYBEÍRÁS MEG A KÖTŐJELES ÍRÁS KÜZDELME

Az alkalmi, egyszeri szószerkezeteknek és az összetételeknek írásban való megkülönböztetésére igen régtől fogva minden európai nép helyesírásában megvan az igény. Ennek kielégítésére két megoldás kínálkozik: A) Az alkotóelemeknek egybeírása; B) Az alkotóelemeknek kötőjellel való összekapcsolása. Mint Rájnis József megfogalmazza: „a' Magyarok a' ſzóknak öſzve-kaptsolását kétféleképen ſzokták az írásban ki jelenteni; tudniillik: az illyen ſzókat vagy egy ſzó gyanánt írván, vagy egy vonásotskával egybe kaptsolván p. ok. *Gyöngyvirág*, vagy *Gyöngy-virág*. Ez a' kijelentés ſzükséges, mert [más:] Ez a *gyöngyvirághoz hasonló;* és: Ez a' *gyöngy virághoz hasonló*" (Vályi, BírK. 38).

A) AZ EGYBEÍRÁS

Jóllehet Rájnis — láttuk fentebb — elvileg azonos értékűnek jelenti ki az egybeírást meg a kötőjeles írást (igen helyesen!); mégis egybeírva írta le a *gyöngyvirág* szót, amikor csak egyszer akarta papírra vetni. Ez a magatartása igazolja Georch Illés megfigyelését: „A' többség ki-hagygya [a kötőjelet] és öszve írja p. o. *anyaszentegyház, ezüstbánya*" (HÍrás. 45). — Kazinczy is csak bizonyos esetekben tett kötőjelet, általában kötőjelellenes volt: „El kell hagyni az ékeket, valahol elhányhatni, ha eleintén nehezen esnék is: Mert hát miért nem írjuk *fű-szer-szám? hús-vét? Gazdasszony? Land-volk? Mond-Schein?* — De a' *réz-dob* jó, mert az adjectivum soha nem forr öszve a' substantivummal" (KazLev. II, 532:1802.).

A csata az egybeírás meg a kötőjel közt igen változatos érvekkel folyt. Lássuk, mi minden szólt a kötőjel ellen, miért hajlott a többség az egybeírásra.

a) Mindenekelőtt arra mutatnak rá többen, hogy az egybeírásra azért van szükség, mert ez az eljárás mutatja legjobban két szó összeforrását, két fogalom tömbösödését, a képzetváltás elmaradását. — Földi János pl. azt írja: „Ha az öſzvetett, vagy Foglaltſzókat avagy tſak a' Nevekben meg nem ſzaggatjuk, ezek igy mindjárt jobban Név formát mutatnak. Ha pedig megszaggatjuk, eggy az, hogy nehéz felvenni Név jelentéſeket, 's a' dólgot homállyositják." (Gr. 53; hasonlóképpen: Vályi. BírK. 49 és GrK. 6); Veszprém vármegye észrevételei 39; Gáti, Elm. 89—90; Kolmár, Prób. 85; Benyák, GrHung. 25). — Pápay Sámuel kissé bővebben is kifejti, miért a legalkalmasabb az egybeírt alakulat a fogalom tükrözteté-

sére: „mivel az öszvetett szó egy magában fennálló dolog' jelentésére lévén határozva, tehát azon szót is egy magános szónak kell venni; már pedig a' mint Kiss János is mondgya, a' szem a' mint a' szókat írva láttya, úgy közli azoknak értelmét nagy gyorsasággal a' Lélekkel; a' melly szók egygyütt vagynak írva, azokat egyszerre közli, 's következésképpen az öszvetett és öszveírtt szóknak kettős vagy hármas jelentése egyszerre vitetvén a' Lélek eleibe, jobban meghattya azt" (LitEsm. 147—8). — Dessewffy József is így nyilatkozik: „Mihelyest két ideábul egy új és külön értelműt tettem, két szónak egybe fogása mellett egy szóvá kell változtatnom azon két szókat is, a' melylyekből egy új külön értelműt tsináltam. Mire való az az elválasztó vonás? ... mert más az ideáknak egymásmellett való állások, más azoknak öszsze forradások" (TudGyűjt. 1818. II, 77). — Benyák Bernátnál is arról olvashatunk, hogy az egy fogalommá összeolvadt összetételeket egy szóba kell írni: „Rectius sine diaeresi, junctim ſcribuntur etiam ſequentia, in quibus perinde duae, vel plures in unam imaginem colliqueſcunt ideae: *egyház* v. *ſzentegyház* . . . ; *egyházfi* . . . ; *anyaſzentegyház* . . . ; *nyakravaló* . . . ; *zsebbevaló* . . . ; *lábbeli* . . . ; *dióbél* . . . ; *dinnyehéj* . . ; *nagyorrú* . . . ; *nagyfejű* . . . ; *Kékſzemű* . . . " (GrHung. 26).

Itt jegyezzük meg, hogy Márton Oskolai Lexikona (a továbbiakban: OskLex.) Malovetzky szótára (a továbbiakban: Mal.), és a magyar Tudós Társaság Magyar—német Zsebszótára (a továbbiakban: Tzs.) szintén egybeírtan, kötőjel nélkül közli az összetett szavakat, szemben a régebbi szótárírás kötőjelező gyakorlatával.

b) A tudományos műszavak egybeírandó voltát ugyancsak Földi János állapította meg elsőként: „minémű ſok zavarodás és homályoſság ſzármazik e' meg ſzaggatáſból valamelly egéſz Tudománynak le írásában 's előadáſában, minémű a' Törvény, az Orvosi tudomány, Füvéſz tudomány, 's a' t. az tudja, a ki azokat valaha leírni próbálta" (Gr. 53; hasonlóképpen: DebrGr. 12.). — Kolmár szerint is: „meg kell azt [az egybeírást] tartani a' Mesterszókban (termini technici) p. o. *Nyelvtörvény, Nyelvtudós, Mássalérthető, Előlutoljáró, Hittudomány, Vallástűredelem, Betűszámvetés, Kotzkagyökérfestés*, 's a' t." (Prób. 85). A szótárírók egybeíró gyakorlatát ez a meggondolás nyilván előmozdította.

c) Gyakran hivatkoztak az egybeíráspártiak más népek egybeíró szokására. Földi János szerint: „mig e' meg szaggatás Nyelvünkben meg léſzen, ſoha addig Nyelvünk tökélleteſségre nem mehet. Nem tudok az előttem esmeretes Nyelvek közzül eggyet is, mellyben az öſzvetett ſzók meg vólnának ſzaggatva, és azt el-hiſzem, hogy ez a' Nyelv gyermeki állapotjának tagadhatatlan jele" (Gr. 53; hasonlóképpen: DebrGr. 12; Verseghy, Gr. 352; Veszprém vármegye észre-

vételei 39; Pápay, LitEsm. 147—8; Gáti, Elm. 89—90; Ort. 1817. 35).

d) Az egybeírók helytelennek tartották, hogy a régen összetapadt és hagyományosan egybeírt összetételekbe kötőjel tétessék a szabály kedvéért, s ezzel egy már lejátszódott történeti folyamat megsemmisítessék. Ismét Földit idézzük: „A' Magyar Nyelvnek is lehetne ebben [ti. a szóösszetételekben] néminemü bóldogsága . . . Éppen tsak az a' kár, hogy többnyire az illy eggyé lett ſzókat is megſzaggatják az Irók és az által ezeknek néminemü diſztelenſéget 's magoknak az e' féléknek eltüréſekben, vagy követéſekben idegenkedéſt okoznak. Ne ſzaggaſsuk-meg az Öſzvetett ſzókat, avagy tſak a' Név ſzókban, és imhol lészen harmadik jó, és pedig kimeríthetetlen forrása a' Nyelv bövitéſnek. Ha meg nem ſzaggatjuk azokat, mellyeket Atyáink öſzvetettek; miért ſzaggaſsuk-meg az ujabbakat? vagy ha eltürjük és ſzeretjük a' régi Öſzvetett ſzókat: miért lennénk ma ujabbaknak öſzveſzerkeſztéſektöl idegenek? A' beſzédnek minden réſzeiben találtatnak régi ſzavaink között e' félék: *agyvelö, ajtóſark, árviz, eſzköz, kútfö, puskapor, Vármegye, atyafi, folyóviz, éſzreveſzem, gyertyatartó, fökötö, keszkenö, vakmerö, ſzántó-vetö ſzámtartó, jóltévö, mindenható, azólta, azonképpen, minémü, bártſak, vajha* 'stöbb ſzázak" (Gr. 85; hasonlóképpen: Pápay, LitEsm. 147—8; Gáti Elm. 89—90).

e) A kötőjelezésben többen elmaradottságot, egy korábbi kevésbé fejlett állapothoz való maradi ragaszkodást láttak. Így például Verseghy is: „Elhültem, mikor eggykét új könyvben megint megláttam a' nyelvünkbül már harmincz eſztendö előtt sükeres okokkal ſzámkivetett vonáskákot az efféle ígékben: *meg-marad, kimegy*, mellyek imígy *megmarad, kimegy*, sokkal jobban és ſzebben íratnak . . . A' többi Európai csínos nyelvekben is megvoltak valaha e' vonáskák, de csak addig, még a' nemzet folyvást olvasni nélkülök nem tudott." (Gr. 352—3).

f) Verseghy azért is támadta a kötőjelet, mert a kötőjelezés az olvasástanítás akkori gyakorlatában dívó, iskolás, primitív silabizálásra emlékeztette: „Ha meggondolylyuk, hogy az oſztó vonáskák a' silabizáló gyermekeknek oskolájába valók, és hogy Európának müveltt nyelveibül azonnal kihültek, mihelyt a' nemzet a' cultúrában annyi elömenetelt tett, hogy e' vonáskák nélkül folyvást és helyesen olvasni tudott . . . át nem látom az okát, mért kellene a' Magyar írást az efféle vonáskákkal megterhelni, 's egyſzersmind meg is csúfítani? (Felelet 369; hasonlóan Gr. 352).

g) Esztétikai érv is szólt a kötőjelezés ellen. Verseghy szerint a sok kötőjel „a' nyomtatást felette nagyon csúfittya, és a ſzavakot haſzontalanúl meghoſſzabíttya" (Ort. 1817. 35). — Verseghynek

tökéletesen igaza van! A buzgón kötőjelező Dugonics híres Etelkájának minden lapja olyan a sok kötőjel miatt, mintha mákkal lenne teleszórva.

h) A kötőjelpártiaknak azt az érvét, hogy az egybeírás folytán túlságosan hosszú szavak keletkezhetnek, Dessewffy József így utasította vissza: „Nagyon hoszszú szavak fognak így támadni? Igen is: hét, nyóltz tagúak is kivált a' hajlatásokban; de bővölködünk az ilylyeténekkel öszszetétel nélkül is, és ha nem akarjuk, hogy anynyira nyúljanak némely szavaink, csupán kurta szókat párosítsunk egymással" (TudGyűjt. 1818, II, 77—8).

Az egybeírást persze a legtöbben — ez a példákból derül ki — igen józan mértékig óhajtják kiterjeszteni: az egybeíró hajlandóságúak is kevésbé egybeírók, mint manapság a legtüzesebb különírók. Egyetlen személy van csak, aki az egybeírást valósággal ad absurdum vinné, Gáti István, aki a következőket javasolja: „Hogy pedig egy formaság legyen Irásunkba, ne tsak némelyeket írjunk öszve: *házba, házból, háztól,* hanem mind: *házmellett, házontúl, házelőtt, házellen, fanyelübitsak*" (Elm. 90).

B) A KÖTŐJELES ÍRÁS

A közgyakorlatban — az ismertetett hátrányok dacára — sokan használtak a szóösszetételekben kötőjelet. Ennek oka nyilvánvaló: a kötőjel kényelmes megoldás. Egyrészt kifejezi a szavak összetartozó voltát, ugyanakkor azonban mutatja az alkotó tagok határait, segít elemezni a szót. Másrészt kisegít a kötőjel olyankor is, amikor az író bizonytalanságban van afelől, hogy még szószerkezettel vagy már összetétellel van-e dolga.

Az összetételekben a kötőjel az alkotó tagok összetartozásának jelölésére szolgál. Éppen azért neve nyelvtanainkban (az összetételekkel kapcsolatban!) *kötő jel, kötő jegy, signum unionis.* — A kötőjel persze nemcsak összekapcsol, hanem el is választ. Ezért nevezi a különíró Révai *diuisionis signum*-nak, amely mintegy nem engedi a szavak összeforrását (vö. ElGr. 182). Ezért emel szót az egybeíró Földi János az összetett szók felesleges „meg-ſzaggatása" ellen (vö. Gr. 53), és Verseghy is az „oſztó vonáska" ellen hadakozik (vö. Felelet 369). Emez általános megjegyzések után lássuk a kötőjelhasználat eseteit és érveit.

a) Amiképpen ma is szükségesnek tartjuk bizonyos összetételi típusokban a kötőjel használatát, úgy tárgyalt korszakunkban is többen (még az általában kötőjelellenesek közül is) bizonyos esetekben megengedték a kötőjel használatát.

α) Bármikori állapotában nézzük is a nyelvet, mindig vannak benne átmeneti alakulatok a szószerkezetek és az összetételek között. Az ilyenek alkotó tagjai közé ma is hajlamosak az emberek (különösen az írók, tudósok) kötőjelet tenni az alakulat már nem szószerkezet, de még nem összetétel voltának érzékeltetésére. Mai helyesírásunk az ilyen kötőjelhasználatot nem ismeri el helyesnek, de akkor elterjedt volt ez az úzus, sőt követését tanácsolták is. Veszprém vármegyének a magyar nyelv előmozdításáról kiadott Észrevételeiben például ez olvasható: „Az ollyan ſzavainkban, mindazáltal, mellyekben (ſzorossan véve) igazi öſzvetétel nints, ha bár egy különös tárgyat teſznek is, az illyen öſzvefoglaló vonást inkább megſzenvedhettyük, p. o. *ideig-való, hijjába-való, részre-hajló, helyben-hagyni, jóvá-hagyás, örökbe-fogadás, első-szülöttség, Itélő-Mester, Tellyes-hatalmazott, jószág-nem-birhatóság* 's a't. ámbár az efféléket sem árt öſzveírni" (i. m. 39; hasonlóképpen: Pápay LitEsm. 148).

β) A DebrGr. az előbbi esetekben, továbbá félreértések elkerülése érdekében engedi meg a kötőjel használatát: „Kötő Jegy (-) Signum Unionis. Élhetünk ezzel, mikor két Magábannérthetőt egy dolognak vagy Személynek jelentésére fordítunk; és azok, ezen Jegy nélkűl külön vétetődnének, vagy kettős értelmet okoznának, mint: *Bor-Bíró, Barom-Páſztor*, 's a' t." (i. m. 15). — Kolmár József is ilyesmire gondol, amikor megjegyzi: „De tsak ugyan van néhol helye a' vonásnak, p. o. a' *Magyarok* és a' *Nem-Magyarok* 's a't." (Prób. 85).

γ) A kötőjelet azonban nemcsak az ilyen „nem olly kitetsző" esetekben használták, hanem Pápay Sámuel elve szerint jártak el: „[ha az összetételek] az öszveírás által igen hosszúakká válnának, ott a' megválasztással inkább élhetünk, mint: *hamis-lelkűség, örökbe-fogadás, jószág-nem-birhatosság* 's a't." (LitEsm. 148). — Arról persze szó sincs még ebben a korban, hogy a hosszúság fogalma konkrétan körvonalaztassék. Ám nem ez, magának az elvnek a jelentkezése a lényeg: a túlságosan hosszú összetételek kötőjellel való tagolása mai helyesírásunkban is fontos szempont.

b) Ettől a feltételes kötőjelhasználattól elvben különbözött azoknak az álláspontja, akik minden összetett szó alkotóelemeit kötőjellel akarták elkülöníteni egymástól. A tárgyalt korszak nyelvészeti irodalmában tudomásunk szerint csak két szerző volt ezen a véleményen: Kassai József és Georch Illés; mindketten számos érvet hoztak fel az általános kötőjelezés védelmében. Kassai — már említettük — még a teljes különírást is jobbnak ítéli az egybeírásnál (vö. Nytanító. 67—8).

α) Kassai és Georch érvelésének központi magja a kor nagy

nyelvészeti felfedezése: az etimológia. A kötőjelek alkalmazásával azt akarják elérni, hogy a szóelemek világosan kitűnjenek.

Kassai József Nyelv-tanító Könyvében így fogalmazza meg ezt a gondolatot: „A' régi tudós Írójink az ösz-szókat nem írták közvetetlenül öszsze, hanem kötö jegyet tettenek közbe. A' maiaknál (a' Diákok', és Németek' szerént) de nem mindeniknél, az öszsze-tett szók egygyütt-íratnak ... Ezen írásnak gántsosságát mutatja az Etimológyia is; — mertt p. o. más Etimológyiájú szó: *felett*, más *fel-ett*, más *megett*, más *meg-ett*, más *talpaló*, más *talp-aló*, más *hasaló*, más *has-aló*, más *földitök* (vester sympatriota) más *földi-tök* (bryonia) Más Etimológyiája vagyon ezen szólásnak: *jaj veszékel*, más ennek: *jaj! veszék-el* (perii) Mást jelent ezen írás: *ördögöt ûz valaki*, mást pedig ez Káldinál Luk. 11 : 14. *Jésus ördögöt ûz-vala-ki*, más értelmü szó ez így írva: *Fa-szú* caries ligni, vel arboris (mint *fog-szú* caries dentium) más értelmü esmég jegy nélkül, és hízak nélkül öszsze-írva, 's a't." (i. m. 48).

Ugyanezt az érvet megtaláljuk Georch Illésnél „A' magyar helyes irás' fö rendszabásairól" szóló pályatételében. Csak a példákat idézzük: „*elég* satis, conflagrat *el-ég*, *elől* prae, perimit *el-öl*, *felette* nimium, absumpsit *fel-ette*, *ellő* foeta, trajicit *el-lő*, *megint* iterum, admonet *meg-int*, *legelőre* ad pascuum, primum *leg-előre*, *levesse* jusculum ejus, dijiciat *le-vesse*" (i. m. 48; hasonlóan 46).

Az összetett szavaknak a szóhatárok szerinti tagolása persze odavezet Kassainál, hogy számos vélt etimológiát is fel óhajt tüntetni. Például *mész-áros* (mert: *vas-áros*, *hús-áros*), *szak-áll* (i. m. 67), *gyök-ér* (i. m. 70), *re-á*, *hozz-á*, *nél-kül*, *ostor-mény*, *te-hát* (i. m. 71) stb.

Azt hisszük, annyi példa is elég annak bizonyítására, hogy a szónyomozó kötőjelzés ebben a formában nem lehetett alkalmas arra, hogy tömegek helyesírásának egyik sarkalatos tételévé váljék. Érezte ezt Kassai maga is, ezért megkísérelte a kötőjeltevés határait megszabni eképpen: „Ki-vétetnek innét azon ösz-szók, melylyeknek egygyik részök az öszsze-kaptsolásbann el-változik Magábann érthetetlen szóvá, mint p. o. *szer*, ha el-változik *szor*, *ször*-re. *Szer* értelmes szó, azért így kell írni: *egygy-szer* vagy *egygy szer*, *tíz szer*, *két szer* 's t.eff. de *szor*, *ször* nem értelmes szó, azért így lehet írni: *háromszor*, *hatszor*, *ötször*. Így *nap* értelmes szó, azért ezeket így kell írni: *teg-nap*, *hol-nap*, vagy *teg nap*, *hol nap*. De ha *nep* re változik a' következöbenn, így lehet írni: *Üdnep*, vagy parasztosann *Ünnep*.... Végre akkortt sem szükséges a' kötö jegy, a' vagy az üres köz az ösz-szók-között, mikortt az öszsze-kötésbenn az öszsze-kötött szónak mind a' két része meg-romtatik, — gyök-ere, el-változtatik p. o. *jámbor* szót nem kell így írni: *j-ámbor*, noha ösz-szó, *jó* és *ember*-ből; mertt mind a' *jó*, mind az *ember* meg va-

gyon romtva: *Eldődi*, az az *elő-üdő-beli; Kandás*, az az *Kan-tsordás*" (Nytanító.71—3).

Georch Illés az etimologizáló kötőjeltevésben sokkal enyhébb volt elvbarátjánál, Kassai Józsefnél. Kortársai megnyugtatására külön passzusban fejtette ki (HÍrás. 52—3), hogy a szóknak már elhomályosult elemeit — ha valaha önálló szavak voltak is, ilyenek pl. a ragok, képzők is — nem kell kötőjellel elválasztani: „Távúl legyen tőlem ily meg-győzhetetlen terhet hárítani az Írókra, és szó-tár-készítőkre" — írja (i. m. 53). Az elhomályosult, tehát egybeírható összetett szavakra egy jegyzetben közöl példákat: „*ünnep, senki, semmi, sehol, sehonnét, sehová, valaki, valami, valahol, valahány, kiki, húsvét, (hús-vétel* helyett) *gyökér* (filamentum radicis e' szókból *gyök* és *ér) timsó, atyafi, testvér, Hadnagy, önkényt* (ebből *önnön* és *kény* öszve téve) *hanem (ha* és *nem*ből öszve-téve) 's a't. Noha ezekben sem árt az Olvasót választó jel által figyelmetessé tenni, hogy öszve-tett szók" (i. m. 53—4).

β) Georch Illésnek egyébként még más, szintén az etimológia körül mozgó érvei is vannak a kötőjel mellett. Hivatkozik először is az oktatás érdekeire: „A' választó jelnek ki-hagyása a' tanulónál még az olvasást-is meg-nehezíti . . .; holott annak ki-hagyásából épen nem veheti észre, hogy külömbözőleg kell olvasni *haszon, vaszár*[és] *vas-zár; adjon, vadjárás* [és] *vad-járás; szánja, színjáték* [és] *szín-játék; látja, átjár* [és] *át-jár*" (i. m. 47). — Továbbá: „Nem érkezik arra a' Könyv-szerző, hogy szorgos írása közbe a' szók' eredetét nyomozza. Felelet: Hát a' tanuló érkezzék rá, hogy az előtte ne talán értetlen szót nagy munkával nyomozza a' szó-tárból [?]" (i. m. 52).

γ) „De . . . leg-több gondot adna a' választó jel' kihagyása a' szótár' készítőnek". Georch szerint ugyanis, ha az összetételekben nem tesszük ki a kötőjelet, kénytelen a szótárkészítő p. o. „a' *fa* syllabáju lapon egyűl egyig rendre [felsorolni] a' fának minden részeit, abból lett minden csinálmányokat, fa körűl foglalatoskodó minden-némű munkásokat, és munkákat 's a' t." Ha ellenben pl. a *réz-abroncs* szóban van kötőjel, a tanuló „leg-ottan észre veendi, hogy öszve-tett szó, és ha egyebet nem talál-is fel a' szó-tárban, mint egy helyen *réz*, más helyen pedig *abroncs*, tudván a' grammaticai regulát, ön-kényt maga ki-nyomozhatja leg-ottan annak öszvetett értelmét" (i. m. 48—9). Elég tehát a szótárakba csak az alapszavakat felvenni, s így jelentős megtakarítás érhető el. Különösen feleslegesnek ítéli Georch az igekötős igék egyenként való „előhordását" (i. m. 50).

δ) Ám Georch Illés nemcsak a szónyomozásból fakadó ilyenfajta előnyökkel érvelt, hanem cáfolni igyekezett az egybeíróknak

a kötőjel ellen felhozott egyéb indokait is: „l-ör a' deák, német, és egyéb pallérozott nyelvekben sem élnek az öszve-tett szavak köztt választó jellel. Felelet: De tapasztaljuk-is ám, hogy a' deák nyelvet 4 esztendeig grammaticából minden nap, és e' mellett 6 t esztendeig szüntelen való gyakorlásból alig tudja nálunk megtanulni az ifjúság" (i. m. 50—1). — „2-or A' választó jellel a' Magyar írás csúfítatik. Felelet gyanánt viszszont kérdezem: valljon nem csúfítatik-é jobban írásunk, ha eme' szavakat, némellyeknek szokása szerént egybe forrasztjuk: *Gyertyaszentelőboldogaszszonynapja, Nyakavágószentjánosnapivásár?* (i. m. 51).

Bármennyire elterjedt volt is a kötőjeltevés szokása, győzelemre az egybeírással szemben nem számíthatott. Az egybeírás hagyománya, nagyobb kifejezőereje, esztétikailag szebb volta, más népek példája stb. erősebbnek bizonyult. A kötőjeltevés ellen fordult az is, aminek a kedvéért lett volna: az etimológia. Az a tömérdek probléma ugyanis, amelyet a szóelemzés akkor felvetett (összetétel-e egy szó vagy nem, a képzés nem összetevés-e stb.), nyilván sokakat győzött meg arról, hogy egyszerűbb a mindemez ügyeket-bajokat áthidaló megoldás, az egybeírás.

*

Összefoglalva: Az eddig részletezett tényezők hatásaképpen az egybeírás-különírás-kötőjeles írás három lehetősége közül (jól, látták ezt a kortársak is) a legtöbb híve az egybeírásnak volt, az összetételeket a legtöbbször egybeírtan találjuk. Az egybeírás és a kötőjellel írás vitáját az AkH. 1832. — nyilvánvalóan engedve a mérhetetlenül tarka közgyakorlatnak — nem döntötte el határozottan. A kérdésről csak ennyi van a kötőjelet tárgyaló paragrafusban: „a' kötjel (kapcsoló jel), . . . összekapcsolt szavak közé tétetik, p. o. *öröm-dal.* Azonban ez mindenütt kimaradható, ha csak valamelly, kivált új szónak talán zavart okozható elemei meg nem kivánnák közbevetését, p. o. *kar-vas* és *karvas*, a' mi kis karos hegedűt jelent" (i. m. 9). — A megfogalmazás óvatossága (a kötőjel kimaradható!) mutatja a kötőjeles szokás erejét, ugyanakkor azonban az egybeírás melletti döntés mégiscsak az egyesektől helytelen „új módi"-nak titulált eljárás nagyobb erejéről tanúskodik.

B) AZ EGYES ÖSSZETÉTELI CSOPORTOK ÍRÁSA

Jeleztük már, hogy korunkban ugyancsak bizonytalan még, mi az összetétel és melyek az egyes összetételi csoportok. Nyelvtanaink szinte teljesen az író egyénre bízták, hogy mit tekint összetételnek,

és mit nem; és e szerint mit ír külön vagy egybe (esetleg kötőjellel). Mivel lehetetlen lett volna valamelyik régi grammatika elvei szerint rendszerezni és tárgyalni gyűjtött anyagunkat, a következőképpen jártunk el: A korunk nyelvtanirodalmában található, az összetételekre vonatkozó megjegyzéseket is, a máshonnan gyűjtött anyagot is a mai nyelvtani-helyesírási főkategóriák szerint csoportosítottuk. A nyelvtanok sovány anyagának kiegészítésére a Kazinczy-levelezésből, a kor irodalmából, folyóirataiból és szótáraiból mintegy 1000, a különírás-egybeírás szempontjából akkor is, ma is kritikus szót cédináztunk ki, ügyelve arra, hogy a főtípusokban megfelelő számú adatunk legyen. Ennek a kétfajta anyagnak a birtokában próbáljuk majd meg felvázolni, miképpen festett nagy vonalakban tárgyalt korszakunk különírási-egybeírási gyakorlata. A szótárak közül figyelembe vettük még az 1838-i Magyar—német zsebszótárat is: a külön- és egybeírás terén az AkH. 1832. korszakhatárt nem jelent, annál inkább a Tzs.

Megjegyzés:

Különírási-egybeírási fejezetünk adatbemutatásaiban helykímélés céljából szokásos rövidítéseink helyett a következőket alkalmaztuk: KazLev. = KL.; Verseghy, Gr. = VGr.; Benyák, GrHung. = =BGr.; Epitome 1816. = Ep.; Márton, OskLex. = OL.; Malovetzky szótára = Mal.; Gyarmathi, Nyelvm. = Nym.; Révai, ElGr. = ElGr.; Csokonai, Dor. = Dor.; Farkas, UngGr. = FGr.; Gubernáth, Inst. = Inst.; Pápay, LitEsm. = LitEsm.; Kassai, Nytanító. = Nyt.; TudGyűjt. = TGy.

1. A MELLÉRENDELŐ SZÓSZERKEZETEK ÉS ÖSSZETÉTELEK ÍRÁSA

a) A szóismétlések írása

Szóismétléseket (természetesen nem helyesírási szempontból!) azok közül a típusok közül, melyek az AkH. 1954. 143—150. pontjaiban vannak, csak Gyarmathinál meg a DebrGr.-ban találtunk. Gyarmathi egy jegyzetben tér ki rájuk: „Szépen kettöztetik a' Magyarban a' viſelöt, p. o. *Várván, vártam* a' Felséges Urat. *Kérve kértem, adva adták. Huzva huztam.* Ide láttatik tartozni ez a' *ten, ton, tön* végezetü viſelö-is p. o. *Kérten kér. Menten megyen. Etten eſzik. Álton áll. Mondton mondja. Itton iſzik, Jötön jö. Nötön nö. Fojton foj. Hivton hivja*" (Nyelvm. II, 86). — A DebrGr. meg ezt írja róluk: „Néha ugyan azon egy ſzó, kétſzer tétetvénn, neveli a

ſzó' értelmét. p. o. *kettődönnketté, egygyesegyedűl, nőttönnő, hellyel-hellyel, kérvekérte, ſzemtőlſzembe* 's a't." (i. m. 178).

E két szélsőséges álláspontnak azonban egyike sem érvényesült így a közgyakorlatban, hanem — halványan bár, de felismerhetően — a szóismétlések főtípusainak megfelelően mutatkozik differenciálódás.

α) Az igenévi előtagú *(várva vár)* meg a határozóragos *(napról napra)* típusúakat inkább különírják: *várván várni* (Mal.) *napról napra* (Mal.), *szóról szóra* (KL. XX, 23, 91; Mal.; Tzs.) *ſzórul ſzóra* (Ep. V, 61), és Gyarmathi: *ſzemtől ſzembe* (Nym. I, 358) stb. Földi is így: *fíról fira, napról napra, ſzóról ſzóra, házról házra* (Gr. 221). Feltűnik persze a DebrGr. ajánlotta egybeírás is: *szemtőlszembe* (Mal.; Tzs.), meg a kötőjeles írás is: *napról-napra* (KL. XX, 47.; Nym. I., 21), *várván-vártam* (Nym. I, 21). A gyakoribb különírással szemben ezek az alakok előfutárai a később (századunkban) szinte általánossá váló kötőjeles írásnak.

β) Az összetételbe hajló teljes szóismétléseknél *(már-már)* meg a képzős típusokban *(folyton-folyvást, réges-régen)* az egybeírás a gyakoribb, annak jeléül, hogy ezeket összetételnek fogták fel, és az összetételek egybeírandóságának tétele szerint jártak el (már akik ezt az elvet elfogadták !). — Teljes ismétlések: *eggyeggy* (VGr. 199, Ep. III, 35), *főfő* (Tzs.), *hogyhogy* (Ep. V, 62), *kétkét* (Ort. 1817. 30), *kiki* (Dor. 32; ElGr. 422; BGr. 70; VGr. 199; Ep. III, 34; OL.; Mal.: Tzs.), *külömbkülömb* (OL., Mal.), *ottott* (BGr. 142). — Képzősök: *egyesegyedűl* (OL.), *egyetlenegy* (Tzs.), *kereſztülkosúl* (Ep. V, 57; OL., Mal.) *körüskörül* (FGr. 54; OL.; Mal.; Tzs.), *környöskörül, körülbelül* (Ep. V, 57). — Az egybeírt *eggyeggy* meg *kiki* ragozva is egybeíródik az idézett forrásokban; *eggyeteggyet, kinekkinek* stb.

A felsorolt vagy a hozzájuk hasonló szavak különírására jóval kevesebb példát találtunk: *e(g)gy e(g)gy* (ElGr. 284; Inst. 75; KL. X, 15 és XX, 115), *ketten ketten* (BGr. 44; ElGr. 285; FGr. 33). — *Egyes egyedűl* (Mal.), *örökkön örökké* (Mal.) *e(g)gyetlen e(g)gy* (Mal.; KL. XX, 30). *keresztűl kasúl* (TZs.). — Valamint Gyarmathinál (5 adat, vö. Nym., I, 357—8) meg Földinél (2 adat, vö. Gr. 221).

Még ritkább a kötőjellel írás: *egy-egy* (Dor. 27; Tzs.), *ki-ki* (Dugonics, Et. I, 6 és 31), *örökön-örökké* (Tzs.), *egyetlen-egy* (Inst. 74), *után-után* (Nym. I, 21).

A szóismétlések írásának rendszere tehát lényegében mai rendszerünkkel azonos: az egykoron helyesírásilag megkülönböztetett két főtípust ma is különválasztjuk. Az *α)* típusban ma is a különírás uralkodik, a *β)* típusban viszont a korábbi egybeíró tendenciát a kötőjeles megoldás váltotta fel.

b) A mellérendelő összetételek írása

A mellérendelő összetételekről szintén nem helyesírási szempontú nyilatkozatokat találunk. A DebrGr.-ban ezt: „Néha két egymáshoz hasonló dolgot jelentő ſzók tétetvénn-öſzve, hathatósabb értelmű ſzó leſzſz belőlök, mint: *húzavona, agybafőbe, hébehóba, nyakrafőre, ötölhatol, sebbellobbal, ütivéti, űzifűzi, tsúſzmáſz, éllelféllel, tenyerestalpas, ſzemfűl* 's a t." (i. m. 178; az összetett igékről: uo. 118—9). — Verseghy a mellérendelő igékről nyilatkozik ekképpen: „Íge igével a' Magyarban soha sem függeſztetik öſzve; mert amaz egynehány példában, mint *dúlfúl, járkel*, az úgy nevezett titkolás avvagy ellipsis által az *és* kapcsolatot kell közéjek gondolnunk. Kitetſzik ez abból, hogy mind a' kettő megkívánnya a' ragaſztékot, *dúlnak, fúlnak, jártunk, keltünk;* mire nézve helyesebb is azokot horgos pontocskával megkülömböztetni *dúl, fúl*, és *jár, kel*" (Gr. 79; hasonlóképpen: TisztMsg. 44; Felelet 80).

És mit mutat a közgyakorlat? — Vannak:

Különírt mellérendelő összetételek: *ága boga, dul ful* (Nym. I, 357), *dúlni, fúlni* (OL.), *dúlni fúlni* (Mal.), *egy két* v. *eggy két* (KL. XX, 200; Bácsm. 1814 : 35; LitEsm. 148; Nyt. 52); *egyet kettőt* v. *eggyet kettőt* (Nym. I, 357; KL. XX, 47), *éjjel nappal* (Ep. V, 58; Mal.; Tzs.) *eszem iszom* ember (BGr. 155), *evés ivás, hébe hoba, huza vona* (Nym. I, 357), *ide oda* (BGr. 143; Tzs.), *ide 's tova* (BGr. 143; OL.; Mal.; Tzs.), *imígy amúgy* (Nym. I, 357; Tzs.), *imitt amott* (Nym. I, 357; BGr. 142; Ep. V, 57; Mal.; Tzs.), *ímmel ámmal* (Nym. I, 357; Ep. II, 59), *lót fut* (Tzs.), *sebbel lobbal* (Nym. I, 358; Tzs.), *ſzerte ſzéljel, zür zavar* (Nym. I, 358).

Egybeírt mellérendelő összetételek: *ágasbogas* (OL.; Mal.), *egyetmáſsal* (Dor. 28), *eggykét* (VGr. 388), *eszemiszom ember* (OL.; Mal.), *hébehóba* (Mal., OL.), *hébekorba* (Mal., Tzs.), *húzavona* (OL.; Mal.), *idestova* (Ep. V, 57), *imígyamúgy* (OL.; Mal.), *imittamott* (OL.), *immelámmal* (OL.; Mal.), *naholnap* (Mal.; Tzs.; KL. XX, 41), *perpatvar* (Nym. I, 358; OL., Mal., Tzs.), *szerteszéllyel* (OL.; Mal.) *szerteszét* (Tzs.), *zűrzavar* (OL.; Mal.; Tzs.). — És természetesen az idézett DebrGr.: *huzavona* stb.

Kötőjeles összetételek: *ágas-bogas, dúl-fúl, dúlás-fúlás, egy-két, eszem-iszom* ember, *evés-ivás* (Tzs.), *hébe-hóba* (Dor. 26), *hét*-nyoltz (Dor. 29), *huza-vona* (Tzs.), *szem-füles* (Nym. I, 21); *lót-fut, sürögforog, tipeg-topog* stb. (Földi, Gr. 207; ragozva már vesszővel: *tſengeſſz, bongaſſz* stb.)

Mi a tanulsága ennek az anyagnak?

Jóllehet Verseghy már észrevette, hogy a mellérendelő szerkezetek egy részében mindkét tagot külön ragozzuk, s ezt igen bölcsen a

kisebb mértékű összeforrottság jelének fogta föl (ezért tesz közéjük vesszőt); ezt a kritériumot a korszak (és az utókor sem) tette meg (1954-ig) a mellérendelő összetételek írásának alapelvévé. Ennek következtében a maihoz hasonló szabályszerűséget az idézett adatokból kiolvasni nem lehet. Szavanként és használónként változik, mit ki ír külön vagy egybe (esetleg kötőjellel) aszerint, hogy mennyire érzi már összetételnek. Az egybeírás és a kötőjel azért több, mert összetételekről van szó, azok pedig — mint bemutattuk — a kor felfogása szerint egybeírandók, illetőleg kötőjelezendők. A szótárírók több egybeírásukkal hajlanak a DebrGr. mutatta egybeírás felé. A kevésbé összeforrottaknál a mai helyesírásunkban szokásos kötőjel úgy látszik a Tzs. nyomán terjedt el később.

c) Az ikerszók írása

Az ikerszókkal mint nyelvi kategóriával korszakunkban a legbővebben Gyarmathi Sámuel foglalkozik Nyelvmesterének A' megkettőztetett Szókról c. fejezetében (i. m. I, 356—8). Legtöbb felhozott példáját (szokásának megfelelően) különírja. — A DebrGr. ezt írja az ikerszókról: „Néha két ollyan ſzót teſzünk egygyüvé, a mellyeknek az egygyike semmit sem téſzen, tsak hangal hasonlít az elsőhöz. p. o. *ringyrongy, zegzug, tarkabarka, izegmozog, téblább, gizgaz, diribdarab, tsinnyabinnya, lotspots* 's a t. (i. m. 178); továbbá: „Néha különvéve, egygyik sem teſzen semmit: öſzvetétetve pedig, hathatós jelentésűek mint: *dérdúr, dibdáb, fántomfánt, hejjehujja, hebehurgya, intzenpintz, tséltsap* 's a t. (i. m. 178—9). — Vályi is megemlékezik olyan összetett szókról „Midön két értelem nélkül való szók tétetnek-öszve. p. o. *giz gaz* (ember), *locs pocs* essös időben, *dérrel durral* tselekednek. 's a 't." (GrK. 19b). — A két különíróval szemben egy egybeíró van tehát az ikerszókról külön megemlékező grammatikaírók között.

A közgyakorlatban a következő írásmódokat találjuk:

Különírt ikerszavak: *tsere bere* (Nym. I, 358), *tsiga biga* (Nym. I, 358), *giz gaz* (Nym. I, 357), *hebe hurgya* (Nym. I, 357), *hímez hámoz* (Nym. I, 357), *hímezni hámozni* (Mal.), *lots pots* (Nym. I, 358).

Egybeírt ikerszavak: *cserebere* (Mal.; Tzs.), *csigabiga* (Mal.; Tzs.), *dínomdánom* (Nym. I, 357), *gézengúz* (Nym. I, 357; Mal.; Tzs.), *gizgaz* (OL.; Mal.; Tzs.), *hebehurgya* (Dor. 28; OL.; Mal.; Tzs.), *hímezhámoz* (Tzs.), *lotspots* (Mal.), *ringyrongy* (Dor. 28; Mal.; Tzs.)

Kötőjellel írt ikerszavak: *dínom-dánom*, (Tzs.), *lucs-potsba* (Dugonics, Et. II, 245), *locs-pocs* (Tzs.), *ürög-forog* (Dor. 32), *ís-vís, iregforog, izeg-mozog, lót-fut, sürög-forog, tipeg-topog* (Földi, Gr. 207).

Mi hát az ikerszók írásának szabálya?

Az ikerszavak különírására kevés adatunk van, (túlnyomórészt Gyarmathitól), a szótárírók inkább egybeírják őket (ezzel jelezve összetett voltukat), és vannak példáink a kötőjeles írásra is (ismét a Tzs.-ből !). A külön-külön, illetőleg együtt ragozhatóság szabálya, amely ma az ikerszók írásának alapja, még messze van. A kor a maga helyesírási rendszere szerint formálja az ikerszók helyesírását is: ha összetételek (márpedig azok!) egybeírandók vagy kötőjelezendők; ez a szabály olvasható ki az idézett adatokból.

2. AZ ALÁRENDELŐ SZÓSZERKEZETEK ÉS ÖSSZETÉTELEK ÍRÁSA

Mellőzve a címben jelzett problémakörre vonatkozó modern felfogásmódok összefoglalását, az alábbi sémában próbáljuk meg érzékeltetni az alárendelő szószerkezetek és összetételek írásának mai rendszerét:

Alakilag jelölhetetleneket

általában különírjuk — a jelentésváltozáson átmeneteket egybeírjuk

alanyosak

munkás készítette (gép) — *agyafúrt* ('ravasz')

minőség- és mennyiségjelzősek

szép asszony — *szépasszony* ('kacér nő')

három szög v. *szeg* — *háromszög* (a mértanban)

Alakilag jelölhetőket

általában különírjuk — a jelöletlenül hagyottakat egybeírjuk — a jelentésváltozáson átmenteket egybeírjuk

tárgyasak

fát vág — *favágó* — *egyetért* valakivel

határozósak

térdre rogyik — *munkaképes* — *szemenszedett* (rágalom)

tűzről pattant (szikra) — *sporttárs* — *tűzrőlpattant* (menyecske)

birtokos jelzősek

a ház teteje — *háztető* — *barátfüle* (tészta)

Jóllehet tárgyalt korunkban az egymásnak ellentmondó adatok miatt a különírás-egybeírás rettenetesen zavarosnak tűnik első pillantásra, mégis kétségtelenül ugyanennek a rendszernek a körvonalai bontakoznak ki, ha az egyes típusokat megvizsgáljuk.

a) Alakilag nem jelölhető viszonyok

Az alakilag nem jelölhető alanyos, illetőleg minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek és összetételek írásának mai szabálya (sémánk mutatja) az, hogy egybeírásra az esetek nagy többségében csak jelentésváltozás esetén kerül sor. Korszakunkban ez a szabály a mainál erősebben érvényesült.

α) Az alanyos szerkezetek

Az alanyos szerkezetek viszonylag ritkák nyelvünkben, alanyos összetételünk sincs sok. Viszonylagos ritkaságukat tárgyalt korunkban is tapasztaltuk. Nyelvtanaink sem foglalkoznak velük.

Különírt alanyos szerkezetet anyaggyűjtésünk során nem találtunk, az alkalmiak is kötőjelesek.

Egybeírva találjuk már ekkor is az *agyafúrt* típusú régi alanyos összetételeket: *agyafúrt* (Nym. I, 306; OL.; Mal.; Tzs.), *egérrágta* (Nym. I, 306; Tzs.), *eszeveszett* (Nym. I, 306; OL.; Mal.; Tzs.), *inaszakadt* (Nym. I, 306; Mal.; Tzs.), *hidegvette* (Nym. I, 306), *szavahihető* (KL. XX, 11; OL.; Mal.), *fzélkergette* (Nym. I, 306), *színehagyott* (Nym. 306), *vérehulló* (Nym. 306).

Kötőjellel bukkannak fel az alkalmi vagy annak érzett alakulatok: *csata-dúlta* (Vör.; A' hős' Sírja), *gond-sujtotta* (Vör., Szép Ilonka), *isten-adta* (Vör. Salamon), *perc-hozta* (Kölcsey, Vanitatum vanitas), *rend-bomlottan* (Vör., Zrínyi), *zaj-szülte* (Vör., Zrínyi).

Az *agyafúrt* típusúak egybeírása egyáltalán nem meglepő, régi hagyománya van ennek már ebben a korban, amint azt Pais Dezsőnek az alanyos összetételekre idézett régiségbeli egybeírt adatai bizonyítják (vö. Pais, Szóalaktan 29—39; Egyetemi jegyzet. Bp., 1955.). — Feltűnő, hogy régi alanyos összetételeink közül több egyáltalán nincs meg a figyelembe vett szótárakban (pl. *istenadta*, *magvaszakadt*, *színehagyott*, *vérehulló*), másokat meg csak vagy az egyik, vagy a másik vesz fel. Ugyanakkor viszont Vörösmartynál, Kölcseynél különösebb keresés nélkül is többre bukkantunk. Ez az ellentét arra mutat, hogy a köznapi nyelvben viszonylag ritka szerkezetben a romantikus költészet hatásos, újszerű eszközt látott, és ezért szívesen alkalmazta. — Pais régiségbeli adatainak legnagyobb

része egybeírt, vagy legalább kötőjeles, és csak kevés a különírt. Ez arra mutat, hogy az alanyos szerkezetek viszonylag könnyen tapadnak össze egybeírt szóvá, sőt már létrejöttükkor annak érződnek vagy érződhetnek. (Ma is így tapasztalható ez az írásgyakorlatban!) A nyelvérzék emez ösztönös törekvésének és ugyanakkor az alkalmiság tudatának összeütközéséből születik meg aztán a kompromisszum: a kötőjel.

β) A minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek
β$_1$*)* A minőségjelzős alakulatok

A melléknévi jelzők általános különírása jórészt nyelvtanainknak volt köszönhető. Ezek ugyanis következetesen a melléknévnek a főnévtől való különírását tanácsolták, vagy erre mutattak példát írásgyakorlatukban. Verseghy például ezt írja: „[A főnevet] az előtte álló melléknévvel soha sem kell öſzvetenni, mint *hideg nyár*" (Gr. 79; hasonlóképpen TisztMsg. 44, Felelet 79). Georch Illés nyelvrontásnak tartja, hogy némelyek „még az adiectivumot-is a' substantivummal" egybeírják (HÍrás. 52). A melléknév különírandó volta rendkívül erősen élt a kortársakban. Ez a szabály erősebb volt, mint az, amely szerint a főnév főnévvel mindig összetételt alkot, tehát egybeírandó. Bizonyítja ezt például Révai, aki szerint: „Multa enim nomina nominibus iuncta vim habent adiectiui: ex. gr. *ſzoba leány . . . fa ember, . . . ſzilva íz . . . hal piatz . . . fűz fa . . . bolha fű*" (ElGr. 184). A DebrGr. a melléknévként használt egyéb szófajokról így emlékezik meg: „Élünk gyakrann, Mássalérthető gyanánt, Magábannérthetővel, Ígével, Határozóval és Közbevetővel is; ezeket is mindenkor eleibe kell tenni a Magábannérthetőknek így: *fa ember, gaz írás, útalom állat, tűröm fű meſzſze föld, fel ház*, az az: *meſzſzevaló föld, felvaló ház* 's a t. *jaj ſzó*" (i. m. 182).

A közgyakorlatban a különírásra tetszés szerinti számú példát találhatnánk, ám akárhányat idéznénk, ez nem bizonyítaná a fentebb mondottakat. Inkább abból látszik a különíró tendencia nagy ereje, hogy már ekkor is feltétlenül összetételnek számító és egybe is írt (esetleg kötőjeles) alakulatokat különírva is megtalálunk: *ékesszóllás* (Mal.; Tzs.; TGy. 1821. V, 30), de: *ékes szóllással* (TGy. 1821. V, 30) — *háziállat* (OL.; Mal.), *háziasszony*, *házikenyér* (Tzs.), de: *házi állatok* (TGy. 1818. II, 34), *házi barátnak* (KL. XX, 21), *házi élet* (KL. XX, 102), *Házi Tanítója* (KL. XX, 27) — *jókedv* (OL.; Mal.), *jó kedvel* (KL. XX, 92), — *nagyasszony* (Mal.; Tzs.; KL. XX, 65), de: *Nagy Asszonnyal* (KL. XX, 65) — *nemesember* (OL.; Mal.; Tzs.), de: *Nemes emberek* (KL. XX, 33) — *szépliteratúrában* (KL. XX, 20), de: *Szép Literatúrához* (KL. XVI, 174). — Mai

helyesírási ízlésünk szerint az *-s* képzős jelzőt egybe szoktuk írni az edények nevével: *borospohár* stb. — Verseghy ezt még külön szabályban tiltja: „Mikor az edényekrűl melléknévvel kell élnünk, ezt a' fö névvel öſzve nem teſſzük, mint *boros korsó*" (Felelet 82). — És a közgyakorlat tartja is a szabályt: *vizes korsó* (Mal.), a Tzs.-ben sem a *boros*, sem a *vizes* szóval egyetlen összetétel sincs.

Melléknevek egybeírása főnevekkel — mint bemutattuk — csak befejeződött jelentésváltozások után következett be tárgyalt korszakunkban (akkor sem mindig!). A DebrGr. világosan ki is mondja, hogy az egybeírhatóságnak az összetétellé válás a feltétele. Az, hogy az alkotó tagok „egygyütt vétetvénn, noha más dolgokat is jelenthetnének, de a ſzokás, mind azokat elhagyvánn, tsak azon egy dolognak jelentésére fordította álhatatosonn. Illyenek ezek: *Nagy-Atya, lelki-esméret, Egy-ház, őſzi-féreg, vak-ablak, veres-begy, Fias-tyúk, ſzázſzor-ſzép, vas-matska*, (Vivő-legény,) *Vőlegény*, (menő aſzſzony) *Menyaſzſzony, kis-pénz*, 's a t. . . . Mind öſzvevévénn is azomban az illyen Öſzvetett Szavainkat, kevésnek találjuk" (i. m. 177—8). — Hasonlóképpen: *nagyatya, vakablak, vőlegény* (Vályi, GrK. 19), *kisasszony* (Mal.; Tzs.; FGr. 108), *jószívűség* (OL., Mal., Tzs.; KL. XX, 44); *lelkiesméret* (OL.; Mal.; TGy. 1818. I, 17), *lelkiismeret* (Tzs.); esetleg kötőjel mutatja az összetettséget (mint a DebrGr.-ban): *Kis-Aſſzony* (Dor. 37—8; Etelka I, 8). —

A melléknévi jelzőt melléknévvel — a mai szokással megegyezőleg a legtöbben — egybeírták. Verseghynél meg is van rá a szabály: „melléknevet melléknévvel ſzinte azonkép kell öſzvetenni, mint *lágymeleg, sárgafejér*" (Gr. 79 és Felelet 79). — Hasonlóképpen a közgyakorlatban is: *lágymeleg* (KL. XX, 93), *setétkék* (OL.; Mal.), *sötétkék* (Tzs.), *világoskék* (Tzs.). Néha a kötőjellel is: *setét-barna* (Tgy. 1821. I, 127). Esetleg külön: *világos zöld, világos veres* (Mal.), *setét kék* (FGr. 110).

Az *-ó, -ő* képzős igenévi jelzőt természetesen abban az időben is mindenki különírta a jelzett főnévtől, ha cselekvő értelme kidomborodott: *adózó nép* (KL. XX, 47) stb. — Ám olyankor, amikor az igenév „valamelly végre, vagy valamire való"-t jelöl (DebrGr. 176), vagy összetétellé tapadt össze jelzett szavával mai helyesírásunkhoz hasonlóan gyakori volt az egybeírás, mert: „*ſzántóföld, . . . ebédlőház*, 's a t. úgy gondolhatjuk, mintha tellyesenn így vólnának: *ſzántani*, vagy *ſzántásra . . .* 's a t *való*" (uo.) hasonlóképpen: Pápay, LitEsm.170). A melléknevekre kötelező egybeírás miatt persze az ilyen típusú egybeírtaknak (vagy kötőjeleseknek), szinte mindig akad különírt ellenpéldája: *érző in* (OL.; Mal.; TGy. 1817. X, 35), *érző-in* (TGy. 1817. X, 35), de: *érző inak* (TGy. 1817. X, 35); *folyóvíz* (OL.; Mal.; Tzs.), de: *fojó vizeit* (Etelka I, 225); *forgószél*

(OL.; Mal.; Tzs.), de: *forgó ſzél* (Dor. 28), *választóvíz* (OL.; Tzs.), de: *választó víz* (Mal.; FGr. 108) stb. — A példák azt mutatják, hogy az *-ó, -ő* képzős igenevek egybeírására főképp a szótárírók hajlottak, ami címszókényszerük miatt érthető is.

Több nyelvtanunk megállapítja, hogy az olyan *-ú, -ű* képzős melléknevek, mint „*szagú, orrú, szabású, szemű*" stb. „soha nem állanak magokban, hanem mindenkor vagy Magában, vagy Mássalérthető tevődik melléjek, és ketten teſznek oſztán egy Mássalérthetőt" (DebrGr. 183—4; hasonlóképpen: Földi, Gr. 248; Gyarmathi, Nyelvm. II, 34—5; Beregszászi Nagy Pál, MSpr. 178; Benyák, GrHung. 118). Idézett nyelvtanaink általában következetesen különírják a jelzőt az *-ú, -ű* képzős jelzett szótól: *Nagy elméjű* férjfiú, *ſzép termetű* ember, *gonoſz terméſzetű* Aſſzony, *ékes ábrázatú* gyermek, *kis fejű* ló, *kegyes lelkű* öreg, (Földi, Gr. 248); *Kék ſzemü Léány, bolond formájú, könnyebb elméjűt, keſerü ſzabáſu* orvosság, *hoſzſzu életünek, nagy étüt* (Gyarmathi, Nyelvm. II, 34—5), *nagy tudományú* ember, *fekete szemű* leány (BNagy, MSpr. 178), *tök formájú, fejér bélű, jó illatú, méz izű* dinnye (Benyák, GrHung. 118), — Vannak persze nyelvtanainkban is egybeírt formák: *Nagyérdemű, nagyétkű* (Földi, Gr. 248), vagy kötőjelesek: *fekete-ſzabású, kerek-ſzemű* (DebrGr. 184). Rájnis József szerint is „Valóban öſzve-kaptsolt ſzók az illyenek is: *Nagy-fejű, Kék-ſzemű, Fitos-orrú* ... 's a t" (Vályi, GrVitK. 38).

Ám a közgyakorlat is azt mutatja, hogy a tárgyalt típusra — nyelvtanaink nagyobb részével megegyezőleg — a különírás a jellemző: *ifjú korú* (KL. XX, 53), *jeles érdemű* (VGr. 389), *nagy becsű* (KL. XX, 35, 42), *nagy lábú* (Ep. II, 23) stb. — Egybeírással a közgyakorlatban csak jelentésváltozáson átment (vagy átmenőben levő alakulatoknál) találkozunk; ám sohasem következetesen: *jóerkölcsű* (OL.; Ma; Tzs.), de: *jó erköltsüt* (BGr. 123), *jólelkű* (OL.; Tzs.), de: *jó lelkű* (Mal.; VGr. 389), *jószívű* (OL.; Mal.; Tzs.), de: *jó szívű* (KL. XX, 120), *nemesszívű* (OL.; Mal.; Tzs.), de: *nemes ſzivü* (VGr. 388). — Kazinczynál a *jófejű* (KL. XX, 27), *nagyérdemű* (KL. XX, 33, 54), *tisztalelkű* (KL. XX, 14, 63), *világosfejű* (KL. XX, 10) típusú egybeírásoknak nyilván bizonyos stilisztikai többlet keresése az oka, de hogy ebben a típusban az egybeírás még milyen kis mértékű volt ekkor, mutatja a Kazinczynál is meglevő *tiszta lelkű* (KL. XX, 53, 58, 66), meg az, hogy a szótárakban hiába keresünk ilyen címszavakat: *széplelkű, tisztalelkű, világosfejű* stb.

Ha melléknév helyett főnév az *-ú, -ű* képzős melléknév jelzője, korszakunkban az egybeírás gyakoribb: „*A tűzeszű* egy szó" — írja Kazinczy Kis Jánosnak (KL. VIII, 110). — Ám korántsem következetesen valósul meg ez a szabály: *Kard nyelvű* (KL. XX, 43),

ſáfrán hajú, tök formájú (BGr. 118), de: *mézízű* (KL. VIII, 110; Tzs.); *vasorrú-magnyitó* (Tzs.), *vas-orrú-bába* (Dor.) stb.

Az anyagnévi jelzőkről is megemlékeznek nyelvtanaink: „Gyakran a' Magyarban valamelly Matériát jelentő két főnevek úgy tétetnek öſzve, hogy azoknak eggyikek más Nyelvekben Rávető ſzó lenne, mint: *Fa tányér, fa ház, fa Templom, kő ház, kő Templom, kő híd, arany gyűrű, arany óra, arany pohár, ezűſt tſat, ezűſt kalán, vas matſka, vas villa, réz mo'sár, ſelyem 'sinór, ſelyem kalap, ſzőr' 'ſinor, ſzür dolmány, kankó ſzür, föld ház, ſár ház, czin tál, czin tányér* 'sa't." (Földi, Gr. 246). Különírja példáit Beregszászi Nagy Pál is: *arany gyűrű, ezüſt kanál, kő ház* (MSpr. 177). — Verseghy már egybeíró tendenciájú: „[A főneveket összetesszük] Mikor a' ſzert akarjuk jelenteni, mellybül valami áll, vagy kéſzíttetett, mint *aranyláncz, fakanál, ezüstpénz, kőhíd, cserépedény;* úgy ſzinte az ételekrül, és az italokrúl is, mint *borleves, marhahús, bornyúpecsenye; meggybor, borpálinka, rózſavíz, dunavíz, tiſzavíz*" (Gr. 379).

A véleményeknek ez az ellentétessége a különírás-egybeírás korunkbeli rendszerének következménye. Az anyagnevet jelzői használatában melléknévnek is szokták elemezni (még manapság is). Ha pedig melléknév, különírandó a főnévtől, vagy legfeljebb kötőjeles lehet: „De a' *réz-dob* jó, mert az adjectivum soha nem forr öszve a' substantivummal" — írja Kazinczy (KazLev. II, 532). — Akik viszont főnévnek fogták föl az anyagnévi jelzőt, egybeírták a jelzett szóval azon az alapon, hogy a főnév + főnév kapcsolatok mindig összetételek (sőt csakis azok lehetnek összetételek; mint ezt már ismertettük).

A közgyakorlat is a fentebbi megoszlást mutatja, sem egybeíró, sem különíró tendencia nem olvasható ki belőle: *aranyperetz* (OL.; Mal.; BGr. 51), *aranypénz* (Tzs.), de: *arany borjú* (Inst. 103); *cserépedény, cserépzsindel* (Tzs.), *tserépzsindely* (OL.; Mal.), de: *tserép edény* (OL.; Mal.), *ezüstfonal* (OL.; Mal.; Tzs.); de: *ezüst kések* (Dor.), *faszék* (VGr. 79) *kőfal* (OL.; Mal.; Tzs.), *papirospénz* (OL.; Tzs.; FGr. 108), de: *papiros pénz* (Mal.). — Egybeírás helyett persze a kötőjeles írás is felbukkan: *tserép-tál, ezüſt-kanál, kö-ház* (Inst. 103), *kö-fallal* (Etelka I, 7).

β_2) A mennyiségjelzős alakulatok

A számnévi jelzőnek a főnévvel való egybeírása súlyos helyesírási hibának számít mai rendszerünk szerint; nem fordul elő régebben sem.

Problémát — akárcsak ma — leginkább az *-i, -s, -ú, -ű, -nyi* képzős melléknevek számnévi jelzővel való egybeírása okozott. Mai

szabályunkkal szemben, amely szerint az egyelemű (rövid) számnév egybeírandó a jelzett képzős melléknevekkel, a régebbi közgyakorlatban minden számnévnek különírása látszik az általános szokásnak, főképp a nyelvtanokban: *eggy araſznyi, eggy lépésnyi, eggy órányi* (Földi, Gr. 249), *kevés araſznyi, húſz ölnyi* (DebrGr. 184), *három hetes, két feleségü, két mért-földnyire* (Inst. 76), *négy fontnyi kő, két rőfnyi ſzéleſſégü* (BNagy, MSpr. 178), *két kilás, két mérős, két akós* (BGr. 47), *négy mázſanyinak, két mázſányit, nyóltz órányi* (BGr. 125), *két hetes, három holnapos, hét eſztendős* (VGr. 387), *három mértföldnyire, huſzoneggy krajczáros* (uo. 388).

Egybeírt vagy kötőjeles formák természetesen találhatók a még egyébként különírt tendenciájúaknál is: *egyhajſzálnyi* ereje fints, *egykörömnyi, egykörömfeketényi,* (BGr. 87), *kéthónapi, kéthónapos* (BGr. 40), *hatlovú* (TGy. 1818. I, 45), *kétélü* (KL. XX, 42); — *kétnapi* (Inst. 75), *öt-ölnyi, húſz-lábnyi, sok-má'sányi, ſzáz-lábnyi* (DebrGr. 184). — Erős a gyanúnk, hogy a számnév és a képzős melléknév egybeírása a német mintát *(dreieckig, vierjährig)* követő szótárakra megy vissza, ugyanis e típust illetőleg mindhárom konzultált szótárunk egybeíró tendenciájú: *háromhónapi, háromszegű, kéthúrú, kétpúpos, ötesztendős* (OL.), *háromágú, háromélű, kétpúpos, kétrészű, ötnapi, ötnapos* (Tzs.), *háromhónapi, kétpúpos, kétnyelvű, ötszemélyes, ötvenesztendős* (Mal.).

Egybeírják természetesen a jelentésváltozásos alakulatokat: *háromszeg* (Tzs.), *kétszínű* (OL.; Mal.; Tzs.; KL. XX, 7) stb.

A *-dik* képzős sorszámnévi jelzőt korszakunkban — éppúgy, mint ma — különírják: *máſodik hete* (BGr. 42).

Még különírják a *-d* sorszámnévképzős jelzőt is: *harmad fű, negyed fű* (BGr. 43), *harmad magával* (OL.; Mal.; Tzs.; DebrGr. 189), *harmad napon* (FGr. 34), *harmad napra* (BGr. 42, Bácsm. 1814 : 15), *harmad réſz* (Ep. 30), *hatod része* (FGr. 34, DebrGr. 189), *ötöd magaddal* (DebrGr. 189). — A *-d* képzősöknek egybeírása felé azonban határozott eltolódás mutatkozik: *harmadévi* (OL.; Mal.; Tzs.), *harmadéve* (VGr. 387), *harmadévi* (VGr. 387), *harmadfél* (Mal.; Tzs.), *harmadfelet* (Dor. 29), *harmadfű* (OL.; Mal.; Tzs.), *harmadnap* (KL. XX, 53), *negyedéve* (VGr. 97), *ötödfő* (VGr. 387), *ötödnapi* (KL. XX, 47) *ötödosztályos* (Tzs.).

Az összetett számneveknek mai kivételtelen egybeírását (illetőleg kötőjellel tagolását) hajlamosak vagyunk a távoli múltba is visszavetíteni, s ezért meglepődünk, amikor a vizsgálatból az derül ki, hogy az összetett számnevek egybeírása korántsem mondható még általános szabálynak korszakunkban. — Különíró volt Révai Miklós: *tizen egy, tizen három, hét ſzáz* (ElGr. 274), *három ſzáz huſzan öt, ezer hat ſzáz tizen nyoltz* (uo. 275) stb. — Egybeíró Verseghy Ferenc:

tizeneggy, tizennégy, tizenkilencz, huſzonnyolcz, harminczhét, kétſzáz, kétezer, ſzázezer, háromſzázezer (Gr. 144), de: *két milliom, három milliom* (uo.). Beregszászi Nagy Pál is egybeíró: *harmintzedj, harmintzkettő, ötvenhárom, hatvannégy, ezerhárom, tízezer, százezer, tízszázezer* (MSpr. 74). — Benyák Bernát 100-ig inkább egybeírónak mutatkozik: *tízenhat, ötvenkét, tízenkét* (GrHung. 53), 100-on felül viszont különíró: *ſzáz huszonhét* (uo. 53), *három ſzázadik* (uo. 42), *ſzáz hatan* (uo. 45), *ezer hat ſzáz tízenkettő, két ſzáz öt ezer* (uo. 40). — Farkas János 100-ig kötőjellel írja az összetett számneveket: *tizen-egy, huszon-kilentz, harmintz-egy* stb.; 100-on felül egybeírja őket: *kétszáz, háromszáz, kilentzezer, százezer;* de: *két millió* (UngGr. 32). — Kassai József 1000-ig kötőjellel írja a számneveket: *tizen-kettő, tizen-három, harmintz-egygy, száz-kettő, száz-húsz, két-száz;* 1000 után különírja őket: *két ezer, három ezer, tíz ezer, száz ezer* stb.

A zűrzavart az AkH. 1832. sem szüntette meg, ugyanis az *egy* számnévnek egy *gy*-vel írandóságán kívül mást a számnevekről nem mond. Ilyen módon az összetett számnevek írásmódjának egységesülése korszakunknál később ment végbe.

b) Az alakilag jelölhető viszonyok

Az alakilag jelölhető tárgyas, határozós meg birtokos jelzős szerkezetek és összetételek írásával kapcsolatban mindenekelőtt arra szeretnénk a figyelmet felhívni, hogy az alaki jelölhetőség-jelölhetetlenség, illetőleg a jelöltség-jelöletlenül hagyás helyesírási kihatásait már ekkor többen felismerték. A DebrGr. ezt írja: „Mikor már az illyen Egybeſzerkeztetésből, kihagyódnak az Ejtések' Jegyei, és ez a Segítő: *való:* akkor leſzſz két Szóból, egy új Öſzvetett Szó. p. o. *tyúkól, műſzer, nádméz.*" (i. m. 175—6); továbbá: „És így a melly Egybeſzerkeztetésbenn, világosonn kitevődik az Ejtés' Jegye: ott ſzorossann ſzólvánn nints Öſzvetétel, p. o. *földhöz vert, éhel hólt, nagyra látó, perrel nyert, ágról ſzakadt, sokat látott hallott ember*" (i. m. 176). Pápay Sámuel is ezt írja: „Az effélék ... *husevő, favágó, földművelés, számvetés, nyelvtanítás,* valóságos öszvetett szók éppen azért, hogy az Ellypsis által kimaradt belőlök az Accusativus jegye. A melly Név Szóknál tehát illyen kihagyás nints, ott szorosan szóllván öszvetétel sints; mint ezekben: *örökbe fogadás, nagyra vágyó, szívre ható, kedve telt, jegyzésre méltó, természeti história*" (LitEsm. 168—9).

A DebrGr. (a részletes tárgyalásnál majd még látni fogjuk) erre az elvre alapozta az összetételek írásmódját. — Verseghy is több művében felhívta a figyelmet az alaki szempontokra, és

ennek helyesírási kiadásaira: „A' magyar compositiónak regulái ezek: „c) Az öſzvetett substantivumnak vagy adjectivumnak két singuláris nominativusbúl kell állani, mire nézve *hal' héjja, bíró' kertye* igaz compositumok nem lehetnek. *Hal'* és *bíró'* itt a' genitiválisdativus *halnak* és *bírónak* helyett állanak. A' deák nyelvbül a' miénknek erre nézve regulákot ſzabni nem lehet. Csak a' participiumok állhatnak obliquus casusokkal, mint *közbenjáró.* De még ezekre nézve is jobb, ha a' casust tölök elkülönözzük, mint: *tüzet ótó, tüzet hányó, vizet lökő, semmire kellő, mindennel bővelkedő.* Azonban az accusativus helyett a' nominativussal is lehet élni, és akkor a' ſzókot jobb, ha öſzveírjuk: *tűzótó, tűzhányó, vízlökő*" (TisztMsg. 44; hasonlóképpen: Gr. 79—80, 383; Felelet 80). — Vályi is hasonlóképpen vélekedett: „[Összetétel az] midőn két Név röviditéssel hathatósabban tétetik-öszve: p. o. *Borkő*, e' helyett *bornak köve; gyöngy-virág* e' helyett *gyöngyhöz hasonló virág; faláb, fából való láb* 's a' t." (GrK. 19).

Velük — és a kor többségi gyakorlatával — csupán Révai áll szemben, aki szerint a jelölhető, de jelöletlenül hagyott szerkezetek nem összetételek, és ezért különírandók: „Iam, cum adiectiua, et accusatiui, non soleant cum iis, ad quae referuntur, coniungi: ingentem compositorum hanc seriem imagninariam, sic reductam, recte nos interuallo distinguemus." (ElGr. 184).

Rendkívül nagy kárára helyesírásunknak, a DebrGr. meg Verseghy kitűnő gondolatai azonban nem mentek át a köztudatba, elkerülték az AkH. 1832. alkotóinak figyelmét is.

α) A tárgyas szerkezetek

A jelölteket általában különírva találjuk: *egyet kívánhatni* (TGy. 1818. II, 91), *halált hozó* (KL. XX, 35) stb.

Egybeírva (vagy kötőjellel) csak az ilyen összetétellé váltak vannak: *ellentállani* (OL.; Mal.; Tzs.), *ellent-állani* (FGr.); *egyetértés* (OL. Tzs.), *egygyetértés* (TGy. 1818. I, 13), *egyetérteni* (Mal.), *jótállás, jótálló* (Tzs.). — Persze ingadozások azért vannak: *Eggyet értést* (KL. XX, 59), *egymástszerető* (KL. XX, 13), *egymást-szerelőket* (KL. XX, 67), *mosolygást-érdemlő* (KL. XX, 45) stb.; ám ezek száma elenyészően csekély a főszabály szerint szabályosan írottakhoz képest.

A jelöletlen tárgyas szerkezetekről több nyelvtan megemlékezik, mint kihagyásos, rövidített stb. alakulatokról. A példákat egybeírják: *kötélverő, kéményseprő, könyvkötő* (DebrGr. 176); *könyvkötő, kémény/eprő, kocſijártó, tiszttartó, helytartó, gyertyatartó* (Vályi, GrK. 19); *kerekgyártó, kötelereſztő, képíró, rézmetſző, tűtartó, tinta-*

tartó, (Verseghy, Gr. 379), *szófogadó, istenfélő, igazságszerető, törvényszerző* (u.o 79); *tűzhányó* (Verseghy, Felelet 80). — Csak Révai a kivétel: szerinte éppen ezért kell különírni a jelöletlen tárgyas szerkezeteket, mert nem valóságos, hanem képzelt (imaginárius) összetételek. Tehát *hús evő, fa vágó* (ElGr. 184). — A közgyakorlatban is az egybeírás (ritkábban a kötőjeles írás) a teljesen általános, annak jeléül, hogy a jelöletlen tárgyas szerkezeteket mindenki valódi összetételeknek érezte: *favágó* (OL.; Tzs.; BGr. 177), *gyertyatartó* (BGr. 51; OL.; Mal.; Tzs.), *húshagyó* (Dor. 39; Tzs.), *pártfogó* (KL. XX, 2, 34; OL.; Mal., Tzs.), *vendégfogadó* (FGr.; OL.; Mal.; Tzs.); — *kötél-verő, disznó-herélő, harang-ütő, őr-álló* (DebrGr. 183), *bors-termő* (Dor. 28), *Kincs-tartójába* (Etelka I, 8). — Különírt jelöletlen tárgyra csak szórványosan bukkantunk: *fog gyógyítók* (TGy. 1818. II, 35), *könyv vevő* (KL. XX, 126), *ló vakaró* (BGr. 178), ezek is nyugodtan tekinthetők korrigálási hibáknak, illetőleg olyan egyenetlenségeknek, amelyeket a kor helyesírási közízlése még könnyen elbírt.

β) A határozós szerkezetek

A jelölteket általában különírva találjuk: *jutalomra méltó, emberhez illetlen, katonának alkalmatlan, búzával rakott, tsalárdságtól ment* (DebrGr. 185), *balra magyarázásnak* (KL. XX, 92), *bámulásra méltó* (KL. XX, 37), *eczetnek való* (VGr. 391), *egészbe véve* (KL. XX, 103), *Főbe verte* (Dor. 36), *főbe lőttem* (FGr. 109), *istenben boldogult* (KL. XX, 70), *kézen fogja* (Dor. 27), *kőre metszett* (KL. XX, 26), *nagyra becsűlni* (OL.; Mal.; Tzs.), *perbe szállván* (Dor. 36), *szemére hányni* (OL.; Mal.; Tzs.), véghez vinni (OL.; Mal.; Tzs.) stb.

Egybeírva (esetleg kötőjellel) az összetétellé lett vagy azzá levő alakulatok találhatók csupán. A jelöltség különtartó ereje azonban jól kitetszik abból, hogy az egybeírt (vagy kötőjeles) alakulatoknak gyakran felbukkan a közgyakorlatban különírt változatuk is: *akasztófáravaló* (Mal.), *akasztófára-való* (Tzs.), *akasztófára való ember* (VGr. 390); *észrevétel* (OL.; Mal.; Tzs.; KL. XX, 62; TGy. 1818. I, 12), *helybe(n) hagy* (OL.; Mal.; Tzs.; KL. XX, 16); *helyreállani* (OL.; Mal.), de: *hellyre álljon* (KL. XX, 1), *hellyre áll* (Dor. 27), *hiábavaló* (Ol.; Mal.; Tzs.); *heátavalók* (KL. XX, 37), de: *heáta valók* (KL. XX, 38); *lábravaló* (Tzs.), de: *lábra való* (BGr. 52); *örökkévalóság* (OL.; Mal.; Tzs.; BGr. 121), *részrehajló* (OL.; Mal.; Tzs.), *rosszúllét* (Mal.), de: *rosszúl létét* (KL. XX. 1), *semmirekellő, semmirevaló* (Mal.; Tzs.), de: *semmire való gyermek* (VGr. 390), *szeretetreméltó* (OL.; Mal.; Tzs.), *szeretetre-méltó* (KL. X, 6; XX. 63, 66),

stb. — Egybeírást eredményezhetett az is, ha jelölt határozós szerkezeteket műszóként használtak, pl. a DebrGr.-ban: „*Egéfzfzennmúltjával* (211), *Jelenvaló* (210), *Magábannérthető*" (210), *mássalérthető* (210). — Kazinczy nyilván stilisztikai okokból (jelentéstöbbletet akarva éreztetni) szívesen tett kötőjelet jelölt határozós szerkezetekbe: *nagyra-vágyás*, *térden-állva* (KL. VIII, 107), *erőszakosan-szerzett* (Bácsm. 1814:15).

A jelöletlen határozós összetételeket a legtöbbször egybeírva találtuk: *asztalkeszkenő* (OL.; Mal.), *asztalkendő* (Tzs.; BGr. 50), *karkosár* (BGr. 51), *könyvkereskedő* (KL. XX, 126; Tzs.), *Követtársa* (KL. XX, 24), *puskapor* (OL.; Mal.; Tzs.; FGr. 104), *szalmazsák* (OL.; Mal.; Tzs.; BGr. 51), *zsebkönyv* (KL. XX, 5, 58; Mal.; Tzs.). — Persze van ilyen típusban a kötőjelre is példa: *vágy-társtól* (KL. XX, 4), *Zseb-Könyvre* (TGy. 1821. I. 93).

A közelebbről meg nem határozható viszonyú (de rendszerint valamilyen határozós szerkezettel egyenértékű) jelentéssűrítő összetételekre is az egybeírás jellemző: *árnyékszék* (OL.; Mal.; Tzs.; BGr. 49), *erőszak* (OL.; Mal.; Tzs.; KL. XX, 13), *hőslakodban* (Vör.: Szilágyi és Hajmási), *Kézmíves* (TGy. 1818. II, 35), *lángélet* (Vör.: Túri nője), *műhely* (OL.; Mal.; Tzs.; BGr. 49), *színjáték* (OL.; Mal.; Tzs.; KL. XX, 116), *talpkő* (BGr. 50), *vármegye* (OL.; Mal.; Tzs.; KL. XX, 9; Dor. 29), *vérhas* (OL.; Tzs.; Inst. 103; TGy. 1821. I, 55), *vérmenyekző* (KL. XX, 115), *vizkorság* (Inst. 103) stb. — Ebben a típusban, minthogy sok az újkeletű, szokatlan alakulat, meglehetősen gyakran megjelenik a kötőjel olyanoknál is, akik egyébként nem kötőjel pártiak: *árnyék-rajzolatomat* (KL. XX, 200), *Diligence-hivatalnak* (KL. X, 16), *Kalap-fabrikás* (TGy. 1821. I, 109), *mátka-pár* (Dor. 27).

γ) Az igekötők írása

A közvetlenül az ige előtt álló igekötő írásának három lehetséges módja (az egybeírás, a kötőjeles írás meg a különírás) között korszakunkban nagy küzdelem folyt, mert mindhárom írásmódnak nagy pártja volt.

Egybeírta az igével az ige előtt álló igekötőt: Földi János (Gr. 281), a DebrGr. (15), Ort. 1798., Benyák Bernát (GrHung. 25), Verseghy Ferenc (Gr. 79; Felelet 80), Csokonai (Dor.), Kis János (KazLev.), Kazinczy Ferenc (Bácsm. 1814.), Vörösmarty (Zalán futása), Márton József (OskLex.), Malovetzky János (MNSzók.), stb.

Kötőjellel kapcsolta az igekötőt az igéhez: Gyarmathi Sámuel (Nyelvm. II. 102), Baróti Szabó Dávid (Orth.), Gubernáth Antal

(Inst.) Kassai József (Nytanító. 68—71), Dugonics András (Etelka) stb.

Különírta az igétől az igekötőt: Rájnis József (Vályi, GrVitK. 38), Révai Miklós (ElGr. 183, 185), Beregszászi Nagy Pál (MSpr. 115), Farkas János (UngGr. 145—8), Kolmár József (Prób. 106—7) stb.

Természetesen sohasem szabad teljesen kivételtelen és következetes írásra gondolnunk: az inkább kötőjelező Gyarmathi Sámuel nyelvtanában pl. tömérdek egybeírt meg különírt eset is van, és még a következetes Révai Miklósnál is ingadozik az írásmód. Az, hogy valakit egyik vagy másik csoportba soroltunk, általános eljárására vonatkozik.

A problémát az okozta, hogy az igekötős igék összetétel volta nyilvánvaló, s ebből az egybeírás következik: *megette;* — esetleg a kötőjel: *meg-ette;* ugyanakkor viszont az igekötő más összetételektől eltérő módon elválhat igéjétől, s ez nem igazi összetétel voltára mutat: különírandó hát: *meg ette.*

Az egykorú szakirodalomban az igekötők (ahogyan akkor többen nevezték: igehatározók) egybeírását külön nem okolta meg senki, az egybeírás nyilván magától következett abból, hogy az igekötő átvitt értelművé teszi az igét, jelentéstartalmát erősen módosítja: valódi összetételt alkot igéjével. — A kötőjelezők meg a különírók viszont (nyilván kisebbségben lételüket akarván ellensúlyozni) szükségesnek látták részletesen indokolni álláspontjukat. Érveiket Kolmár József így foglalta össze: „Az el válható Particulát a' Verbummal öszve kötni, vagy attól különszakasztani, szabadságunkbann áll. Az összve kötést javasolja a' tudós Nyelvek', és leg jobb Íróink példája . . . De ha valaki meg külömbözteti is őket: nem hibáz. Mert nálunk a' Párticulák nem tsak hátul válnak el az ő Verbumaiktól, mint a' Németeknél: hanem elől is, egy, vagy több szónak közbe jövése által, p. o. *meg sem gondoltam — meg sem lehet azt fogni* 's a' t, . . . De továbbá az el választás által nem tsak azt nyerjük, hogy külőnbenn is sok hoszszú szavaink ne szaporittassanak, p. o. *meg engesztelhetetlen, őszve férhetetlen:* hanem az illyen zavarodást ís eltávoztatjuk: *meg ette — megette* . . . Az ís igaz, hogy egy tekíntetre jobban meg értjük őket, ha kűlön állnak, p. o. *felleltelek — fel leltelek*" (Prób. 106—7). — Ugyanígy érvel Kassai József is, csak nem a különírás, hanem a kötőjeles írás mellett (Nytanító. 67—9).

A kor írói ekképp hánykolódván az egybe-külön-kötőjel között, nem egyszer önkényes egyéni eljárásmód szerint írtak. Rájnis József szerint például az igekötőt az igével nem szabad egybeírni, mert az „hol az üldöző ige előtt, hol utánna áll, sőt tőle gyakran egy vagy több fzónak közbe-vetése által el válafztatik". Kötőjellel

kapcsolja viszont Rájnis az igekötőket a melléknévi igenevekhez és az igéből képzett főnevekhez, „mert ezeket egymástól több ſzónak közbe-vetéſe által el nem válaſzthatni" (Vályi, GrVitK. 38).

Az igekötőnek az utána közvetlenül következő igével való egybeírását az AkH. 1832. döntötte végül is el: „Az igék, midőn némelly igehatározókkal összetétetnek, mellyek: *meg, föl, le, ki, be, el,* minden kötjel nélkül kapcsoltatnak; elválasztatnak azonban, ha az igehatározó,az értelem úgy kívánván, hátra tétetik" (i. m. 31). — Ez a szabály (anyaggyűjtésünk ezt a statisztikai átlagot mutatja) a többség álláspontja volt.

Ma is olykor bizonytalanná teszi a helyesírást az, hogy sokszor nehéz eldönteni, mi igekötő és mi nem az. Korszakunkban Gyarmathi Sámuel tette fel például ezt a kérdést egy „jegyzés"-ében: „*Széljel, öſzve, viſzſza,* valljon tóldalékoké? Azt láttatnak eröſiteni ezen példák: A' ſzél *ſzéljel ſzorta,* és többé *öſzve ſe hordja.* Ne *tekints viſzſza* a' házadra" (Nyelvm. II, 133).

Mit árul el gyűjtött anyagunknak aszerint való csoportosítása, hogy melyik igekötőt hány szerző írta egybe vagy kötőjellel, illetőleg külön?

Az *által (=át), be, el, fel, le, ki, össze, visszá*-nak és még néhánynak, a *bele, egybe, felül, fenn, hátra, meg*-nek túlnyomó többségű egybeírása arra mutat, hogy igekötőnek fogták fel őket. Az *agyon, elő, előre, félre, hátra, keresztül, körül, közre, oda, újra, végig* stb. inkább különíródtak, még az egyébként egybeíró tendenciájú szótárakban is.

Kevesebb már az ingadozás és a vita abban az esetben, ha az igekötő és az ige között valamilyen szó van: *el akar menni.*

A ma szokásos írásgyakorlat az akkori többségi írásmódnak megőrzött hagyománya. Így írt: Földi János, a DebrGr. (15), Gyarmathi Sámuel, az Ort. 1798., Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós (ElGr. 183), Verseghy Ferenc, Benyák Bernát (GrHung. 25), Farkas János, Kassai József, Vörösmarty Mihály, az AkH. 1832. stb. Például: *által nem fut, el nem megyen* (ElGr. III, 262), *szélyt fogják mutatni* (Dessewffy, KazLev. XX, 2), *el nem hallgathatom* (Toldy, KazLev. XX, 201), *el lesznek hárítva* (AkH. 1832. 6) stb. Primitív helyesírású egyének tipikus helyesírási hibájának mondható az *elkell menni* írásmód már ebben a korban is: *felne fedeztessenek, ellehet érni* (Cserey Mihály, KazLev. XX, 37); ilyen módon írni tudatosan senki sem óhajtott.

Az ige után álló igekötőt a legtöbben különírták az igétől: Földi János, Révai Miklós, Benyák Bernát (GrHung. 25), Verseghy Ferenc (Gr. 79), Dessewffy József, Toldy Ferenc, Vörösmarty Mihály stb.

De elég sokan kötőjellel kapcsolták az igéhez az utána álló

	egybe	kötőjellel	külön
által	4 forrás	1 forrás = 5	1 forrás
agyon	2	1 = 3	1
be	5	— = 5	—
bele, belé	6	— = 6	—
egybe	4	— = 4	1
el	5	3 = 8	1
elő	5	— = 5	3
előre	3	— = 3	2
fel	6	— = 6	—
félre	—	— = —	4
felül, felyül	3	— = 3	1
fenn	5	— = 5	—
hátra	4	— = 4	1
haza	3	— = 3	2
hozzá	3	— = 3	1
ki	5	1 = 6	1
keresztül	—	— = —	3
körül, környül	4	1 = 5	1
közre	—	— = —	1
le	4	— = 4	1
meg	7	1 = 8	1
mellé	2	— = 2	1
oda	1	— = 1	4
össze, öszve	5	1 = 6	2
rá	3	2 = 5	1
rajta	1	1 = 2	1
széjjel, széllyel	1	1 = 2	1
szét	1	— = 1	—
újra	1	— = 1	2
vissza	4	2 = 6	—
végig	—	1 = 1	2

igekötőt: Gyarmathi Sámuel, a DebrGr. (15), Farkas János (UngGr. 148), Kassai József, Kazinczy Ferenc, Dugonics András, Zádor György, Bajza József stb.

A két írásmód küzdelmének néhány adalékára is sikerült rábukkannunk: Kazinczy javítja Kis Jánost: „*rá-szorúl*, non est una vox" (KazLev. VIII, 108:1810); és: *hátra-hagy* (uo. 107). — Kötőjelező szokásának okát kérdi Szemere Pál, aki az ellenkező véleményen volt: „Régen akarom már azt kérdezni Édes Uram Bátyámtól, mért kell öszve kapcsoló jellel írnunk a' praepositiókat, midőn azok az igék után állanak, p. o. nem *ment-el, látott-meg*. Nem írhatnók e azokat minden - nélkűl?" (KazLev. VIII, 448:1811). — Kolmár József pedig a következőképpen okolja meg a véleményét: „Mikor hátúl áll a' particula: hadd áljon magába, őszve kötő vonás nélkűl, mint a' Németeknél, és mint akkor, mikor egy, vagy több szó jön közikbe, p. o. *nem vitte még mind eddig is el*. Ki győzné itt vonásokkal? Annyival inkább álhatnak a' particulák magokban, mivel nálunk sokszor egy egész Sententiát ki fejeznek, p. o. Meg adtad e' már a' pénzt? Felelet: *Meg*. Erre a' tsínos rövidségre nints példa más nyelvekben" (Prób. 84).

A vitát alighanem az AkH. 1832. gyakorlata döntötte el. Akadémiánk első szabályzata ugyanis — bár szabályt nem hozott rá — különírta az igétől az igekötőt: *bizá meg* (III), *állnak elé* (IV), *végezzük el* (5), *visznek át* (6) stb.

δ) A birtokos jelzős szerkezetek

A jelölt birtokviszonyokat túlnyomórészt különírva találjuk, sőt határozott állásfoglalások is vannak a jelölt szerkezetek különírását illetőleg. Verseghy a következőket írja: „[Egyes nyelvművelőknek az a véleménye] hogy a' Magyar birtokosokot, avvagy genitivusokot mind meg kell kurtítani, vagy hogy legalább a' kurtítottakot öſzvetett nevek gyanánt öſzve kell a' birtokok' neveivel imígy írni: *Budavárassa*, a' *Dunavize;* a' *várasháza*, a' *házfödele*. A' ki az emberi nyelvek' grammaticájának filozofiájára figyelmetes, könnyen átláttya, hogy a' ſzavakban a' társaságos állapot (status constructus) az öſzvetevésnek állapottyától (status compositus) nagyon külömbözik. Könnyen átláttya tovább azt is, hogy az öſzvetevésben ſzintúgy lehet a' nemzetiségnek helye, mint a' nyelvnek egyéb réſzeiben. Abbúl tehát, hogy a' Deák, és a' Német a' genitivust teſzi öſzve a' birtok' nevével, mint *argentifodina*, és *Heiratsgut*, nem következik bizonnyára, hogy ezt a' Magyarban is kell követni" (Gr. 341—2; hasonlóképpen: Felelet 366—7). — — Georch Illés is így nyilatkozik: „[Nyelvrontás, hogy némellyek]

még ... a' birtokos nevet-is a' birtok-névvel ... öszve-foglalják" (HÍrás. 52).

Ennek a felfogásnak megfelelő a közgyakorlat is, például a KazLev. XX, kötetében: az *Ország' Gyűlésével* (42), a' *Vármegye Gyűlésére* (53), *Vármegye háza* (20), és természetesen másutt is: *Világ' Polgárja* akart őkeme lenni (HírmB. 1794. V, 12) stb. Említettük már, hogy a jelölt szerkezeteket a kor ízlése jobban szerette a jelöletleneknél.

Jelölt birtokviszonyok egybeírására (mint ma is) általában csak összetétellé tömbösödött kapcsolatok esetében került sor: *asztalfia* (OL.; Mal.; Tzs.; BGr. 50), *istennyila* (OL.; Mal.;) stb. — Az olyan egybeírások és kötőjelezések, mint: *Diligence'-embere* (KL. X, 16), *fejemtetejéig* (BGr. 144), *házteteje* (BGr. 49), *húgaasszonya'—szépsége* (Bácsm. 1814:14), *karakter-ereje* (KL. XX, 93), *Közerejével* (KL. XX, 32), *nevenapját* (KL. XX, 66), stb., az alapszabályt nem érintik. Az eléggé szilárd, s hogy mennyire az, mutatja a Tzs.-ben ez az adat: *Isten' nyila.*

A jelöletlen birtokos jelzős összetételekről (mint gyakori típusról) több nyelvtanunk megemlékezik. Például Földi János nyelvkönyvében ez van róluk: „Ezek többnyire eggy ſzókká is lettenek, mivel alkalmaſint öſzvekaptſoltathatnak, mint: *ágyláb, puskapor, puſkaágy, agyvelő, Szélmalom, tűzhely* 's a' t. És ez az öſzvetett ſzóknak formáláſokra igen bőv forrás láſd Nyelvkönyv XXXVIII. §." (Gr. 246). — Vagy a DebrGr.-ban ezt olvashatjuk: „Ide tartoznak az ollyan ſzavaink is, mellyek két Magábannérthetőből állanak ugyan; de tsak egy dolognak vagy ſzemélynek jelentésére fordítódnak. p. o. *tyúk-ól, ló-istálló, marha-hús, borjú-láb, erdő-tsőſz.* Az effélékből nem a *nak nek* hagyódik-ki; ..., hanem tsak öſzveilletve állanak. Sőt Öſzvetett Szók" (i. m. 183). — És Verseghy szerint: „A' ráſzeknek nevei az egéſzeknek neveivel öſzvetetetnek, mint *lúdtojás, házfödél, ajtósark, ökörſzem, medveláb, falhasadék*" (Gr. 379; Felelet 82). — Benyák Bernát is elég hosszan ír a „*ſzemélysértés, ſzempillantás, nyelvtanúlás, házeladás, hajótörés*" típusról, s az egybeírt példák után megjegyzi: „sic recte loco *ſzemély-sértés, ſzem-pillantás, ház-el-adás, hajó-törés,* & c." (GrHung. 25).

A jelöletlen birtokos jelzős összetételek egybeírása a nyelvtanokban a fentebbi módon rögzített elvek szerint általános és pontosan követett szokásnak mutatkozik korszakunkban: *ablaktábla* (BGr. 49), *éghajlat* (OL.; Mal.; Tzs.), *falevél* (OL.; Mal.; Tzs.; Dor. 28), *holdvilág* (Mal.; Tzs.), *írásmód* (OL.), *íráshiba* (Tzs.), *névnap* (OL.; Mal.; Tzs.), *nyelvtudomány* (Mal.; Tzs.), *országgyűlés* (OL.; Mal.; Tzs.; KL. XX, 6), *szarkaláb* (Mal.; Tzs.), *szemszőr* (OL.; Mal.; Tzs.), *vénylyányharag* (Dor. 35); —: *bofſzúállás* (Dor. 35),

gondviselés (OL.; Mal.; Tzs.; TGy. 1818. II, 35), *útmutatás* (OL.; Mal.; Tzs.; TGy. 1818. II, 36), *vállveregetés* (KL. XX, 45); —: *földindulás* (OL.; Mal.; Tzs.; TGy. 1818. II, 35), *szempillantás* (OL.; Mal.; Tzs.; KL. XX, 38), *tüdőgyúladás* (OL.; Mal.; Tzs.; KL. XX, 22). — Ugyanezekben a típusokban a kötőjeles írás is gyakori (mint az összetettség jele) azoknál, akik az összetételeket kötőjellel tagolták: *egér-fark* (Inst. 103), *Nyelvtudomány* (TGy. 1818. II, 37) stb.

Különírást a jelöletlen szerkezeteknél csak Révai Miklós kíván már többször ismertetett felfogása szerint: a szerkezet kihagyásos, nem igazi, csak „imaginárius" összetételekről van szó, tehát írjuk: *szám vetés, nyelv tanítás* (ElGr. 184; a tárgyas összetételek között !).

Révai eme különíró elméletét a közgyakorlat azonban nem követte, jóllehet különírva is találunk jelöletlen birtokos jelzős alakulatokat. Ezek a szabályosan írt nagy többséghez képest csak a szabályt erősítő egyes kivételek: *Korona Örökös* (KL. XX, 2, 25), *orvos szerek* (TGy, 1818. II, 35), *ſzarvas nyelv* (Inst. 103), *bajusz viselés* (KL. XX, 37) stb.

*

Fejtegetéseinket talán a következőképpen lehetne összefoglalni: Tárgyalt korszakunk végén az óriási zűrzavar és a sok ellentmondás dacára is jó irányban lehetett volna kibontakoztatni és rendezni a különírás-egybeírás ügyeit, mert a fő kérdésekben nyelvünk belső sajátosságainak megfelelő szabályok voltak kikristályosodóban. Sajnos a szabályozás irányában sem 1832-ben, sem később nem születtek megfelelő intézkedések. Ezek elmaradása azt eredményezte, hogy az összetételek szaporodtával a német mintára történő egybeírás is egyre gyakoribbá vált, úgyhogy helyesírásunk lekanyarodott arról a helyes útról, amelyen a XIX. század elején még haladt.

VIII. A TULAJDONNEVEK ÍRÁSA

A) A tulajdonnevek írásának mai gazdag problematikájából (az AkH. 1954. összesen 45 pontban foglalkozik a tulajdonnevekkel!) korszakunk grammatikusait egyetlen kérdés érdekli: a magyar családnevek írása, és ez tökéletesen érthető is a következő okok miatt:

A tulajdonnevek leírásakor minden nép ugyanazokat a betűket használja, amelyeket a közszavakban; s ez nem is lehet másképpen: az érvényben levő helyesírási rendszert erősen sértené, ha a szóállománynak tekintélyes részét kitevő tulajdonnévanyagra nézve mások lennének a hangjelölési szabályok. Éppen azért, ha módosul a hangjelölési rendszer, megváltozik a tulajdonnevek írásmódja is.

Egyetlen tulajdonnévcsoport azonban kivétel (pontosabban: részben kivétel) ezen általános törvény alól: a családnevek írásában a hagyománynak, a már divatjamúlt hangjelölési módok megőrzésének nagy szerep jut, és az újítás csak igen lassan képes (gyakran egyáltalán nem is tud) utat törni. A családnévírás e konzervativizmusa persze nemcsak a magyar helyesírás sajátja, hanem minden népnél megfigyelhető.

Korszakunkban, amely a megőrzés és az újítás küzdelmének a jegyében telt el, a családnevekre nézve is felvetődött a kérdés: megtartassék-e hagyományos írásmódjuk, avagy írassanak az új hangjelölési elvek szerint. A Debreceni Grammatika szavaival: „Tudva vagyon, hogy sok régi Könyvekbenn a hoſzſzú Magábannhangzók megkettőztetve íródtak így: *Aats, Taal, Soos;* e ſzerint íródnak ma is némelly Tulajdon Nevek, mint *Toot, Paal, Soos;* mellyeket lehessen-é, vagy kellessék-é megváltoztatni? ennek meghatározása úgy látſzik nem illeti a Grammatika' Íróit" (i. m. 8—9). — Bár az idézettek szerint a DebrGr. kételkedik a maga szabályozó jogában, s hasonló felfogás olvasható ki Bél Mátyás meg Gubernáth Antal megfogalmazásából is (lásd alább!), a kérdésben mégis állást foglaltak grammatikáink, mint majd látni fogjuk. Gyakorlati okok miatt ugyanis nem lehetett a válaszadás elől — elméleti megfontolásokra hivatkozva — kitérni.

Helyesírási szakíróink már tárgyalt korszakunk elején inkább a korszerűsített, mint a hagyományos írósmód híveinek mutatkoznak.

Az újítás vágya jelentkezik már Bél Mátyás Ungarischer Sprachmeisterének 1787-i, hatodik kiadásának egy megjegyzésében (i. m. 2). Földi János igen határozottan, sokoldalúan küzd a család-

nevek régies írásmódja ellen. — Kitér a családnevek régies írásának helytelenségére a hosszú magánhangzók jelöléséről szólva: „A' hoſſzú magánhangzók helyett ne íratasſanak két rövid magánhangzók, mint: *aats*, *Toot*, *Paal*... Annyival illetlenebb és ſzükségtelenebb ugyan azon eggy felemelt hangnak kijelentéſére, két ékezett, vagy vonáſos hoſſzú magánhangzót irni: mint *Paál*. 's a' t." (i. m. 46). — Ellenzi az *i* hangértékű *y*-t a nevek végén: „Régi ſzokás, de tsak ugyan roſſz ſzokás, kivált az *i* végű Vezeték neveket *y*-nal végezni, mint: *Palánky*, *Vizy* 's a' t." (i. m. 47). — A *ts*-ről írva ezt jegyzi meg: „Eleinten íratott a Franczok követéſekre: *ch*-val, mivel a' Római, vagy Deák nyelvben ez a' hang ſem hallatott. Ez az irás... még ma is látható... a' régi Familiák hajdani öſeik neveiknek leiráſok módjának megtartáſa végett, máig is ezt követik, mint *Cháky*, *Forgách*, *Péchy* — máſok iſmét írtak *Czy*-nal, mint *Czy-oda*. Sokan még ma is irják *cs*-el" (i. m. 37). — A *g*-nél ezt írja: „... Balo*gh*, 's a' t. De ez ſzükségtelen ſzaporítás" (i. m. 35). — A *h*-nál is ott az elítélő nyilatkozat: „... látjuk ugyan régi könyveinkben a' *g* és *t* mellé töldva, mint: *megh*, *Horváth*, 's a' t., de ezt tſak régi könyveinkben, 's azokat majmoló írásokban látjuk" (i. m. 36). — Továbbá: „Nintſen tehát *gh*, *ph*, ...ſem *rh*, *th*.... Az idegen *th* helyett ſzinte úgy eggyes *t*-t, mint *Máté*, *Mathaeus*, 's a' t. *Tóth*, *Németh*, *Horváth* hibás iráſok" (i. m. 47). — A *t*-nél is megjegyzi: „megkeményítéſére vagy is tiſztán ki mondáſára ſemmi *H* betű nem kivántatik, mint ezt eleink kezdették *Tóth*, *Németh*" (i. m. 37). — Révai Miklós ugyancsak a neveknek korszerűsített formában való írásmódja mellett kardoskodik az Elaboratior Grammatica Hungaricában. — Az *y*-ról írva például ezt jegyzi meg: „Deinde *y* ... pro *i* ... non recte superest adhuc in nominibus propriis ex vetusto usu vitioso: *Várady*, *Pesty*, *Tolnay;* quae ita sunt restituenda, *Váradi*, *Pesti*, *Tolnai*. Sed in his quaedam pertinacia regnat, propter diplomatum auctoritatem, non grammatica ratione" (i. m. 171). — A *h*-ról meg ezt írja: „halitus *h* frequenter adiectus est cumprimis consonae *t* et *g;* quibus et hodie pertinaciter adhaeret in nominibus propriis: ex. gr. *Tóth*, *Horváth*, *Balogh*" (i. m. 131). — A családneveknek korszerűsített írásmódja mellett még mások is állást foglalnak. Az *y*-ozás ellen emel szót Gyarmathi Sámuel (Nyelvm. I, 10), az Ort. 1798. (i. m. 4), Beregszászi Nagy Pál (MSpr. 23), Gáti István (Elm. 93), Kassai József (Nytanító. 52); a henye *h* elhagyását kívánja az Ort. 1798. (i. m. 4).

A nyelvtanok egy másik csoportjának szerzői — jóllehet feleslegesnek tartják a nevekben a régieskedést — a családnevek írását következetesen korszerűsíteni akaró állásponttal szemben úgy vélekednek, hogy a régi famíliák tagjai, az előkelők stb. kivételesen

megtarthatják nevük hagyományos, régies írásmódját, azokat a formákat, amelyek a nemesi adománylevelekben találhatók.

Ez a véleménye már a DebrGr.-nak (i. m. 8—9), majd Gubernáth Antalnak (Inst. 11). — Ebbe a csoportba tartozik Benyák Bernát is, aki a *c* betűvel kapcsolatban írja a következőket: „*ch, cs, cz* excludere ex nominibus Familiarum Hungaricarum, locorum &c. vel propeter iidem historicam, aut diplomaticam non licet, sic: *Zichy, Csáky* (olim *Cháky), Forgács* (olim *Forgách), Mocsáry, Cziráky, Patachich*" (i. m. 4). — Az ő nyelvtanában van ez a passzus is: „Toleratur *ffi* loco *fi* tantum in nominibus propriis, . . . e. gr. *Pálffy, Pálmaffy;* fic *gh* in *Szúnyogh, Verseghy; rh* in *Rhédey; Rhetorika, rhytmus,* alioquin scribi poſſunt *Retorika, ritmus, th* in *Batthyány, Majláth*" (i. m. 7). — Kassai József (Nytanító. 53), Pápay Sámuel (LitEsm. 140), Georch Illés (HÍrás. 9, 13) szintén a „diplomatika miatt" vélik megtarthatóknak a családnevek régies írását. (Kassai egyébként a korszerű névírás híve; vö. Nytanító. 52, 53, 57, 58.) — Verseghy „a régi magyar famíliák" nevének történeti írásmódját határozottan védelmébe veszi. Ő az első, aki már nem elégszik meg egyes betűk kapcsán tett megjegyzésekkel (pl. Gr. 83), hanem külön szabályba is foglalja nézetét: „A' régi Magyar Famíliáknak, sőt még a' helységeknek neveit is, kötelességünk úgy írni ammint a' Diplómákban találtatnak, mint *Forgách, Kesseleokeoi, Majthényi, Sághy,* nem pedig *Forgács, Keselőkői, Majtényi, Sági* (Gr. 58; hasonlóképpen: Felelet 329; Epitome 1816. 9; Ort. 1817. 8). A később mondandók miatt tartjuk szükségesnek megjegyezni, hogy ő maga *Versegi*-nek is írta a nevét (vö. Benkő: FelvIr.), ezzel is kimutatván, hogy kivételekről van szó csupán, általános elve neki is a korszerű írásmód.

Ha a két álláspont időrendjét nézzük, a következőket figyelhetjük meg: A teljes korszerűsítés igénye is, a hagyomány megtartása is egyszerre jelentkezett (vö. Földi, ill. DebrGr.) a XVIII. sz. végén. Ám egyre halkult az ősi családneveket is minden esetben modernül írni akarók hangja, s 1810 után már senki sem volt, aki ne ismerte volna el kivételnek a „diplomabéli" neveket. Joggal írhatta tehát Kolmár József a következőket: „Meg egyeztek abbann ís Nyelvtudósaink, hogy a' Nemes Famíliák neveít a' hajdani Irásmód szerént épségben meg hagyják, p. o. *Zichy, Ghyczy, Eötvös, Eördögh.* De úgy, hogy ezekből más nemű szóknak írására példát, és tudományt nem vesznek" (Prób. 76 és 123—4).

A már kikristályosodott elvet az AkH. 1832. így foglalta azután össze: „A' nemzetiségi nevek megtartják régi írásmódjokat" (i. m. 7).

Mi okozta az elveknek ezt az ingadozását?

A korszerűsíteni akarásnak két okát látjuk:

Mindenekelőtt — nyelvi-helyesírási belső okként — az éppen érvényben levő betűrendszer hatását említhetjük. Mivel az a természetes, ha a családnevek is ugyanazokkal a betűkkel íródnak, mint az egyéb szavak, tökéletesen megérthető, ha tárgyalt korunkban is felmerült a családnevek korszerű írásának gondolata. Annál is inkább gondolhattak erre, mert nagy küzdelem folyt az elavult hangjelölési módok, régies betűk ellen általában: a családnevek régi betűinek kifogásolása ennek az elvi harcnak csak egyik része volt.

Ezt mutatja nyelvtanainkban az, hogy olykor tulajdonnévi és közszói példákat vegyesen hoztak fel — mint bemutattuk — az elavult régies írásmód szemléltetésére. — A korszerű betűformák terjedésének a családnevekben oka volt a földrajzi neveknek az új jelölésmódok szerinti írása is. Nem véletlenül emeli ki Verseghy (mint idéztük), hogy még a nevekben előforduló földrajzi neveknek is meg kell tartani írását: a már korszerűen írt földrajzi nevek a családnevekben gyakran szereplő földrajzinév-anyag írásmódjára nyilván erősen hathattak.

E helyesírási okokon kívül hatalmas rugója volt a régies írásmód ellenzésének a kor terjedő polgári, nemességellenes gondolkodásmódja is. Igen jól kiderül ez a polgár Földi János következő soraiból: „Jól tudom ugyan én, melly mélyen feneklett vaſ matſka tartóztatja még fen ezen hibás iráſokat Nemzetünkben. Mert többnyire tſak a' Nevekben kedveltetnek már ma ezen régi gántſok. Büſzkélkednek az illyenekben a Fővebbek és Tanúltabbak: a közſégnek pedig nagyobb igazſága vagyon, Ők ugyan, azzal támogatják magokat, hogy ők Nevet olly időben nyertenek, a' melly nékiek íllyen iráſt parantsolt. De nem mind jó az, a' mi régi. A' megavúlt hibánál jobb a megújított jobbítás. Ha mindenkor a' régiségben maradunk, a' mit jobbítani kellene, nem jobbítjuk, jó éjtſzakát Pallérozódás" (Gr. 49—50).

A családnevek hagyományos alakban való írásának — csakúgy, mint a korszerűsítésnek is — két oka van.

A régies írásmód megőrzésének belső nyelvi-helyesírási oka az — és ez a konzervativizmus főoka —, hogy a tulajdonnév (mint ismeretes) elsősorban azonosításra szolgál, és erre való a név írott alakja is. Ám ennek a funkciónak a leírott szóalak csak akkor tud jól eleget tenni, ha hosszú időn át módosítás nélkül használatos, különben kételyek támadhatnak a jelölt személyt illetőleg. De hasznos a családnév formájának változatlansága az életnek ezernyi gyakorlati vonatkozásában is, így pl. jogi ügyletekben stb. — Ezeknek a tényezőknek együttes hatása alakította ki a magyar családnevek írásában is a mindenkor megmutatkozó konzervativizmust.

A családnevek hagyományőrző írásának is van azonban külső oka is! Ahogyan a korszerűsítésben a demokratizálódás mutatkozott meg, úgy lehetetlen észre nem venni a hagyományőrzésben a nemesség kiváltságainak a védelmét. — A kivételesen írt névcsoport a nyelvtanokban mint: a „familiák tulajdon nevei" (DebrGr.), „[nomina] Familiarum, & Majorum" (Gubernáth), „a' királyi adománybann elé-forduló nevek (nomina diplomatica)" (Kassai); „a régi Magyar Familiáknak [nevei]" (Verseghy) „a' nemzetségeknek tulajdon neveik" (Georch), „a' Nemes Familiák nevei" (Kolmár), „a' nemzetségi nevek" (AkH. 1832) jelennek meg. A felsorolt példák is mind tipikus nemesi nevek: *Várady, Bánffy, Pálffy, Zichy, Csáky (Cháky) Forgács (Forgách), Mocsáry, Cziráky, Patachich, Rhédey, Batthyány, Majláth, Georch, Almásy, Kassay, Pesty, Paal, Zeep, Eszterházy, Kesseleokeoi, Majthényi, Sághy, Ghyczy, Eötvös, Eördögh* stb. — A kor írásgyakorlata azt mutatja, hogy a nemesség öntudatosan ragaszkodott régi neveinek írásmódjához, a „diplomában" szereplő névhez. Mint Földi János írja: „[ezzel] büszkélkednek a Fővebbek és Tanultabbak" (i. h.). A tény eléggé közismert ahhoz, hogy külön bizonyítanunk nem is szükséges. Elegendőnek látszik Pálóczi Horváth Ádámnak egy Kazinczyhoz írott leveléből idézni egy részletet a nemesség körében uralkodó közhangulat igazolására: „. . . a' Nemes levélbűl szintúgy *Feoldy*nek irnám *Földit*, mint *Horvát*ot *Horváth*nak, míg azt ab origine nem látom, hogy az illyen régiségben (mert a' név mennél régibb, annál szebb) a' régi orthographia ellen hibázok. — *D'Elle Vaux*-ot *Delvó*nak hívjuk, de nem úgy irjuk, mert meg haragudna" (KazLev. I, 387:1789.).

A családnevek írásában természetszerűleg meglevő hagyomány erejére, amelyet a nemesi osztályöntudat is erősített, jellemző Kazinczy esete. Kazinczy egy időben (fogsága előtt, s ez talán nem véletlen!) azzal a gondolattal foglalkozott, hogy nevét *Kazinci*nak fogja írni. Ebben a törekvésében nyilván a helyesírás korszerűsítésének őszinte vágya és szabadelvűsége egyaránt vezethette. Később letett erről az ötletéről. (vö. KazLev. VIII, 358:1811.). Amit azonban saját nevével megtenni nem tudott, megtehette Bácsmegyeijének szereplőivel: az 1789-i kiadásban *Bácsmegyey, Marosy, Halasy, Endrédy, Szent-Pétery, Megyery, Szalay:* az 1814-iben viszont *Bácsmegyei, Marosi, Halasi, C. Nagyfalvi, Endrédi, Szentpéteri, Megyeri, Szalai, Csengeri* van. — Dessewffy József is tett olyan nyilatkozatot Kazinczynak, hogy „A két *W* viszszás, kivált a' szó elején; én még a' nevem' közepébe is kifogom hagyni" (KazLev. XVI, 164:1818.); mégis a „diploma" szerint írjuk nevét még ma is. Hogy miért, ő maga adja meg rá a választ a TudGyűjt.-ben: „. . . a még el nem enyészett hazai familiák' vezeték neveikben, mert ezek-

nek hangejtéseket el nem hibázza a' magyar száj, megtartom a' régi betű-írást, akár most már hibásnak láttasson, akár nem. Az *y*-lont is megtartom a' vezeték nevek' végén: mert nem akarok senkit is megbántani, és jobb szeretek botlani, hibát ejteni, és inkább akarom megszegni a' Debreczeni Gramatika' rendszabásait, hogy sem valakit bosszantani. Horász meg nem bántódhatik, akárhogy írjam nevét, és nem bántódna meg, ha élne is, de esmerek több Magyar urakat, a' kik a' nélkül, hogy Görögűl tudjanak, és tudva legyen előttük, hogy *y*-lon hegyest, magost tészen, még is nagyon neheztelnének, ha vezeték nevök' végét a kis *i* helyett a hoszszú farkú *y*-lon nem ékesítené" (1818. II, 80). A cikk aláírása egyébként *Deseöffi!*

Ha összegezésül feltesszük a kérdést, melyik áramlat bizonyult az erősebbnek, a korszerűsítő plebejus-e, vagy a hagyományőrző arisztokratikus, nem kétséges, hogy az előbbit kell a hatalmasabbnak tartanunk. „A' községnek pedig nagyobb igazsága vagyon" — írta Földi János (i. h.), és igaza lett. Nyelvtanainknak az az egyöntetű álláspontja, hogy a családneveket is az érvényes helyesírási rendszernek megfelelően kell írni, átalakította családneveink nagyobb részének írásmódját; még az olyan nemesi nevekét is, amelyek régies írásának élő védelmezői már nem voltak (vö. *Rákóczi, Zrínyi* stb.) Hogy több-kevesebb hagyománnyal rendelkező nevek — a nemesség politikai súlya miatt is — régies írásmóddal kivételek maradtak, teljességgel logikus és érthető. Így történt ez mindenütt a világon.

Kitekintésképpen jegyezzük még meg azt, hogy helyesírásunk történetének későbbi szakaszaiban is az archaikus írásmódú nevek számának csökkenését figyelhetjük meg. Ennek szerintünk ez az oka: mivel a régies írásmód a nemességgel, az új módi írás a polgársággal, a régi a reakcióval, az új a haladással kötődött össze, később a reformkorban az archaikus írásmód feladására igen gyakran került sor azért, hogy viselőjük ezzel is kifejezésre juttassa demokrata voltát. Közismert Jókai esete, aki nevének *y*-ját *i*-vel cserélte fel, Petőfi is a „demokratikus" *i*-t választotta. Jellemző az is pl., hogy Jókai a Kárpáthy Zoltánban maliciózusan jegyzi meg a felkapaszkodott *Kőcserepy*-ről, hogy nevét *Keőcherepy*-nek szokta aláírni (i. m. 11. Szépirodalmi Kiadó 1959.). S tömegével lehetne idézni a reformkorból is, későbbről is eseteket arra, hogy az archaikus írásmódtól, amely elevenen idézte a nemességhez való tartozást, hogyan igyekeztek viselőik szabadulni (bár ellenpéldáink is vannak!). Ennek a folyamatnak vizsgálata azonban már nem tartozik kutatásaink körébe.

B) A tulajdonnevek más csoportjaival ezúttal nem foglalkozunk,

csupán a helynevek írására nézve teszünk néhány megjegyzést.

A földrajzi nevek írásában általában — így a helységnevekben is — nem érvényesül a családneveknél tapasztalható konzervativizmus: betűk tekintetében a helységneveket mindenki úgy írta, ahogyan egyébként is szokott írni.

Fogas kérdés viszont a több elemű helységnevek írásmódja. Megfigyelésünk szerint (mert erre nézve szabályt helyesírási szakíróinknál nem találtunk) általában összetételekként kezelték őket. Ez a kor helyesírási közízlése szerint azt jelentette, hogy vagy egybeírták őket, vagy legalábbis kötőjelet tettek az alkotó tagok közé. Nem ritkák azonban a különírt tagokból álló alakulatok sem. A következő néhány adat — úgy véljük — jellemzően szemlélteti korszakunk helynévírási gyakorlatát. — Márton József 1807-i magyar—német szótárának végén levő helynévlajstromban a legtöbb összetett helynév egybeírtan szerepel: *Ábrahámfalva, Bakabánya, Boldogaſzſzony, Detrekővárallya, Héthárs, Hidegkút, Hollókő, Kápoſztafalva, Károlyfalva, Saskő, Vasvár, Vöröskő* stb. Nem kivételtelen szabály azonban nála ez az eljárás, mert van: *Nagy-Győr* és *Nagy Várad; Német-Újvár* és *Érsek Újvár; Német-Kereſztur* és *Német Sárostelek; Kis-Marton* és *Nagy Mártony;* stb. Az erdélyi helynevek között szinte egymás alatt vannak a hasábban: *Száſz-Buda, Csicsóholdvilág, Nagy-Csür, KisDiſznód, N. Diſznód.* — Nem sokkal következetesebb a Malovetzky-szótár helynévlajstroma sem, jóllehet bizonyos egységesítés nyomait fel lehet fedezni: *Ábrahámfalva, Bakabánya, Boldogasszony, Detrekő-várallya, Héthárs, Hidegkút, Hollókő, Káposztafalva, Károlyfalva, Saskő, Vasvár, Vöröskő; Nagygyőr, Nagyvárad, Németh-Újvár* és *Érsek Újvár; Németh-Keresztúr, Németh-Sároslak; Kis Márton* és *Nagy-Mártony;* stb. — Kazinczy általában kötőjellel írta az összetett helyneveket: *Puszta-Kovácsiban* (KazLev. XXII, 44), *Sátor-Alja-Újhelynél* (uo. 141), *Göncz-Ruszkán* (uo. 230); de: *Nagy Váradon* (uo. 126).

IX. AZ IDEGEN SZAVAK ÉS TULAJDONNEVEK ÍRÁSA

A) ÁLTALÁNOS ÉSZREVÉTELEK

A jelzett kérdéskör korszakunkban is, később is egyike a helyesírás legtöbbet vitatott problémáinak. Ez érthető is, hiszen az idegen szavak szüntelen beáramlása állandóan ébren tartja az írásmód ügyeit-bajait is. Különösen fontossá lesznek az írásproblémák olyan szakaszokban, amelyekben tömegesen kérnek idegen szavak polgárjogot nyelvünkben, és dönteni kell leírásuknak magyaros vagy idegenes módja felől. Ilyen kritikus időszak volt a XIX. sz. eleje is. Szókincsünk nagyarányú átalakulására már Gyarmathi Sámuel felhívta a figyelmet szótárának előszavában (vö. i. m. IV—V). A modern kutatások tökéletesen igazolták az ő meglátásait (vö.: BÁRCZI GÉZA: A magyar szókincs eredete[2] 101, 111; RUZSICZKY ÉVA: Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdésében. IrNyDolg. 133—4).

Az idegen szavak beáramlásának helyesírási kihatásait G. L. óhajtotta megvizsgálni cikkében („Mint kelljen az idegen neveket 's művész szavakat honni Litteraturánkban irnunk"), világosan kitűzve maga elé a célt ekképpen: „Mi Magyarok most törekedünk leginkább a' csinosbb nemzeteknek ismereteket tulajdoninkká tenni; a' historiai, geographiai leirások szükségesekké teszik az idegen nemzeteknek, személyeknek, 's helységeknek neveiket; a' philosophiai, theologiai, chemiai 's t. e' f. értekezések a' művész szavakat. Ezekről kérdeztetik, ha úgy írjuk e, mint nyelvünk természete kívánja, magyarosan, vagy meghagyjuk őket eredetiségekben?" (TudGyűjt. 1817. X, 65).

A nyelvtanok korántsem egységesek abban, hogy miképpen tárgyalják az idegen szavak és tulajdonnevek kérdését. Külön pontot szentel a problémakörnek: Gyarmathi (az „A' hangokról" c. szakaszban; Nyelvm. I, 18), Benyák (a magyar betűállomány ismertetése során; GrHung. 4—7), Verseghy (a régi magyar famíliák neveivel egy paragrafusban; Gr. 57—8, Felelet 328—9), Kolmár (Prób. 76—7, 109—10). A többi szerzők csak az egyes betűk *(c, z, x, y)* tárgyalása során tettek megjegyzéseket az idegen szavak és nevek írására; így pl. Földi, a DebrGr., Baróti Szabó, Révai, Kassai stb.

Ha ezeket a külön pontokat, illetőleg megjegyzéseket szemügyre vesszük, mindenekelőtt az tűnik fel, hogy korszakunk elején az idegen közszókat és a tulajdonneveket egy kalap alá véve tárgyalják

a szerzők. Így járt el pl. Gyarmathi Sámuel is (vö. Nyelvm. I, 18). A differenciálatlanság legfőképpen annak a következménye, hogy *név*-en a kor nyelvtudománya még gyakran köznevet és tulajdonnevet egyaránt értett. Oka lehetett az összevonásnak az is, hogy a közneveket is gyakran írták nagy kezdőbetűvel, formálisan nem különböztette meg tehát őket semmi a tulajdonnevektől. — Ilyen felfogásmód mellett érthető, hogy az idegen neveknek (= köznevek +tulajdonnevek) két nagy csoportját különítették el egymástól, a magyarosan írtakat, meg az idegenesen írandókat.

A nyelvtani fogalmak tisztulása, az idegen szavak és az idegen tulajdonnevek írásában mutatkozó különbségek felismerése hozta magával, hogy korszakunk vége felé már különválasztották a közszavakat és a tulajdonneveket, és e két csoporton belül szóltak a magyaros, illetőleg az idegenes írásmódról. Így van felépítve (elsőül!) Verseghy nyelvtana, követte őt ebben Kolmár, majd az AkH. 1832. is (vö. i. m. 7).

Ez a tárgyalásmód logikus következménye annak a már említett felismerésnek, hogy a szavakat és a neveket másképpen kell kezelni, ám ez nem a legcélszerűbb, mert kevésbé domborodik ki a lényeg, a magyaros és az idegenes írásmód szembenállása. Éppen ezért munkánkban az AkH. 1954-ben is követett rendező elvet fogjuk követni; azaz először a magyaros írásmódról szólunk (ezen belül külön a nevek írásáról); ez után lesz szó az idegenes írásmódról (ezen belül is külön a közszavakról és külön a tulajdonnevekről).

B) A MAGYAR HELYESÍRÁS SZERINTI ÍRÁS

1. A KÖZSZAVAK ÍRÁSA

Hogy mely idegen szavak írandók magyarosan, melyek idegenesen arra régóta ugyanaz a szabály helyesírásunkban: „A közkeletű idegen szavakat általában magyarosan, a magyar helyesírás szabályai szerint írjuk" (AkH. 1954. 266. pont).

Ugyanezt az elvet mondják ki korszakunk cikkírói és nyelvtanírói is; érdekes azonban, hogy csak az 1810 utániak tartják szükségesnek külön szabályba foglalni álláspontjukat. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy nyelvünkben megszaporodtak az olyan új idegen szavak, amelyeknek leírása problémát jelentett, szemben a magyarban már régóta használatos, jövevényszóvá lett elemekkel. Erre a körülményre utal G. L. is, amikor már említett cikkében a következőket írja: „Nincs itt kérdés azokról az idegen szavakról, mellyeket a' nyelv' tribunálja indigenatusságra emelt fel, 's a'

mellyek ma már mind igaz magyar szavak úgy tekintetnek, következkezésképen minden ellenmondás nélkűl úgy iratnak, a' mint a' Magyar nyelv' természete kívánja" (TudGyűjt. 1817. X, 66). — Rendkívül röviden, ennyivel el is intézi a magyarosan írandó egész csoportot, viszont annál hosszasabban foglalkozik az idegenesen írandó szavakkal, különösen a tulajdonnevekkel.

A kérdés érdemi részét tekintve elvi eltérés nincs a nyelvtanírók között, sőt a példákból az látszik, hogy az „indigenatusság"-ot körülbelül egyforma mérték szerint adták meg az idegen szavaknak.

Benyák Bernát szerint: „adpellativa originis exoticae, quae nos quoque civitate noſtra donavimus; ex. gr. Gallica *génie*, *journal*, *loge*, *logé* &c. haec ſcribenda Hungaro ſunt *zsení*, *zsurnál*, *lózs*, *lozsé*" (GrHung. 6). — Verseghy nem tartja feltétlenül szükségesnek magyar műszók faragását, kivált ha az idegen szó formailag beleilleszthető a magyar nyelv- és helyesírás rendszerébe (vö. TisztMsg. 65), illetőleg erősen hajlott az idegen szavak fonetikus írására: „De ha az idegen ſzónak betűi a' magyarban máskép hangzanak, mint az idegen nyelvben, akkor jónak tartom azokot magyar betűkkel úgy írni, ammint nyelveikben hangzanak, mint: *fizika*, *filozofia*, *sapó* ezek helyett; *physica*, *philosophia*, *chapeau*" (uo.). Hasonló álláspont olvasható ki más műveiből is (vö.: Epitome 1816. I, 9; Ort. 1817. 8; MGr. 58; Felelet 329). — Kolmár József is elég bőségesen szól arról, hogy mikor lehet az idegen közszókat már magyarosan írni: „Vagynak sok idegen szók nálunk, mellyek rész szerint a' köznép szájjába is forognak, p. o. *Philosophia*, *Historia*, *Oratio*, *Praedicatio*, *Sententia*, *Conventio*, *dispensatio*, *disputatio*, *instructio*, *inquisitio*, *absurdum* 's a' t. . . . ezek Magyar kaptára nem üttettek . . . tsupánn az által nyernek Magyar polgárságot, ha magyarosan iródnak, p. o. *Filozofia*, *Ortografia*, *Predikátzio*, *Szententzia* 's a' t. Ezeket tehát így írhatja a' kinek tettzik, kivált a' köznép számára írott Kőnyvekben; ha pedig tudósoknak írunk, jobb azokat eredeti valóságokban meg hagyni. Egyébaránt ezt a' dolgot hajszálhasogatásig sűrgetni nem szükség" (Prób. 109—10; továbbá uo. 93). Más, azonos elvi álláspontot levő szerzőktől ilyen példákat idézhetünk: Földi János: *Préda*, *Penitenczia* (Gr. 46), *Filoſofia*, (uo. 47): DebrGr.: *Prókátor*, *Szekretárius*, *Vicze-Ispán*, *Notárius*, *Protokollum*, *Dictzionárium*, *Grammatika* (i. m. XVI.); Pápay Sámuel: *portzió*, *pásztor*, *prépost*, *predikátzió*, *proféta*, *muzsika*, *kvártély* (LitEsm. 140).

Az AkH. 1832. szabálya is teljesen az eddig ismertetett álláspontokkal összhangban zárja le a kérdést: „Azon idegen szavak, mellyek polgári just nyervén, nálunk az életnyelvbe, ha változatlanul is, általmentek, magyar szavak gyanánt iratnak; például: *fris*" (i. m. 7).

A szabályok szerint tehát a közkeletű idegen szavakat magyarosan, a nem közkeletűeket pedig idegen írásmód szerint kell írni. Ám ki dönti el azt, hogy melyik szó közkeletű, melyik még nem az; s ha ettől függ az írásmód, akkor végső soron nem is helyesírási, hanem nyelvhelyességi kérdésről van szó (vö. FÁBIÁN, HIK. 89—90). Minthogy nem mehetünk bele annak boncolgatásába, mi volt a mértéke az idegen szavaknak korszakunkban, meg kell elégednünk a már eddig bemutatott példákkal, illetőleg az alább következő

Gyarmathi (i. m.)	Márton (i. m.)	Malovetzky (i. m.)
Pádimentom	*Pádimentom*	*Pádimentom*
Pakét	*Pakét*	*Pakét*
Pakkolni	*Pakolni*	*Pakolni*
Pakulár	*Pakulár*	*Pakulár*
Palánk	*Palánk*	*Palánk*
Palánt	*Palánt*	*Palánt*
Palatinus	*Palatinus*	*Palatinus*
—	*Papagáj*	*Papagáj*
Parade	—	*Parádé*
Paraplü	*Parupli*	*Paraplé, parapli*
Pardon	—	*Pardon*
Pariálni	—	*Páriálni*
Parmazsán-sajt	—	*Parmazánsajt*
Paroka	*Paróka*	*Paróka*
Parola	*Parola*	*Parola*
Paskvillus	—	*Paskvilus*
Passus	*Paszszus*	*Paszszus*
Patika	*Patika*	*Patika*
Pauzsa	—	*Pauza*
Pellikán	*Pelikán*	*Pelikán*
Penitzillus	*[Pennakés]: Penitzílus*	*[Penna]: Penitzilus*
Perspektiva	*Perspektiva*	*Perspektíva*
Portéka	*Portéka*	*Portéka*
Poszománt	*Paszománt*	*Paszománt*
stb.	*stb.*	*stb.*

összeállításával: ennyiből is kialakul bizonyos képünk a magyaros írásmód mértékéről.

Három megvizsgált szótárunknak *P* betűjében ilyen idegen szavak vannak meg magyarosan írva. (Idegenesen írott címszó egy sincs!)

Gyarmathi a másik két szótárszerkesztőnél valamivel több szót vett fel. Ez szótárának sajátos céljából következett, hiszen ő etimológiai szempontból vizsgálta a magyar szókincset. A többletet ilyen szók jelentik a *P* betűben: *Palizáta, Pánkrót, Pantallér, Paszaport, Patrontás, Pernekájder, Pikét, Pintli, Plánirozni, Pletyka, Plüs, Podágra* stb. Ezek az adatok azt mutatják, hogy az újabb keletű és ritkábban használt idegen szavaknak is volt egy olyan rétegük, amelyet már magyarosan kezdtek írni, mert a magyar szókincs fontos elemeinek érezték őket. A polgárosodással, a polgári kultúrával együtt járó szóanyagról van szó: a polgári fogalmak meghonosodása magával hozta a fogalmakat jelölő szavak magyaros helyesírását.

2. A TULAJDONNEVEK ÍRÁSA

A probléma ugyanaz, mint a közszavaknál: mely neveket írjunk már magyarosan, melyeket még eredeti helyesírásukat követve.

A korszak nyelvérzéke szerint magyarosan írandó névcsoportot Pápay Sámuel ekképp körvonalazza: „valami tsak a' köznép' szájánn is megfordúl, mind azt magyarosan kell írnunk, mert azt tsak úgy lehet könnyen megérteni, a' mi az írásnak tzélya. Illyenek már a' Bibliabéli Nevek, mint: *Jézus, Krisztus, Mózes, Izrael, Pontzius, Kerubim*, 's a't. úgy mindenféle Tartományok', Városok', Vizek', Hegyek' 's a't. Tulajdon Nevei is, mint: *Babilon, Egyiptom, Páfus, Efézus, Szíria, Varsó, Konstantzinápoly, Visztula, Vezúv* 's a't". (LitEsm. 140). — Ugyanez a véleménye Verseghy Ferencnek is, mint az szabályából és e példáiból kitűnik: „*Rajna*, nem *Rénus*, *Olomucz*, nem *Olmicz*, *Bécs*, nem *Vién*, *Nagy Sándor*, nem *nagy Alexander*, *Deák*, nem *Latin*, *Cseh*, nem *Bohém*, *Lengyel*, nem *Polón*" (Gr. 57—8 és Felelet 329). — Benyák Bernát szerint „recte ſcribit Hungarus, uti pronunciat ex. gr. nomina propria: *Homérus, Virgilius Horátzius, Cézár, Egyptus* v. *Egyiptom, Párizs, Velentze;* nomina menſium: *Januárius, Februárius, Mártzius, Aprilis, Auguſztus, Szeptember, Oktober* &c. (GrHung. 5—6). Hogy Verseghy és Benyák példái mai felfogásunk szerint nem mind az idézett szabályokba valók, és miért nem, ezt most kár lenne részletezni.

Más nyelvtanunk a magyaros írásmód lehetőségével így, külön

szabályban nem foglalkozik, felfogására csak egy-egy más helyen fellelhető példából lehet következtetni. Bél Mátyás Sprachmeisterében az *f* betűnél találjuk ezeket a tulajdonneveket: *Filipp, Efezus* (i. m. 3); Földi Jánosnál ugyancsak az *f* betűről szóló passzusban van: *Fillis, Efefus, Pafus* (i. m. 47); Farkas János grammatikája meg ezeket a neveket hozza magyarosan írandó példákként: *Krisztus, Páfus, Ródus, Kszenofon* (i. m. 11). — Az Epitome 1816. a keresztneveket említi mint magyarosan írható idegen neveket, és ezeket a példákat közli: „*Ferencz, István, Örzsébet*" (i. m. I, 10).

A példa igen kevés nyelvtanainkban, ezért a már idézett szótárakban kell böngésznünk tulajdonnevek után, hogy körvonalazhassuk az idegen tulajdonneveknek magyarosan írt rétegét.

Mindenekelőtt az idegen eredetű keresztneveket — mégpedig magyarosan írva — veszi fel mindhárom szótárunk elég nagy számban. Gyarmathi szófejtő célzattal, Márton és Malovetzky nyilván helyesírásuk miatt (ez utóbbi a szótár végén külön jegyzékbe). Még idegennek számító, de már magyarosan írt név csak néhány akad jelzett szótárainkban; Mártonnál pl. *Gottlib* stb.; Malovetzkynél pl. *Ádelgunda, Ádolf, Agátha, Aloízia, Aloízius, Amadeusz, Amália, Anasztázius, Arnold* stb. — Mindhárom szótárban vannak továbbá város és országnevek. Gyarmathinál csak néhány (*Austria, Istámbol, Nápoly, Parmazsán-sajt, Romognai-szőlő* stb.); Mártonnál már több nevet találunk: *Áfrika, Ausztria, Belgrád, Drésda, Drinápoly, Egyiptom, Europa, Izland, Konstántzinápoly* stb. Malovetzky névanyaga körülbelül ugyanez: *Áfrika, Ausztria, Belgrád, Drésda, Drinápoly, Égyiptom, Europa, Konstántzinápoly, Parmazánsajt* stb. — Személyneveket a szótárak csak elvétve vesznek fel egyet-kettőt; pl. Márton: *Jézus, Krisztus, Jupiter;* Malovetzky: *Krisztus;* és még néhány hasonló név mindegyikben. — Ez az anyag azt mutatja, hogy a keresztneveken kívül nemigen siettek szótáríróink az idegen tulajdonneveket magyarrá tenni.

Ám éppen azért, mert sem a nyelvtanok, sem a szótárak nem adtak elegendő támpontot ahhoz, hogy mely idegen nevek írhatók már magyarosan, a közgyakorlatban — mint azt a KazLev.-ből való következő adatok mutatják — gyakran felbukkant az ilyen fonetikus írásmód: *Gesznernek* (XXII, 11), *Gessznernek* (IX, 5), *Göthe* (XXII, 44), *Gőthe* (IX, 415), *Masszénával* (XXII, 128), *Mürá, Mürat* (XXII, 127) stb. Ennek ellenére ezt az írásgyakorlatot egész korszakunkban csak néhányan vették védelmükbe, így például Dessewffy József, először egy TudGyűjt.-beli cikkében, ekképpen: „[Az idegen tulajdonneveket] úgy írom pedig mindég, a' mint ejtem: mert felkell tennem, hogy tud olvasni magyarúl minden

olvasóm, de fel nem tehetem, hogy [más nyelveken is tudjon],... így az írásnak csupán csak a' mi hang ejtésünk képének kell lenni. Ha tehát azt akarom, hogy a' Magyar ezen nevet, p. o. *Montesquiou*, úgy ejtse, mint a' Franczia, ekképp' kell ezt nekem az ő számára írnom: *Monteszkiu*" (1818. II, 80). E felfogásának megfelelően pl. *Meszsziász*-t, *Foksz*-ot, *Taszszó*-t, *Homér*-t, *Horász*-ot, *Jézusz*-t stb.-t írt (KazLev. XVI, 180—190), „Bártfai levelei"-ben pedig *Vágner*-t, *Luterán*-t, *Luter*-t, *Delil*-t, *Bernuillyi*-t, *D'Alambeer*-t stb. Eljárása mind Kazinczynak, mind Döbrenteinek (műve kritikusainak) szemet szúrt, és ellenkező véleményüket nem is rejtették véka alá.

Kazinczy a „Bártfai levelek"-re tett észrevételeiben ezt írta: „*Vágner*. Engedj eggy kérdést: — Miért nem *Wagner*, a' hogy ez a' Tudós maga írta nevét? Azért e mert a' *W* nem magyar betű? De a' te nevedben a' czímlapon *w* fordul elő" (KazLev. XVI, 144: 1818.). — „*Luterán*, és *Luter*. — E' nevek elváltoztatásáért neheztelnék ha Lutheránus volnék és bugzó Lutheránus" (KazLev. XVI, 145:1818.). — „Pfisterer — én úgy hiszem, hogy Te a' tulajdonneveket úgy írod a' mint maga az kívánja a' ki azt viseli, nem a' mint hangzik. Már feljebb *Voltaire* volt, nem *Vollér*, és úgy kell" (KazLev. XVI, 147:1818.).

Dessewffy azonban makacsul kitartott álláspontja mellett, és Kazinczy idézett kifogásaira többek között a következőket válaszolta: „a' Frantziák... a *Rákótzy* nevet így írják: *Ragotski*... Azokrúl a' kik a Magyarnak Magyarul úgy írják a' Frantzia neveket, a' mint azokat a' Frantziák Frantziául a Frantziáknak, lehetne ám feltenni, hogy kérkedni akarnak a' külföldi nyelvírás tudásával" (KazLev. XVI, 167:1818.).

A „Bártfai levelek" másik véleményezőjének, Döbrenteinek is Kazinczyéhoz hasonló aggályai voltak: „a Levél végére ragasztott vers *Delilleből* (nem *Delilből*) mely könnyen foly" (KazLev. XVI, 174:1818.); és: "Nem egyezem meg abban, hogy *Bernouilli* s *D'Alembert* helyett *Bernuillyi* s *D'Alambeer* irattassék" (KazLev. XVI, 176:1818.).

Erre ez Dessewffy válasza: „Már megmondtam Kazinczÿ levelében, hogy miért írok *Bernuilylyi*. A' ki tud frantziául olvasni, nem fog abban megbotránkozni, ha úgy írom e' nevet, a' mint külömben is ejtette volna, ha frantziásan írtam légyen is; a' ki pedig nem tud, meg fogja nekem köszönni, hogy nem frantziásan írván azt, őt a' frantziául tudók rajta való nevetközéseiktül megoltalmaztam" (KazLev. XVI, 188:1818.).

Dssewffyn kívül kevesen hajlottak a latin betűkkel írt idegen nevek fonetikus leírására. — Talán Virág Benedeket lehetne az

ilyen hajlandóságúak közé sorolni, mint az ebből a Kazinczyhoz írt megjegyzéséből kiderül: „*Yórick*nak — (vagy amit én jobban szeretnék, mint magyarosbat — *Jórik*nak levelei" (KazLev. III, 8:1803.). — Pápay Sámuel (jóllehet elvileg a tulajdonnevek eredeti helyesírásának megtartása mellett volt) azt tartotta, hogy a meghonosult, magyarrá vált neveken kívül „a' Személyek' Tulajdon Neveit is jó a' köznep' szája járásához alkalmaztatni az ollyan Könyvekben, mellyek nem tsak a' Tudósok' hanem egyszer 's mind a' köznép' számára is készülnek, mint *Kaszszander*, *Kalipszó*, *Dafne*, *Oresztes* 's a't." (LitEsm. 140—1). — Gáti István úgy vélekedik, hogy „A' szókat minden Nemzet a' maga szokott betűivel . . . ugy írja le: a' mint az a' tiszta beszédbe hangzik. . . Ebből az a' természetes regula következik. A' melly Nemzet nyelvén írunk, annak betűivel éljünk nem tsak a' maga, hanem az idegen szóknak leírásábannis, minémük kivált a' tulajdon nevek . . . Tsak igy tudhatjuk meg igazán az idegen szók ejtéseket, külömben nem" (Elm. 73—4).

Követőkre ily módon Dessewffy még Pápay értelmében sem talált, álláspontját feladni kényszerült. Egy 1819-i levelében — bár védi régi tételeit — az idegen tulajdonnevek magyaros írásának tervezett bevezetését már csak múlt időben említi: „Én azért akartam behozni [a magyaros írásmódot], mert nemzetünk' mostani cultúrájához képpest mind a' tudósoktul, mind a' tudatlanoktul akadály nélkül kívántam olvastatni. *Rousseaunak* nevét a' tudós úgy fogja ejteni és olvasni, a' mint kell, akár így íródjék: *Rousseau*, akár így *Ruszszó*, a' tudatlan pedig a' második mód szerint óvhatná magát a' hamis ejtéstül; és mivel a' tudatlanok' száma a' tudósokét felyűl haladja még hazánkban, a' többségnek akartam kedvezni; de nem szabad nyilván élni az ilylyetén okoskodással, mert bántásnak vennék" (KazLev. XVI, 502:1819.)

Összefoglalva: a tulajdonnevek magyaros írása nem talált pártolásra; a valóban hagyományon alapuló magyaros írásmódú régi nevek csoportját egyre világosabban elválasztották az idegen írásmóddal átvett modern nevektől.

C) AZ IDEGEN ÍRÁSMÓD SZERINTI ÍRÁS

1. A KÖZSZAVAK ÍRÁSA

Nyelvtanaink — miként az idegen szavak magyaros írását tárgyaló fejezetünkből kitűnhetett — általában kimondják azt a szabályt, hogy a közkeletű idegen szókat magyarosan kell írni,

és erre hoznak is néhány példát. Ennyivel azonban meg is elégszenek, és az olvasókra bízzák, melyek a nem eléggé közkeletű, tehát idegen helyesírás szerint írandó szavak. Csupán az Epitome 1816. közelíti meg fordítva, az idegenes írásmód felől a kérdést: „appellativa, aut verba, e peregrinis linguis mutata, peregrinis etiam literis scribenda sunt, ut *influxus*, *processus*, *declinál*, *citál*, nisi vi communis consvetudinis transformata, civitate donata sunt, ut *kapitány*, capitaneus; *sekrestye*, sacristia . . ." (i. m. I, 9).

A közfelfogást, amely szerint nem kell sietni az idegen szavaknak magyaros írásával, és különösen meg kell tartani a terminus technicusoknak idegen helyesírását, G. L. ekképpen okolja meg: „Az idegen neveknek 's művész szavaknak hív közöltetések magoknak a' Magyar olvasóknak is nem nehezekre, sőt könnyűségekre szolgál. Két rendű olvasókat külömböztetek én itt meg, a' kik t. i. az idegen nyelvet, mellyből a' szó vétetik, értik, 's a' kik nem értik. Az első rendűekre nézve kétség kívűl tanácsosbb a' szavat maga eredetiségében meghagyni, mert így fogják azt egész alkotásában, 's tellyes értelmében látni; különben a' megkorcsosított szavat gondolatjokban vissza kell tenniek eredeti állapotjában, melly kedvetlenségtől illik őket az írónak megkémélleni. Azokra nézve pedig, kik az idegen nyelv' ismeretével nem birnak, a' szónak hív letevése vagy csak annyiból is hasznos, hogy első tekintettel észreveszik a' szónak valamelly idegen nyelvből lett költsönözését, 's reá figyelmetesekké tétetnek, 's nem fognak pirulni a' tudósbakat felőle megkérdeni;. . . Külömben is a' ki nem érti mit jelent *Genie*, 's nem érzi kebelében *Aesthesist*, az *Zsenit* sem érti, 's nem érzi *Észtezist*" (1817. X, 68). — Hasonló volt a véleménye P. O.-nak, a Tudományos Gyűjtemény egy későbbi cikkírójának is: „Valamint a' valódi Magyar szókat, úgy a' bévett idegeneket is az irásban, vagy olvasásban meghamisítni nem lehet, külömben megsértetik az Etymologia" (1825. X, 6). P. O. hivatkozik is G. L.-re, mint felfogásbeli elődjére. Tanulságos Kazinczynak ez a Berzsenyihez írt megjegyzése is: „*Myrrhámat*. Wieland az idegen szókat nem idegen szók' módjára írja. Schiller, Göthe etc, etc, nem tértek utána, 's nekem úgy tetszik, elég okkal. A' hol lehet, tartsuk-meg az idegenség' jeleit" (KazLev. VI, 160:1808.). Ugyanő így fakad ki egy íráshiba miatt: „Eggy helytt eggy fertelmes botlás öklelé-meg szemem. A' *Syncretismus* kétszer van *Sinchretismus*nak nyomtatva, 's így nem mondhatni, hogy nyomtatásbeli botlás. . . Wieland elkezdé *Filosofie*nek írni a' mit *Philosophiá*nak kellett vala írnia, 's maga maradt" (KazLev. X, 396:1813.).

Nagy kár, hogy az idézett szerzők elvi nyilatkozataikat nem tűzdelték meg példákkal, így nemigen tudjuk megállapítani, mi volt

szerintük például a „művész szavak" határa, kritériuma. Ez a hibája egyébként az AkH. 1832.-nek is, amely pontosan az idézett szerzők álláspontjának megfelelően mondja ki: „Azon idegen szavak, mellyek polgári just nyervén, nálunk az életnyelvbe, ha változatlanul is, általmentek, magyar szavak gyanánt iratnak; például: *fris*. Azok pedig, mellyek bizonyos tudományokban műszók gyanánt fordulnak elő, megtartják eredeti irásmódjukat" (i. m. 7).

*

Summázva az eddig mondottakat: elsősorban a (latin-görög eredetű) tudós szóknak idegenes helyesírását tartják megőrzendőnek korszakunkban a helyesírás irányítására törekvő elmék. Pápay Sámuel híven fejezete ki a közfelfogást, ezeket írván: „a' tsupa Tudomány- és Mesterségbéli idegen szókat ha idegen formábann irjuk is, a' tanult emberek elértik: azért ezeket még most kinek-kinek tetszésére hagygyuk: majd ha az illyenekenek is egyszer Nyelvünkben polgári just adunk, már akkor is úgy Magyar köntösbe fognak öltözni" (LitEsm. 141).

2. A TULAJDONNEVEK ÍRÁSA

Nyelvtanaink az idegen szavak és tulajdonnevek kérdéskörében a legtöbbet a tulajdonnevekkel foglalkoznak. Ennek az a magyarázata, hogy először a felvilágosodás irodalma, majd a francia forradalom eseményei és a napóleoni háborúk rengeteg tulajdonnevet (személy- és földrajzi nevet) hoztak forgalomba nálunk is. Nem kis problémát jelentett ezek leírása!

Az idegen tulajdonnevek problémája ott merült fel először, ahol leginkább várható volt: újságban. Ráth Mátyás a Pozsonyi Hírmondóban bejelenti olvasóinak, hogy amennyiben egy földrajzi fogalomnak nincs saját magyar neve, Magyarországtól délre és keletre a török, nyugat és észak felé a német, Itáliában pedig az olasz elnevezéssel fog élni (vö. HírmP. 1782. IV, 808). Ráthnak ez a nyelvhasználati megjegyzese azért nevezetes, mert a végét jelenti annak a szokásnak, hogy ha egy földrajzi fogalomnak nem volt magyar neve, akkor a latint használták helyette (*Ratisbona, Mediolanum, Colonia, Lipsia* stb.). Bár Verseghy védi a régi úzust (vö.: Gr. 57, Felelet 329), a helyben élő nemzeti nyelvű nevek használata egyre terjed, s ezzel együtt sokasodnak a leírás problémái is.

Ha — földrajzi fogalmak esetében — a nyelvszokás az idegen tulajdonnevet választotta; illetőleg — személynevek esetében —

nyelvünk idegen nevet kényszerült átvenni; ugyanúgy két lehetőség állott fenn, mint a közszavaknál; vagy magyar ſonetikával írták le a tulajdonnevet: *Mobőzs*, *Merbe-Sató* (HírmB. 1794. V, 537—8), *Rossfukó* (KazLev. III, 125), vagy változatlanul megtartották az átadó nyelvbeli írásmódot: *Merbes le Chateau*, *Philippeville* (HírmB. 1794. V, 538), *Young*, *Gravesand* (KazLev. I, 464—8); stb.

Az előbbi eset nem volt ritka jelenség. Míg azonban a közszóknál különösebb baj sem elvileg, sem gyakorlatilag nem származhatott abból, ha valamely szót magyarosan írtak, vagy ha ingadozott az írásmód; addig a tulajdonnevek körében, elsődleges azonosító funkciójuk miatt, mind a magyaros, mind az ingadozó írásmód zavarokat okozhatott. Éppen ezért a helyesírás tudatos irányítói minden alkalmat megragadtak arra, hogy a közgyakorlatot az idegen írásmód szerinti írás felé tereljék mind a földrajzi nevek, mind a személynevek írása terén.

A meg nem magyarosodott idegen tulajdonnevek idegen helyesírás szerinti írása mellett már Gyarmathi Sámuel érvel Nyelvmesterében: „Az idegen nevek és szók le iráſában ſok tudos Magyarok ugy itélnek, hogy azokat magyaroſon kellene le irni, p. o. *Kſerkſes*, *kvartus*, *Felix* 's a't. de ha e'ben a' más Nemzetek modját akarjuk okoſon követni, minden idegen neveket ugy irunk le, mint maga a' Nemzet. Ugyanis ... mi nem ſzeretnök, hogy neveinket félre fatſargaſſák, és mint égy nyomorékul irják le: mi ſe változtaſſuk el az Idegenek neveit, hanem irjuk: *Reuter*, *Vergennes*, *Ricci*, *Boerhave*, *Syria*, *Fox*, *Dumourier*, *Zederſtröm*, *Poenitentia*, *Proebenda*, *Praeceptor*, *Doctor*, *Curator*, *Voxolni*, *Canonicus*, *Dominicanus*, *Franciſcanus*, *Praepoſt*, és olvaſsa kiki a' mint tudja. Az hellyes irás inkább a' Tudoſokért van irva, mert a' Tudatlanok külömben ſem tudnak a' jo és roſz Irás közt külömbséget tenni" (i. m. I, 18).

Baróti Szabó Dávid (bár egyebekben a ſonetikus írásmód híve volt) Orthographia- és Grammaticabéli észrevételeiben a *c*, *q* és *x* betűkről szólva ezt jegyzi meg: „De az Idegen Tulajdon Nevekbenn mind a' három említett betüt meg kellene tartanunk. A' Magyar ſem ſzereti, midőn a' Magyar Tulajdon Nevek más Nemzetek' iráſaikbann megrongáltattnak, p. o. *Nejtaſzti*, *Pattiani*, *Tekeli*, 's a't, *Nádasdi*, *Battyányi*, *Tököli* helyett" (i. m. 7—8).

Pápay Sámuel szerint: „A' személyek' Tulajdon neveit úgy kell írnunk mint azokat magok a' személyek írák p. o. *Cicero*, *Quintilian*, *Questenberg*, *Voltaire*, *Rousseau*, *Young*" (LitEsm. 140).

Benyák Bernát különös alapossággal fejtegeti az idegen tulajdonnevek írására vonatkozó álláspontját. Szerinte az idegen tulajdonneveket akkor sem szabad magyarosan írni, ha idegen és magyar

nyelvbeli kiejtésük között nincs semmi különbség (vö. GrHung. 4—5). — Akkor még inkább követnünk kell az idegen írásmódot, ha az idegen írásforma a magyar kiejtéstől eltér (vö. i. m. 5). — Az idegen tulajdonnevek magyar kiejtése csak zárójelben szerepelhet a név után, tájékoztatásul (vö. i. m. 6). Az idegen betűket az idegen tulajdonnevekben meg kell őrizni (vö. i. m. 6—7).

Verseghy minden munkájában határozottan állást foglal a meg nem magyarosodott tulajdonnevek eredeti helyesírása mellett: „A' ſzemélyeknek, orſzágoknak, városoknak, helységeknek, hegyeknek, folyóvizeknek tulajdon neveit, ha nincsenek közönséges ſzokásunk által megmagyarosítva, olly betűkkel kell a' Magyar könyvekben is írnunk, a' minőkkel saját nyelveikben íratnak. Illyenek *Cicero*, *Quintilianus*, *Xerxes*, *Socrates*, *Wallenstein*, *Saint Cloud*, *Young*, *Mont Blanc;* nem pedig *Cziczero*, vagy éppen *Tzitzero*, *Kvintiliánus*, *Kſzerkſzes*, *Szokrates*, *Vallnstájn*, *Szen Klú*, *Mon Blán*. Mit mondanánk mink Magyarok, ha a' külső nemzetek a' tőllök kiadott könyvekben vagy újságokban a' mi neveinket hasonlóképen megidomatlanítanák?" (Ort. 1817. 7—8; továbbá: Gr. 57, Felelet 328, Epitome 1816. I, 9, TisztMsg. 65). Császár Elemér joggal jegyzi meg monográfiájában Verseghynek erről az állásfoglalásáról, hogy megegyezik mai felfogásunkkal, azonban abban téved, hogy „tisztultabb, mint bárkié korában" (194), hiszen helyesírásunk tudatos irányítói mind így akarták.

A nyelvtanírókhoz hasonlóan érvelnek mások is, így például a már többször idézett G. L. (TudGyűjt. 1817. X, 67—9), Szetsődy János és a szerkesztő (TudGyűjt. 1827. III, 63), Pázmándy Horváth Endre (KazLev. XV, 503—4:1815.), Georch Illés (HÍrás. 45). Kazinczy is az eredeti helyesírás szerint kívánja íratni az idegen tulajdonneveket (vö. Ruzsiczky Éva, IrNyDolg. 144—5), jóllehet nála is fel-felbukkannak fonetikusan írt nevek. Elvére számos nyilatkozatot idézhetnénk tőle (vö.: Berzsenyinek, KazLev. VI, 160:1808.; Kis Jánosnak, uo. VIII, 101, 109:1810.; Dessewffynek, uo. XII, 476:1815.; Horváth Endrének, uo. XIV, 330:1816.; Zádor Györgynek, uo. XVIII, 397:1823.; Tövisek és Virágok 45—6, jegyzet).

Joggal írhatta tehát Kolmár József: „Abban sínts többé, úgy szólván semmi ellenkezés köztünk, hogy az ídegen neveket úgy írjuk, a' mint azok othonn írattatni szoktak, p. o. *Cicero*, *Quintilianus*, *Aesopus*, *Caesar*, *Polybius*, *Hephaestion* 's a't. . . . Ha Tudósok' számára írunk, nem szabad másként írnunk, hanem *Voltaire*, *Moreau*, *Rousseau*, *Montesquieu*, *Anjou* 's a't. de ha ezek ollyan könyvekbe találnak elő jönni a' mellyeket a' közrend is olvas: illő, hogy a' Tudósok' számára az idegen nevet hazai módja szerént le irvánn: a' köz-

rend kedvéért annak olvasása módját Rekeszbe mellé tegyük, p. o. *Rousseau (Ruszszó)*" (Prób. 76—7).

Ilyen felfogású — és hozzátehetjük: elvileg is, gyakorlatilag is helyes felfogású — légkörben, a vázolt előzmények után meglepő, hogy az AkH. 1832. még nem foglalt állást. A kérdés rendezését csak az AkH. 1834.-ben találjuk meg; természetesen az ismertetett elveknek megfelelően (vö. i. m. 11).

*

A latin betűs írású nyelvekből átvett idegen szavak és tulajdonnevek írásának korszakunkbeli alakulását a helyesírás alakítóinak véleményei alapján röviden így foglalhatnók össze: Az idegen közszókról a helyesírásunkkal tudatosan foglalkozók véleménye az, hogy magyarosan általában a régi idegen elemek, valamint az újabb (német, francia, olasz stb. eredetű) polgári műveltségszók írhatók; az eredeti idegen helyesírást viszont a (többnyire latin-görög eredetű) tudományos műszók esetében meg kell őrizni. Az idegen tulajdonnevek közül szakíróink csak a nagy íráshagyományú nevek magyaros írásmódját tartják meg, egyébként határozottan az idegen helyesírás szerinti formák változatlan átvételéért szállnak síkra. Az AkH. 1832. és 1834. a tudós írásgyakorlatban megmutatkozó emez eléggé általános felfogást híven rögzítette.

D) AZ ÁTÍRÁS KÉRDÉSEI

A nem latin betűvel író népek szavainak és neveinek átvételével kapcsolatosan korszakunkban két írás jöhet csak számba: a görög meg az orosz.

A görög átírás kérdéseit disszertációnkban részletesen kidolgoztuk, itt azonban megelégedhetünk a lezajlott viták summás összefoglalásával. Tehetjük ezt pedig azért, mert a görög átírás ügyei a magyar helyesírás akkori nagy kérdéseihez képest csak periferiális problémák voltak, tudósok és költők szűk körét érintették csupán, tehát e kérdéskörnek részletes tárgyalása arányeltolódást jelentett volna könyvünkben. A görög átírásra vonatkozó kutatásainkat külön tettük közzé (vö. MNy. LXII, 486—9).

Tárgyalt korszakunkban — ugyanúgy mint manapság — két irányzat küzdelmét figyelhetjük meg a görög szavaknak és neveknek magyarba való átvételekor: a latin közvetítésű átvételt meg a görögből való közvetlen átírást. A nagyobb tábora (különösen a görögöt kevésbé ismerő tudósok, költők körében) a latinos írásmódnak

volt. Ez természetes is, hiszen a klasszikus görög irodalom anyaga latin közvetítéssel került át hozzánk, latin helyesírással. Azok azonban, akik a göröggel behatóbban foglalkoztak (pl. Ungvárnémeti Tóth László, Guzmics Izidor stb.) a görögből való közvetlen átírás hívei. Megvolt tehát a lehetősége annak, hogy a görög átírás megszülessék és elfogadtassék. Ezt a helyzetet tükrözi az AkH. 1834. javaslata (az AkH. 1832. nem foglalt állást !), amely szerint: „*a)* Vagy irassanak a' görög nevek és szavak görögösen, azaz a' lehető legnagyobb közelítéssel a' göröghöz, illyképpen [s az AkH. 1834.-ben itt tüzetes átírási táblázat következik] Vagy *b)* írassanak úgy mint azokat a rómaiak írták [pl. . . .]". Az Akadémia helyesírásának megalkotásakor megtette a helyes lépést az elvszerű megoldás felé. A hagyomány nem engedte azonban a közvetlen átírás diadalra jutását (vö. Ritoók Zsigmond, MNy. LXI, 224—34).

Az orosz helyesírás volt a másik nem latin betűs írás, amellyel a magyar leginkább érintkezésbe került korszakunkban. Ez az érintkezés azonban (a napóleoni háborúk alatt) nem volt közvetlen, az orosz név- és szóanyag mindig csak német vagy francia közvetítéssel jutott hozzánk. Kis anyagról, helyesírásunk egésze szempontjából elhanyagolható kérdésekről lévén szó, az orosz átírás ügyét nem óhajtjuk részletesebben érinteni.

X. AZ ELVÁLASZTÁS

A) A MAGYAR SZAVAK ELVÁLASZTÁSÁNAK ELVEI

Minden sornak egyszercsak vége szakad, mégpedig gyakran úgy, hogy „Az íratott rendeknek végeiken ki nem férhető ſzóknak eltörött fogásaikat" (Ort. 1798. 14) át kell vinnünk a következő sorba. Az írásnak és a nyomtatásnak eme gyakran előforduló kényszere folytán a magyar elválasztás szabályait is részletesen ki kellett dolgozniuk grammatikusainknak.

Nyelvtanaink az elválasztás vagy a hangtan (betűk, orthoepia) részeként tárgyalják, mégpedig a szótagolás (syllabisatio) kapcsán (így: Gyarmathi, Nyelvm. I, 16—7); Gubernáth, Inst. 16—17; Révai, ElGr. 88—91; Farkas, UngGr. 7; Benyák, GrHung. 11—2; Kassai, Nytanító. 32—4; Verseghy Gr. 59—60), vagy az elválasztás a helyesírásnak (orthographiának) önálló fejezete (így: DebrGr. 12—3; Ort. 1798. 14—15; Verseghy, UngSpr. 7—8; Epitome 1816. I, 11—2; Ort. 1817. 29—33). — Bár nem helyteleníthető az sem, ha az elválasztást a szótagolással kötjük össze (hiszen azon alapszik), feltétlenül helyesebb azoknak az eljárása, akik az elválasztást a szűkebb értelemben vett helyesírás részeként tárgyalják. A szótagolás ugyanis a hangsorok, az elválasztás a betűsorok tagolása, megszaggatása, és bármily szoros is a kettő kapcsolata, nem azonos dolgok. Jól mondja tehát a DebrGr.: „A Helyesírásra tartozik, a Szóknak megſzaggatása, vagy meg nem ſzaggatása is" (i. m. 12).

Hogy ebben a korszakban különösen nem volt mindegy a szótagolás és az elválasztás, mutatja az a küzdelem, amely az elválasztás elveit illetőleg két irányzat között lezajlott. Kolmár József így exponálja Próbatételében a kérdést: „Két képpen lehet a' szókat tagokra osztani, és a' sorvégén meg szaggatni, tudnillik vagy *Etymologice*, vagy *Euphonice*. . . . Nyelvtudósaink köz megyegyezéssel ezt az útolsó módot tartják a' szóknak meg szaggatásában. p. o. *akar*, *akarat*, *akaratos;* igy kellene hát ez utolsót etymologice meg szaggatni: *ak-ar-at-os:* de euphonice így kell: *a-ka-ra-tos*" (i. m. 77).

Kolmár igazat írt: nyelvtanaink (akár a hangtani, akár az ortográfiai fejezetben tárgyalják is) az elválasztást általában a szótagolással hozzák kapcsolatba. — Vagy úgy (ahogy az AkH. 1954. is teszi), hogy egy elvi passzusban meghatározzák az elválasztás mibenlétét és utalnak a szótagolásra; ilyenformán: „mikor írunk, és a' ſzavakot a' soroknak végeinn ketté kell ſzakaſztanunk, nagyon ſzükséges tudni a' ſzótagok' elválaſztásának reguláit" (Ort. 1817. 29—30; hasonlóképpen: Verseghy, Gr. 59 és Felelet 326). — Vagy

előrebocsátják az ismeretes tételt: „Quot vocales, vel diphtongi ſunt in voce, tot prodeunt syllabae in Syllabizatione" (Gubernáth, Inst. 16), és ez után következnek a részletes elválasztási szabályok. — Hasonlóképpen van másoknál is (vö.: Ort. 1798. 14 és 26; Benyák, GrHung. 11; Vályi, GrK. 4).

A szótagolás szerinti elválasztással szemben csak néhányan voltak nyelvtanítóink közül azon a nézeten, hogy a szavak sor végi megszakításának a szóelemzésen kell alapulnia. A legrészletesebben Kassai József fejtette ki a DEME LÁSZLÓ szerint „meglehetősen egyéni, de elvszerűnek mondható" (RefNy. 37) szóelemző „Szótaglás' Szabásá"-t. Az elvet is, amely szerint „a' Magyar szó-származtatásnak kellene rendet szabnia a' Magyar szó-taglásra" (vö. Nytanító. 32). Ennek az elvnek ilyen elválasztások az eredményei Kassai nyelvtanában: *Pronomen-eket* (17), *iszony-odik* (18), *nyomtat-ásban* (18), *gyaláz-atunkra* (21) stb. A szóelemek szerinti elválasztásnak természetesen mások is hívei, így Gyarmathi Sámuel (vö. Nyelvm. I, 17), Benyák Bernát (vö. GrHung. 12), Georch Illés (vö. HÍrás. 59).

A szóelemző elválasztás azonban a kortársak határozott ellenállásába ütközött. — A DebrGr. szerint a szóelemző elválasztás azért előnytelen, „mert: 1.) Nem érkezik arra az ember, hogy ſzorgos Írása közbe, a Szók' eredetit nyomozza. 2.) Mert az Eredeti, vagy Gyökér Szónak végső Mássalhangzóját, a kimondásbann terméſzettel az azt követő Magábannhangzóhoz ſzoktuk tenni, és azzal hangzik egygyütt; úgy hogy ha tsak lehet, mindenkor Mássalhangzónn kezdjük a Szó' közepinn lévő Szótagot, p. o. ezt a Szót *Méhéſz*, a kimondásbann nem így ſzakaſztjuk-meg: *Méh-éſz*, hanem így: *Mé-héſz* 's a t. 3.) Az illyen megſzaggatás sokſzor kettős értelmet okozna, mint az effélékbenn: *hat-alma*, potentia eius, és ſex poma, *fog-adni*, dabit, és promittere. Nehézzé tennénk így a tanúlást a kis gyermekeknek, a tanúlatlan embereknek pedig az Írást. A tanúlt emberek, efféle megſzaggatás nélkűl is tudhatják a Szók' eredetit. Quintilianus is a Deák Nyelvbenn, tsak az öſzvetett Szókra nézve sürgette ezt" (i. m. 12). — Verseghy érvelése, amelynek során elválasztja az összetett és a képzett szavakat egymástól, így hangzik: „Az öſzvetett ſzavakot úgy kell elválaſztani, ammint öſzvetetettek, mint *láb-ikra, meg-trágyáz, meg-győz, át-ſzökik*, mert ezeket úgy is kell ejteni, ammint az öſzvetevésenn kivűl hangzanak. E' regulát mindazáltal a' formáltt, vagy ragaſztékos ſzavakra ki nem kell terjeſzteni, ... mivel a' képzők és a' ragaſztékok, magányosan véve, értelem nélkűl ſzűkölködvén, méltán úgy nézetnek, mint a' ſzavaknak mivoltához tartozó réſzek, mint *ha-talom*, *felle-gek*, nem pedig *hat-alom*, *felleg-ek*" (Felelet 328; továbbá: Ort. 1817. 31—2, Gr. 60) — Révai is igen határozottan foglalt állást a szóelemek szerinti elválasztással

szemben (ElGr. 90—1). Kolmár József (Prób. 77), meg Téti Takács József (TudGyűjt. 1826. V, 55) szintén az „etimológia" figyelmen kívül hagyása mellett vannak az elválasztáskor. És így gondolkoztak azok mind, akik nem vitatkoztak, hanem fonetikusan szótagoltak. És ezek voltak többségben. Nem csoda, ha Kassai József maga sem ragaszkodott szabályának általánossá tételéhez, ami kiderül már idézett szabályának ebből a folytatásából is: „De mivel tsak a' tudós Magyarok értenek a' Szó-származtatáshozz, 's így tsak a' tudósok tudhatnák a' Magyar szókat igazánn taglani: a' gyermekekre, és tudatlanokra-nézve meg-kell engedni az ilylyen Diákos szó-taglást-is: *ne-me-sít-te-tik, é-bresz-te-ni* 's a' t" (Nytanító. 33—4). — Ennek ellenére azonban hosszú apróbetűs jegyzetben bizonygatja a maga igazát (i. m. 32—3).

Az AkH. 1832. a nagy többség véleményét fogadta el és a közgyakorlatot szentesítette akkor, amikor az elválasztás szabályait a szótagolásra, nem pedig a szóelemzésre alapította (vö. i. m. 8).

Az elválasztási szabályok ismertetése előtt még két megjegyzést kell tennünk.

A kiadványokban szereplő elválasztás természetesen igen gyakran a nyomdász felfogásának a tükre, hiszen őneki kellett a sorokat megszaggatnia. Az egykorú könyvek elválasztásai azt mutatják, hogy a nyomdászok (és a munkájukat helybenhagyó szerzők) a fonetikus elválasztás hívei voltak; szóelemző elválasztást ugyanis csak olyan műben találunk, amelynek szerzője ehhez ragaszkodott. És hogy még az ilyen szerzőknek sem sikerült akaratukat mindig keresztülvinni, Kassai József panasza bizonyítja: „A 'nyomtató a' szókat a' sorok' végénn sokszor nem a' szó taglás' szabása-ként szakgatá-meg; mertt gyakrann a' meg oszolhatatlan gyök-eret is meg-szakasztá, p. o. *ma-gányostól, mag-ányostól* helyett; *sze-rént szer-ént* h. *ta-núlám, tan-úlám*, h. *dol-gábann, dolg-ábann* h. ... ... *han-gú, hang-ú* h. *tök-életességre tö-kéletességre* h. 's a' t. (Nytanító. Hibajegyzék).

Általános szokás minden hangjelölő helyesírásban, hogy a kötőjelet csak a sor végén kell kitenni, sor elején nem. Úgy látszik, volt olyan nézet, hogy a következő sor elejére is kitétessék az elválasztójel, mert Gáti István hadakozik ellene (vö. Elm. 88).

B) A MAGYAR KÖZSZÓK ELVÁLASZTÁSÁNAK SZABÁLYAI

Az elválasztási szabályok, amelyeket nyelvtanaink közölnek, általában megegyeznek mai elválasztási szabályainkkal. Ez lehetővé teszi az egyszerűsített tárgyalást: röviden összefoglaljuk a szabály

lényegét, egykorú megfogalmazást nem idézünk, csupán felsoroljuk azokat a helyeket, ahol a szóban forgó szabály megtalálható. Az elválasztási módok taglalásába csak akkor bocsátkozunk, ha a valamikori szokások a maiaktól eltértek, vagy ha viták vannak tárgyalt korszakunk szerzői között.

1. A szótagkezdő magánhangzókat a következő sorba visszük át: *rózsá-ink* (vö.: Verseghy, Gr. 59, UngSpr. 7, Felelet 327, Epitome 1816. I, 11, Ort. 1817. 29—30; Ort. 1798. 14; Benyák, GrHung. 11).

2. Elválasztáskor gyakorlatilag nem fordulhat elő, egyes nyelvtanaink mégis külön pontként tárgyalják a három vagy annál több magánhangzó találkozásának eseteit: *ti-e-id* (vö.: Verseghy, Gr. 59—60, Ort. 1817. 30, Felelet 327; Ort. 1798. 14, 27; Gubernáth, Inst. 17). — Ez az elkülönítés annak kiemelése kedvéért van, hogy magánhangzó egymagában is képes szótagot alkotni, illetőleg, hogy a magánhangzók találkozásakor nem keletkezik diftongus.

Az AkH. 1832. már csak az elválasztásra van tekintettel, amikor 4. elválasztási szabályában a magánhangzók találkozásának két esetét összefoglaltan tárgyalja (vö. i. m. 8).

3. Egyjegyű, rövid mássalhangzót jelölő betű két magánhangzó között állva a második mássalhangzóhoz csatlakozik: *a-ga-ra-kat* (vö.: DebrGr. 12; Gyarmathi, Nyelvm. I, 16; Ort. 1789. 14, 17; Gubernáth, Inst. 17; Révai, ElGr. 89; Benyák, GrHung. 12; Farkas, UngGr. 7). — Az AkH. 1832.-ben ezt a szabályt az első elválasztási regulaként találjuk meg (vö. i. m. 8).

4. Mai betűfelfogásunk szerint már nem probléma, hogy elválasztáskor mi az eljárás a kétjegyű, rövid mássalhangzót jelölő betűvel. Korszakunkban azonban a betű fogalma még erősen vitatott volt, ezért nyelvtanaink általában külön pontban foglalkoztak a kétjegyű betűk elválasztásával, helyesebben elválaszthatatlanságával. Nyelvtanaink ugyanis kivétel nélkül ezt a szabályt tartják: „Mivel minden Kettős Betűvel úgy élünk, mintha mindenik tsak egy egy Betű volna: azokat tehát, sem a sor' véginn, sem egyébütt egymástól elſzakaſztani nem lehet" (DebrGr. 9; hasonlóan: Ort. 1798. 15 és 27; Révai, ElGr. 88—9; Benyák, GrHung. 12—3; Farkas, UngrGr.7). — Elkülönítetten foglalkozik az egy hangot jelölő „összetett betűkkel" az AkH. 1832. is (i. m. 8).

A mai, egyjegyű és kétjegyű betűk között különbséget nem tevő tárgyalásmódnak (vö. AkH. 1954. 316. pont) is megvan azonban már az előzménye Gyarmathinál (Nyelvm. I, 16), Vályi Andrásnál (GrK. 4), és különösképpen tudatosan Verseghynél (vö.: UngSpr. 7; Epitome. 1816. I, 11—2; Ort. 1817. 30; Gr. 60; Felelet 327).

A kétjegyű betűknek külön való tárgyalása arra mutat, hogy a nyelvtanírók attól féltek: akadhatnak olyanok, akik két külön

betűnek fogják a kétjegyű betűket is kezeleni. Persze csak a *tz, ts, sz, zs* esetében állott fenn ez a lehetőség (és ez is inkább csak elméletileg!), mégis van nyelvtaníró, Verseghy, aki szeretné a tévedésnek még a lehetőségét is elhárítani. Ezért azt javasolja, hogy a *tz*-t helyettesítsük mindig *cz*-vel, a *ts*-et *cs*-vel, az *sz*-et *ſz*-szel, a *zs*-t *zſ*-vel. Így az *aczél* (elv. *a-czél)* és a *szétzuhan* (elv. *szét-zuhan)* világosan elkülönül egymástól, és senki sem fogja a *szét-zuhan* mintájára *at-zél*-nak elválasztani a szót *a-tzél* helyett. „Ez meglevén, a' helyesírásnak és helyes olvasásnak ſzámára a' betük' elválaſztása iránt illy fö és minden kivétel nélkül való regula támad. — A' *cz, cs, ſz, zſ* betüköt soha sem kell egymástúl elválaſztani, ellenben pedig a' *tz, ts, sz, zs* betüköt egymástúl mindenkor el kell válaſztani" (Ort. 1817. 32—3).

A *dz* meg a *dzs* máig „mostohagyermek" a magyar helyesírásban. Ennek okait, a *dz, dzs* sajátos kezelésének történetét legutóbb Kázmér Miklós foglalta össze (Nyr. LXXXVI, 24—32). Mint ebből a cikkből is tudjuk, a magyar nyelvtanirodalomban a *dz, dzs* megítélésében tárgyalt korszakunkban még a „két hang"-szemlélet uralkodott. Az ekként gondolkozó grammatikusok — például Révai Miklós — számára a *d-z, d-s, d-zs* elválasztás volt a természetes, hiszen két magánhangzó között két külön mássalhangzó-betűt láttak a *dz, (ds) dzs*-ben. Ezért írja Révai: „Vox *madzag* . . . in qua tamen quis non videat duas consonas diuersas, ita certe separandas, *mad-zag*?" (ElGr. 80). Így választott el Földi János is: *hand-sár, bod-za, mad-zag* (Gr. 34). Dugonics Etelkájában találtuk ezt az elválasztást: *öszsze-kötelöd-zéssét* (I, 26). Kevés adatunk ellenére is ezt az elválasztási módot tarthatjuk az általános úzusnak, ha a *dz, dzs* elválasztására sor került.

Egyéni, igen nagy figyelemre méltó felfogása van a *dz*-ről meg a *dzs*-ről Benyák Bernátnak. A *dz*-ről ezt írja: „Sonus mollis, et conſonantes inſeparabiles exprimens vix occurrit in vocibus pare hungaricis. *Magadzín, Magadzínom* enunciamus ſecunda brevi, sic dividendo: *Maga-dzín, Maga-dzínom*. Sequentia dividimus: *bod-za* ſambucus, *gyalog-bod-za, földi-bod-za* ebulus; *mad-zag* funiculus, *kérödzik* ruminat; *vakaród-zik* ſe fricat; *ed-zeni* indurare ferrum" (GrHung. 18). Azaz Benyák a *dz*-t egyeshangnak tekinti, ha röviden hangzik, tehát a betűt nem szakítja ketté *(maga-dzín)*. Ám ha a *dz*-t hosszan ejtik, a betű két jegye már elválik egymástól *(mad-zag)*. Ugyanígy jár el a *dzs*-vel is: „*hadzsér* (prima brevi in metro, ſic: *ha-dzsér)* fatellus" (i. m. 16).

Az AkH. 1832. nem tért ki a *dz, dzs* elválasztásának mikéntjére: ritkasága miatt a szerkesztők nyilván nem tartották a problémát szabályozásra érdemesnek.

5. A két magánhangzó között álló, két rövid egyjegyű mássalhangzó elválasztására külön szabályt találunk a DebrGr.-ban (vö. 13), Révainál (vö. ElGr. 89) és Vályinál (vö. GrK. 4). Az elválasztás természetesen megegyezik a maival: *em-ber* stb. — Révai külön pontként tárgyalja (uo.) a geminátáknak elválasztását *(ál-ló, sem-mi* stb.), a többi nyelvtanok azonban ennek a magától értetődő esetnek külön említését nem tartják szükségesnek.

6. Rendszeréhez híven a DebrGr. külön pontban tárgyalja a két magánhangzó között levő három mássalhangzó elválasztását: *hall-ja, hang-ja* stb. (vö. i. m. 13). — Révai ugyanígy jár el (vö. ElGr. 90).

7. Többi nyelvtaníróink egy pontba összevonva tárgyalják a magánhangzók közötti mássalhangzó-csoportok elválasztását. A szabály megegyezik a maival: „tsak az utólsót vetjük által a' következendö fogásra; p. o. . . . *válaſzt-ható*; 's a' t." (Ort. 1798. 15; hasonlóan: Gyarmathi, Nyelvm. I, 16; Ort. 1798. 27; Gubernáth, Inst. 17; Verseghy, UngSpr. 7, Epitome 1816. I, 12, Ort. 1817. 30, Gr. 60, Felelet 327; Benyák, GrHung. 12; Farkas UnGr. 7). — Az AkH. 1832. is ebben a rendszerben intézkedett (vö. i. m. 8).

8. Mint ismeretes, a latinban a szókezdő mássalhangzó-csoportok a szó közepén is elválaszthatatlanok. Ezt a szabályt Gubernáth a magyarba is át akarta ültetni. Szerinte: „Inſeparabiles compoſitae Consonantes, quae plerumque initio vocis alicujus ſtant, neque in medio vocis ſeparantur. v.g. *a-pró* puſillus v. minutus" (Inst. 17). — Hasonló felfogást képvisel az Ort. 1798.: „*o-stor, a-pró*" (i. m. 15). — Vályi András is *tem-plom, os-trom* elválasztást ajánl „a származott szavak" *(különb-ség, szent-ség, veszett-ség* stb). kivételével (GrK. 4). — Révai Miklós úgyszintén megengedi ezt az elválasztási módot a fonetikus mellett (vö. ElGr. 89—90). — Benyák Bernát a latinos elválasztást ajánlja első helyen, de azért megengedi a magyarosat is (vö. GrHung. 12). — Amint a bemutatott szerzők alapján láthatjuk, a latinos elválasztásnak számos (és rangos!) képviselője volt.

A közszokásban azonban ennek a felfogásnak nem sok követője akadt, amit nem is lehet csodálni: a magyar szótagolással ellenkező *a-pró* típusú elválasztást csak a latinban is jártas tudós elméktől lehetett volna megkívánni, a közönségtől nem. Az 1818-i TudGyűjt.-ből, amelyet az elválasztások ilyen módjára nézve alaposabban tanulmányoztunk, az következtethető ki, hogy a magyaros elválasztás az általános, legfeljebb egy-egy szerző volt, aki ragaszkodott a latinoshoz.

A példák gyér számán kívül bizonyítja a latinos elválasztás alárendelt jelentőségét az a körülmény is, hogy nyelvtanaink többsége

határozottan az ellenkező véleményen volt, és a magyar szavakra nézve a magyar fonetika szerinti elválasztást írta elő. — Sőt a TudGyűjt. 1821-i III. kötetében S. F. (= valószínűleg Szeder Fábián) tollából: „A' ſzótagoknak elválasztásárúl" címmel cikk jelent meg az *a-pró, tem-plom* típusú elválasztás ellen. Idézzük a cikk végső summázatát: „mivel kivévén az onomatopéját, és a' *frígy* szavat ... nincs eredeti magyar szó, melly *bl, gl, kl, pl, tl, br, dr, fr, gr, pr, tr* betűkkel kezdődnék; tehát így kell azokat elválasztanom: *ab-lak, tég-la, ak-lok, pap-lon, tudat-lan, ab-rosz, nadrág* 's a' t. ... Azt vítatja egy szóval ezen Értekezés, hogy a' magyar szavak szó-tagolásában, kivévén a' szó' végezetét, másutt a' két mássalhangzó együtt nem állhat, és ezen okból a' néma és folyó betűkről való kérdés egészen megszűnik" (TudGyűjt. 1821. III, 94—7).

9. A hosszú kétjegyű mássalhangzók elválasztásának két típusa van korszakunkban: a) *an-nyi;* b) *any-nyi.* Az elválasztásnak ez a módja attól függ, hogy az alapformában egyszerűsítetten vagy teljesen kettőzték-e a kétjegyű betűket.

Azok a szerzők, akik az egyszerűsített kettőzésnek voltak a hívei *(asszony, faggyú, hattyú)* ehhez a szabályhoz igazodtak: „A' megduplázott öſzvetett mássalhangzók így válaſztatnak el: *c-cz, c-cs, g-gy, l-ly, n-ny, t-ty, ſ-ſs, z-zſ* mint *aſ-ſzony, talál-lyon*" (Ort. 1817. 31; hasonlóképpen: Epitome 1816. I, 12; Verseghy, Gr. 60).

Azok viszont, akik a teljes kettőzés *(aszszony, fagygyú, hatytyú)* hívei voltak, ezt a szabályt követték: „De consonis geminatis inter duas vocales, prior ad priorem vocalem, posterior ad posteriorem refertur: ex. gr. *ál-ló,* stans; *sem-mi,* nihilum; *for-ró,* feruens; *fagy-gyú,* sebum; *hoſz-ſzú,* longus (Révai, ElGr. 89; hasonlóan: Vályi, GrK. 6).

Érdekes, hogy más szerzők az elválasztásnak ezzel az esetével nem foglalkoznak.

A közgyakorlatban mindkét típusú elválasztásra van példa, de az *an-nyi* típusúra több, ami természetes is, mert hiszen a kétjegyűeket inkább egyszerűsítetten kettőzték, mint kiírták.

Nem lehet azonban véletlen, hogy jóformán csak *l-ly, n-ny, t-ty;* illetőleg csak *gy-gy, sz-sz, cz-cz, (tz-tz), cs-cs, (ts-ts)* elválasztást találtunk a közgyakorlatban, és soha *ly-ly, ny-ny, ty-ty,* valamint *g-gy, s-sz* stb. tagolást. Ez nyilván a jottista-ipszilonista ügyek következménye. Mivel a *láttyá*-t nem célszerű *láty-tyá*-nak elválasztani, mert akkor a *lát* igető eltűnik, a *hattyú* elválasztása is *hat-tyú* lesz (hasonlóképpen: *kín-nya, formál-lya* stb.). Ilyen analógiák azonban a *ggy, ssz, ccz* stb. elválasztását nem kötik, tehát a szerzők a *meg-gyet, as-szony* stb. típusú írásmód helyett a *megy-gyet, asz-*

szony stb. elválasztást kultiválták. Annál is inkább, mert a következetes *a)* típusú elválasztás összetételek *(meg-gyullad* stb.) összetett voltát nem mutatta rögtön.

A felemás helyzetet az AkH. 1832. szüntette meg: a kettőzött kétjegyűeket ugyan Verseghy módjára egyszerűsítetten kettőztette *(össze, ollyan* stb.), de elválasztásukra a Révai-féle szabályt írta elő: „Az összetett betűk . . . ha kétszeresen állanak, fele részök az előbbinél marad, p. o. *mulasz-szon;* a' hiányos kettőztetéseknél pedig a' kihagyott betű visszaállítatik, p. o. *vissza = visz-sza*" (i. m. 8).

10. Teljesen egységesek nyelvtanaink az összetételek elválasztását illetőleg. A DebrGr. szabályát idézzük: „A sorok' véginn helyesenn ſzaggatjuk-meg a Betűket; ha az öſzvetett Szókat ott ſzaggatjuk-meg, ahol végződnek azokbann a külön ſzók, p. o. *férj-fi, test-vér, birs-alma*" (i. m. 12; hasonlóképpen: Gyarmathi, Nyelvm. I, 17; Vályi, GrK. 4; Ort. 1798. 15 és 27; Gubernáth, Inst. 17; Verseghy, UngSpr. 7—8; Révai, ElGr. 90; Benyák, GrHung. 12; Farkas, UngGr. 7; Epitome 1816. I, 12; Kassai, Nytanító. 34; Ort. 1817. 31—2; Verseghy, Gr. 60 és Felelet 328). — Az AkH. 1832. igen okosan finomítja a szabályt: „A' világos összetételekben úgy választatnak el a' szavak, mint összetétettek, p. o. *el-ered, kard-él*" (i. m. 8).

Mint már bemutattuk, egyes nyelvtaníróink (Gyarmathi) összetett szónak tekintették a képzetteket is, ám ezt a nézetet más szerzők (DebrGr., Révai, Verseghy) határozottan visszautasították.

C) AZ IDEGEN SZAVAK ELVÁLASZTÁSA

Az idegen szavak elválasztásáról egyetlen nyelvtanunk sem intézkedik külön. Nyilvánvaló ebből, hogy véleménykülönbség nélkül egyetértettek a közszokásban élő általános gyakorlattal: az idegen szavakat (főként a latin—görög szókat) annak a nyelvnek a szokásai szerint kell elválasztani, amelyből vétettek.

Természetesen nem is lehet probléma az elválasztással akkor, ha az idegen (latin) meg a magyar szabályok megegyeznek.

A bonyodalmak ott kezdődnének, ahol a magyar szótagolás szabályai szerint el kellene választani egymástól a latin helyesírásban elválaszthatatlan betűcsoportokat. Egy olyan korszakban azonban, amelyben még a magyar szavakat is latin mintára választották el egyesek, a latin szavakra nézve a latin elválasztás törvényei áthághatatlanok voltak.

Emez általános gyakorlat ellenére megtaláljuk az idegen szavak magyaros elválasztásának a kezdeteit is. A DebrGr. például kimondja,

hogy az *em-ber, aj-tó, ker-tész* típusú elválasztást meg kell tartani „még az idegenektől vett szavainkra nézve is, mint *Es-perest, Oskola, is-tálló*" (i. m. 13). Így érezhették mások is, miként ezek az adatok mutatják: *Ang-lusok* (HírmB. 1793. IV, 58), *Corres-pondentziát* (TudGyűjt. 1818. IV, 59). — De nyilvánvalóan idegen szavakban is felbukkan egy-egy magyaros elválasztás. Az 1821-i TudGyűjt. I. kötetében például: *Demok-ratiának* (31), de: *Demo-krátiát* (30), *Oligark-hiát* (30), *Semest-rében* (112). Ezek azonban még csak szórványos példák, az idegen szavak idegenes elválasztásának szabályával szemben elkövetett helyesírási hibák.

D) A TULAJDONNEVEK ELVÁLASZTÁSA

Sem nyelvtanainkban, sem másutt nem találunk külön utalást a tulajdonnevek elválasztására nézve, ezt azonban nem tarthatjuk e korszak helyesírási szakirodalma elmaradottságának, mulasztásának. A tulajdonnevek elválasztása ugyanis sohasem különbözött elveiben a közszókétól, ezért egy kevésbé tüzetes szabályozás igényével fellépő időszakban — mint magától értetődőről — szakíróink nem tartották szükségesnek a külön értekezést.

A közgyakorlat vizsgálata teljes mértékben megerősíti a fentebb mondottakat: mind a magyar, mind az idegen tulajdonneveket a közszók mintájára választották el. Éppen ezért csak a ma is problematikus típusokkal foglalkozhatunk.

A *Wie-land* (TudGyűjt. 1818. IV, 139), *Belle-fontaine* (HírmB. 1793. IV, 408), *Beau-lieu* (uo. 445), *Temple-neuve* (uo. 69), *Portsmouth* (uo. 9) elválasztásokból az következtethető ki, hogy (akárcsak ma) az elválasztás a kiejtett hangsor szótagolásához igazodott (bár az idézett elválasztások a betűk szerinti tagolásnak is megfelelnek). Ha ugyanis a nyomdász a betűk szerint akart volna elválasztani, így is tagolhatta volna a fentebbi szavakat: *Wi-eland, Bel-lefontaine, Bea-ulieu, Templene-uve, Portsmo-uth;* ám nem ezt tette. — Van persze példa arra is, hogy a kiejtés szerinti tagolást a betűk szerinti legyőzi: *Walencien-nesről* (HírmB. 1793. IV, 34; *Valenci-ennes-ről* helyett. — A *Wie-land, Belle-fontaine* stb.-féle tagolásokba nyilván belejátszott az idézett szavak összetett volta is (bár ez példáinkkal nem bizonyítható, hiszen a szóhatárok meg a szótaghatárok véletlenül összeesnek). Hogy ez nem puszta feltevés, mutatja a *Weissen-aunál* elválasztás (HírmB. 1793. IV, 35). — Hogy végül is melyik volt a főszempont: a szótagolás-e, a nevek összetett volta-e vagy a betűk, annak megállapítására külön kutatásokat kellene végezni. Ismerve azonban a kort, az látszik való-

színűnek, hogy mindegyik esetre találnánk bőven példákat, és végül sem sikerülne megnyugtató módon tisztázni a kérdést. Az 1961-i Helyesírási Tanácsadó Szótár foglalt először állást ezekben a kérdésekben.

Az „elválaszthatatlan" betűcsoportok az idegen tulajdonnevek megszakításakor természetesen együtt maradnak: *Am-brosiano* (TudGyűjt. 1818. II, 118), *Ari-stoteles* (uo. I, 13), *Chri-stiani* (uo. IV, 120), *Gis-krát* (uo. III, 5), *Kon-stantinra* (uo. III, 27), *Pellegrini* (HírmB. 1793. IV, 34), *Cu-stinenek* (uo. 138), *Tasi-ftro* (uo. 241) stb.

Az egy hangot jelölő betűcsoportok szintén elválaszthatatlanok: *Jella-chich* (HírmB. 1793. IV, 412), *Pan-theonba* (uo. 209), *Amphictyon* (TudGyűjt. 1818. II, 131), *Prome-theust* (uo. II, 129) stb.

A két magánhangzó között álló *x* átmegy a következő sorba: *Ale-xandri* (TudGyűjt. 1818. II, 118), *Musto-xido* (uo.) stb.

*

Összefoglalva: A magyar szavak elválasztásának elvei, amelyeket nyelvtaníróink korszakunkban lefektettek, mind a mai napig változatlanok. Az idegen szavak elválasztásában a magyaros tagolás azonban még csak itt-ott jelentkezik: az idegen szókat az átadó nyelv, illetőleg a latin elválasztás szabályai szerint szakították meg a sorok végén.

XI. AZ ÍRÁSJELEK HASZNÁLATA

Az írásjelekkel korszakunk nyelvtanainak többsége külön pontban foglalkozik, mégpedig a szűkebb értelemben vett helyesírási fejezetben (már amelyik nyelvtanban ilyen van). Mint a DebrGr. mondja: „A Helyesírásra tartozik még a Beſzédnek vagy Írásnak, bizonyos Jegyek által való megſzaggatása" (i. m. 13). — Az írásjeleknek ez a kezelése arra mutat, hogy a problémakört fontosnak tartották. És az is volt; nem utolsósorban az írásjelezésben mutatkozó felfogásbeli különbségek miatt. Szakíróink célja ezen a területen is az egységes szokások kialakítása.

Nyelvtanaink az írásjelekkel foglalkozó fejezetüket általában az írásjegyek funkciójának meghatározásával kezdik, s ezt — akárcsak mai helyesírásunk — a beszédnek világos tagolásában, betűkkel ki nem fejezhető sajátságainak érzékeltetésében látják (vö.: Verseghy, Ort. 1817. 33—4; Földi, Gr. 61; Gyarmathi, Nyelvm. I, 18; Ort. 1798. 16; Gubernáth, Inst. 14; Kolmár, Prób. 75; Gáti, Elm. 91—2).

Nyelvtaníróink (Révai Miklós és az ő nyomában járó Kassai József kivételével) általában igen röviden elintézték az írásjeleket. Ennek okára Földi Jánosnak egy megjegyzése világít rá: „[Az írásjelekről], mivel más Nyelvekkel is közök, minél rövidebben szóljunk mi is felölök" (Gr. 61). És valóban összefoglalja az írásjelek használatát egy lapon. Nála is, másoknál is azért van tehát olyan kevés az írásjelekről, mert korszakunkban azok, akiknek a helyesírás készült, latinul meg németül is tudtak vagy tanultak, s nyelvtaníróink erre számítva áthárították az írásjelek használatára való oktatást a latin vagy a német helyesírás oktatására.

A korszakunkban használt és helyesírási szakíróinktól tárgyalt írásjeleket táblázatunk szemlélteti.

Miként a táblázat az első pillantásra mutatja, az írásjelek tekintetében a szakírók között lényegbevágó ellentmondás nincs. Joggal írhatta Kolmár József: „Meg egyeztek a' Nyelvtudósok bizonyos jegyekben, ... mellyeknek illendő helyéről, erejéről, egy aránt tanitanak az Oskolák" (Prób. 75). Csak abban van a legtöbbször különbség az egyes szerzők között, hogy az egyes jeleknek — mint majd látni fogjuk — az egyik több, a másik kevesebb alkalmazási lehetőségét érinti vagy tanácsolja.

A ma használt írásjelrendszertől a fentebbi csak kevés ponton tér el: A legtöbb ma használatos írásjelet a régiek is tárgyal-

	Földi	Gyarmathi	DebrGr.	Szaller	Ort. 1798.	Vályi	Gubernáth	Révai	Benyák	Kassai	Ort. 1817.	AkH. 1832.
Pont (Punctum)	+	+	+	−	+	+	+	+	−	+	+	−
Kérdőjel (S. interrogationis)	+	+	+	−	+	+	+	+	−	+	+	−
Felkiáltójel (S. exclamationis)	+	+	+	−	+	+	+	+	−	+	+	−
Vessző (Comma)	+	+	+	−	+	+	+	+	−	+	+	−
Kettőspont (Duo puncta)	+	+	+	−	+	+	+	+	−	+	+	−
Pontosvessző (Media nota)	+	+	+	−	+	+	+	+	−	+	+	−
Gondolatjel (S. pausae)	−	−	+	−	+	+	−	+	−	+	+	−
Zárójel (Parenthesis)	+	+	+	−	+	+	+	+	−	+	+	−
Idézőjel (S. citationis)	+	+	+	−	+	−	−	+	−	+	+	−
Kötőjel (sor végén) (S. coniunctionis)	+	+	+	−	+	+	+	+	−	+	+	+
Kötőjel (összetételekben) (S. divisionis)	−	+	+	−	−	+	+	+	−	+	−	+
Hiányjel (Apostrophus)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Egyéb írásjelek (S.varia)	−	−	−	−	+	−	+	+	−	+	+	−
A betűk jelei (Accenti)	−	+	−	+	−	−	−	+	+	+	−	−

ják. A mindenkinél fontos jelként említett hiányjelet mai helyesírásunk csak az egyéb jelek között szerepelteti (vö. AkH. 1954. 413. pont). Több szerző (Gyarmathi, Szaller, Révai, Benyák, Kassai) írásjeleknek számítja a betűk mellékjeleit (az accentusokat) is. Kevésbé fontos a korszak számára a gondolatjel meg az egyéb írásjelek szerepkörének meghatározása. A nagykötőjelről — mai keletű írásjel lévén — nem is eshetett még szó annakidején.

Az írásjelek rendszerezése, sorrendje az egyes szakíróknál rendkívül különböző, de két tárgyalásmód világosan megkülönböztethető. Többen: Földi, Gyarmathi, a DebrGr., Gubernáth; csak egyszerű egymásutánban foglalkoznak az írásjelekkel; mások viszont: Ort. 1798., Révai, Kassai, Verseghy; jelcsoportokat különböztetnek meg. Minthogy a későbbiek során nem lesz módunk ezeket a rendszerezéseket ismertetni, különösebb kommentár nélkül itt mutatunk be a két típusú tárgyalásmódra egy-egy példát:

DebrGr. 13—15.

1. Vonás
2. Pontos Vonás
3. Kettős v. Két Pont
4. Pont
5. Kihagyó
6. Általvivő
7. Rekeſz
8. Kérdő Jegy
9. Felkiáltó
10. Felhozó
11. Kötő Jegy
12. Nyúgtató Jel

Kassai, Nytanító. 59—74.

1. §. Hangot jelentő jegyek
A. A' Beszéd' hangját jelentő jegyek
1. Kérdő jegy
2. Fel-kiáltó jegy
B. Tsak a' szó' hangját jelentő jegyek
1. Éles-húzás
2. Két mellesleges böket
3. A' versekben a' szó-tagok mekkoraságáról
2. §. El-választó jegyek
A. Böket
B. Kettős böket
D. Böketes vonás
E. Vonás
3. §. Világosító jegyek
A. Rekesz vagy Zár
B. Ki-hagyó jegy
D. Kötő jegy, és ált-vivő jegy
E. Fel-hozás' jegye
F. Nyugtató, és szó hagyó jegy
G. Jegyzés' jelei

A felsorolt jelek mennyiségével, alakjával a szerzők elégedettek. Tudják, hogy ezen a hagyomány kialakította rendszeren nemigen

tudnának módosítani. Egy szakíróról van csak tudomásunk, Gáti Istvánról, aki a beszéd érzelmi velejáróit is szerette volna írásjelekkel érzékeltetni, s evégből új írásjeleket szeretett volna bevezetni (Elm. 101—2). Gáti javaslatában foglaltak régi problémái az írásnak, azonban megvalósítani őket — mint azt a kudarcba fulladt kísérletek bizonyítják — aligha lesz valaha is lehetséges.

Ezek után vegyük sorra az írásjeleket, mégpedig abban a sorrendben, ahogyan az AkH. 1954-ben következnek, minthogy a korszaknak nem volt többektől is elfogadott rendezési sorrendje.

Írásjeleknek csak a ma is írásjeleknek tartottakat tekintjük, úgy értelmezzük tehát az írásjel fogalmát, mint Földi vagy a DebrGr.; nem pedig — Révait, Benyákot stb. követve — tágabban. Nem tartoznak ugyanis szerintünk sem az írásjelek közé a betűk mellékjelei.

A) A PONT: .

Elnevezései: általában *pont* (Földi, Gr. 61; Gyarmathi, Nyelvm. I, 20; DebrGr. 14); *végpont* (Ort. 1798. 18; Ort. 1817. 37; Verseghy, Gr. XXXVI; Kolmár, Prób. 75); *Záró pont* (Vályi, GrK. 7); *böket, szúrat* vagy *szúrvány* (Kassai, Nytanító. 61).

1. Legfőbb funkciója (a Révait lefordító) Kassai szerint: „A' Böket a' periodusnak, és akár-melyly értelmes mondásnak végére tétetik, a' hol a' szó ki-tetszŏ-képpenn le-esik, és a' beszédbenn, vagy olvasásbann hoszszabb nyugvás leszen" (i. m. 61; hasonlóképpen: Földi, Gr. 61; Gyarmathi, Nyelvm. I, 20; DebrGr. 14; Ort. 1798. 18; Vályi, GrK. 7; Gubernáth, Inst. 15; Révai, ElGr. 178; Ort. 1817. 37; Gáti, Elm. 96).

2. Második funkciójáról (a rövidítések utáni használatáról) csak kevesen emlékeznek meg. Az 1817-i Ort.-ban ez áll erről: „Élünk a' végponttal az ollyan ſzavaknál is, mellyeket egéſzen kiírni nem akarunk, mint: *Kr. ſz. ut. az 1816. eſzt.* azaz: Kriſztus' ſzületése utánn az 1816. eſztendŏben" (i. m. 37. hasonlóképpen: Ort. 1798. 18; Gyarmathi, Nyelvm. I, 20).

3. Az évszámok utáni pontról csak az Ort. 1817. emlékezik meg: „[Ponttal] Élünk végtére a' ſzámjelek utánn is, ammint ezen utólsó példában az 1816. után" (i. m. 37).

A pontot csak Gáti István nem látta alkalmasnak szerepének betöltésére: „mivel igen kitsiny jegy, ... a' jelentett dolgot, a' hoszszabb pihenést a' beszédben viszszásan véve jelentheti" (Elm. 97). A pont helyett Gáti egy egyenes „vonásotskát" ajánl. — Javaslata visszhangtalan maradt.

B) A KÉRDŐJEL : ?

Elnevezései: *Kérdőjel* (Földi, Gr. 62; Mal.; Tzs.), *Kérdõ jegy* (Gyarmathi, Nyelvm. I, 20), *Kérdõ jegy* (Kassai, Nyelvtanító. 59), *Kérdő Jegy* (DebrGr. 14), *Kérdés jegye* (Kolmár, Prób. 75), *kérdés jel* (Ort. 1798. 19), *Kérdezés jele* (Vályi, GrK. 7), *kérdés' jele* (Ort. 1817. 38). — A *kérdőjel* meg a *kérdőjegy* közötti harcot nyilván a szótárak (Tzs. !) döntötték el az előbbi javára.

1. Funkciója Kassai meghatározása szerint: „Kérdõ jegyet az egyenes kérdés utánn tészünk, és pedig az értelmes mondás' (sententia) végére, a' hol a' szót ki-tetszõ, és szembe-tünõ-képenn felemeljük p. o. ki vagy *te?*" (Nytanító. 59; azonosan: Révai, ElGr. 175; hasonlóképpen: Földi, Gr. 62; Gyarmathi, Nyelvm. I, 20; DebrGr. 14; Ort. 1798. 19; Vályi, GrK. 7; Gubernáth, Inst. 15; Ort. 1817. 38).

2. Minduntalan visszatérő hiba manapság is, még gyakoribb volt régen, hogy függő kérdések után is ott a kérdőjel. Korszakunk nyelvtaníróinál már megtaláljuk az ez ellen való tiltakozást: „De midõnn a' kérdést tsak beszéllgetve hozjuk-elé, akkoronn annak jegyére nintsen szükség, p. o. *Nem tudom, mi tévõ legyek. Azt kérdette tõlem, hol lakom.*" (Kassai, Nytanító. 59; azonosan: Révai, ElGr. 175; hasonlóan: Ort. 1798. 19; Ort. 1817. 38.)

Szakíróink sajnálatos módon nem tárgyalták a kérdőjelnek mondat közben való kitevésének szokását valamely összetett mondatnak kérdő tagmondata után. Gyakori volt pedig az így szerkesztett mondat: „Kivánta az Úr tudni betűírásom' módját? eleget teszek hát kívánságának" (Dessewffy, TudGyűjt. 1818. II, 73).

C) A FELKIÁLTÓJEL ; !

Elnevezései: *Felkiáltó jel* (Földi, Gr. 62), *felkiáltójel* (Tzs.), *fel kiáltó jegy* (Gyarmathi, Nyelvm. I, 20), *fel-kiáltó jegy* (Kassai, Nytanító. 59), *felkiáltó* (DebrGr. 14), *Felkiáltás jel* (Ort. 1798. 19), *felkiáltás jele* (Vályi, GrK. 7; Ort. 1817. 38), *Felkiáltás' jegye* (Kolmár, Prób. 75). — Az összevissza terminológia egységesítésében ismét nem kis szerepe lehetett a Tzs.-nek.

1. Funkciója a DebrGr. szerint: „[A felkiáltójel] Felkiáltás, tsudálkozás, és megſzóllítás utánn tevődik" (i. m. 14; hasonlóképpen: Földi, Gr. 62; Gyarmathi, Nyelvm. I, 20; Ort. 1798. 19; Vályi, GrK. 7; Gubernáth, Inst. 15; Ort. 1817. 38). Például: *Óh ſzokások! Óh idők! Barátom!* (Földi).

2. Kassai — Révai nyomán — jobban részletezi a felkiáltójel

tevésének eseteit. Elsőnek a magányosan álló indulatszók utáni felkiáltójel-használatot rögzíti: *jaj!, haj!, húj!, ejnye!, ah!* (Nytanító. 59; ill. ElGr. 175). — Ha az indulatszókat (Kassainál: „a' közbe-vetőket") felkiáltójelle lzárt mondat követi, mindegy említett szerzőink szerint, van-e az indulatszó után vessző, vagy nincs: „*Jaj nekem szegénynek!*" vagy: „*Ó, én szerentsétlen ember!*" (Nytanító. 60; ill. ElGr. 176). — Ezek után említi csak, hogy „a' fel-kiáltó jegyet minden értelmes szólás utánn, melyly hathatósann, és erőből mondatik-ki, szokttuk tenni, p. o. *Éljen a' Királyunk! Be sápadtt vagy!*" (Nytanító 60; ill. ElGr. 176). — Csak ők ketten emlékeznek meg arról, hogy „A fel-kiáltás némi-koronn hasonlít a' kérdéshezz, melyly esetbenn még-is fel-kiáltó, nem kérdő jegygyel élünk, p. o. *Mi tsendesenn folyna az emberek' élete: ha ki-ki az igazságot, és az egyenességet szeretné!*" (Nytanító. 60; ill. ElGr. 176).

3. Nem említik nyelvtaníróink azt a korukbeli szokást, hogy összetett mondatok felkiáltó tagmondata után nem egyszer találunk felkiáltójelet, s utána kisbetűvel folytatódik a mondat: „*Rejtsd-el foltos képed' szelíd hold! potyogjatok-le csillagok! süllyedj-el oh csárda! s' te Juczi menj dolgodra: én lemondok, 's nagylelkűen válok-el onnan, a' hol megugrattak!*" (Aurora 1825. 95); „*Hála sorsomnak! mindezektől ment vagyok*" (Aurora 1825. 31).

4. Érvényesítették az idézett főszabályt a mondat belsejébe ékelt megszólításra is: „*Olj időkre jutottunk, Barátom! meljekbe ugyan nyomóssan kellene magunkrul gondoskodnunk*" (Cserney Farkas, KazLev. IV, 98:1806.).

5. A levélkezdő megszólítások utáni felkiáltójelről sem emlékeznek meg a szakírók, pedig általános gyakorlat volt. Talán éppen ezért nem tartották szükségesnek szabályozni. Például a KazLev. IV. kötetében: „*Nemes szivű és szép lelkű Barátom!*" (Cserey Farkas, 96); „*Nagy Érdemű Barátom!*" (Kis János, 109).

D) A VESSZŐ: ,

Elnevezései: *rántás, mellévonás, veſſzőtſke* (Földi, Gr. 62), *Veſzſző* (Ort. 1798. 17), *vessző* (Tzs.), *kis görbe vonat* (Vályi, GrK. 6), *vonás* (DebrGr. 12; Kassai, Nytanító. 63; Kolmár, Prób. 75), *horgocska* (Ort. 1817. 36; Verseghy, Gr. XXXIII). — Ahány szakíró, szinte annyi magyar elnevezés! A terminológiai bizonytalanságot fokozta még az is, hogy mind a *virgula* (Gyarmathi, Nyelvm. I, 19), mind a *comma* (Kazinczy, KazLev. II, 533) szó gyakran haszálatos volt egységes nemzeti elnevezés híján. A *vessző* műszó csak a korszakunk utáni időben győzte le vetélytársait.

De nemcsak a műszóhasználat ilyen bizonytalan, hanem a vessző funkcióját illetőleg is erősen eltérők a vélemények.

1. Viszonylag elterjedtnek látszik egy olyan nézet, amely szerint a vessző az az írásjel: „mellyet ollyankor teſzünk valamelly Szó utánn, mikor már a Beſzédnek, vagyon valamelly réſzbenn való, de még nem egéſz értelme; és így az ollyan helyenn, megkell egy kevéssé állapodnunk, az olvasás közbe: hogy hangunkal, értésünket kijelentsük" (DebrGr. 13; hasonlóképpen: Vályi, GrK. 6; Gubernáth, Inst. 14; Gáti, Elm. 96).

Ez a tanács persze rendkívül tág értelmezési lehetőségekre nyit teret, és oda vezethet, hogy a vessző mindenhova odakerülhet, ahol a beszédben az értelmes tagolás kedvéért kis szünetet kell tartani, azaz szinte minden szintagma (szintagmalánc) után. Gyarmathi Sámuel ilyen felfogásban ad szabályt a vesszőhasználatról: „Az virgula (,) ollyan jegy, melly mindenüvé tétetödhetik, az hol leg kissebb értelemis vagyon. p. o. *A' bölts ſzenved, de' a' bolond, és a' dühös, hamar fel indul*" (Nyelvm. I, 19).

2. Az összetett mondatok tagmondatai közé teendő vessző szabályát grammatikusaink közül elsőnek Révai Miklós fogalmazta meg (ElGr. 180). Kassai Józsefnél ekképp találjuk meg magyarul az ő reguláját: „A' vonásnak leg-rövidebb a' nyugvása, 's elö-ször a' kissebb értelmes-mondásokat választja-el, p. o. *A' választottak Délfusba küldetének, hogy meg-kérdenék Apollót. Ha egészséges vagy, azt szeretem*" (Nytanító. 63). — A szabály a közgyakorlat írásbeliségében általában igen pontosan érvényesült.

3. Ugyancsak Révai tanácsolja (ElGr. 180—1), hogy a mondatba ékelt közbevetés a mondat egyéb részeitől vesszővel választassék el. Kassai így tolmácsolja gondolatát: „Annak-utánna az értelmes-mondások és periodus' tagjai közé vetett aprózott mondásokat (incisa) választja-el, p. o. *valljon, úgymond, téged látlak e itt?*" (Nytanító. 64). — A szabályt mások is tartották, pl. Kazinczy (vö. KazLev. III, 139:1803.).

4. A halmozott mondatrészek közé teendő vesszőre szintén csak Révai figyelmeztet (ElGr. 181). Kassainál ekképp szól a szabálya: „Azonn-kivül azon egygy teljes mondásnak egygy, vagy majd tsak nem egygy értelmű öszsze-hordott szavait választja, p. o. *El-mentt, meg-szökött, el-illantott, el-szaladtt, el-szeleltt*" (Nytanító. 64).

Kazinczy a mondatrészkapcsoló *és ('s)* kötőszó előtti vesszőt helytelennek tartotta. Szentgyörgyinek írja: „Stropha 3. lin. ult. *tehetetlen* (comma) *és rest.* — Szabad légyen megjegyeznem, és ezt azért, hogy jól senki sem interpungál Íróink köztt, hogy két praedicatumát eggy subjectumnak az *és* által kapcsolván össze, aus logi-

schen Gründen nem kellene elválasztanunk a' comma által". (KazLev. III, 138:1803). — És egy hasonló megjegyzése: „A' *szerelem*, 's *nyugodalom* etc. Ide úgy nem kell comma, mint az *Ádám és Éva* közzé" (KazLev. II, 533:1802.). — Mások (Kazinczy is erre céloz) nem törődtek az efféle finomságokkal.

5. Verseghy az Ort. 1817.-ben úgy jellemzi a vesszőt, mint a mellérendelés kifejezésére szolgáló írásjelet; egyetlen szabályba foglalva össze az értelmező jelző utáni, az *és* előtti meg a halmozott mondatrészek közötti vessző szabályát: „A' horgocska, (,) melly az ollyan ſzavakot válaſztya el egymástúl, mellyek jóllehet az egéſz mondáshoz tartoznak, egymástúl még is nem függnek; azutánn pedig a' kerek beſzédben még az egéſz mondásokot is. — Példának okáért: *Democritus, Athénanak nemes lakossa, gazdagsága, nagyſzivűsége, és mély tudománnya által, a' ſzegényeknek vígaſztalása, a' gazdagoknak példája, és hazájának díſze volt*" (i. m. 36; hasonlóképpen: Ort. 1798. 17).

6. A megszólítás előtti és utáni — korszakunkban igen ingadozó — vesszőhasználatról szakíróink nem emlékeznek meg. Csak Kazinczy hadakozik érte: „Vocativus elibe mindég kell a' comma" (KazLev. II, 532:1802.); és: „*Még is szaladsz kegyetlen*? post szaladsz comma" (KazLev. XII, 433:1815.).

E) A KETTŐSPONT : :

Elnevezései: *Kettős pont* (Földi, Gr. 62; Ort. 1798. 17; Gáti, Elm. 98), *két pont* (Gyarmathi, Nyelvm. I, 19; Vályi GrK. 7; Gáti, Elm. 97); *Kétpont* (Kolmár, Prób. 75; Tzs.), *Kettős* vagy *Két Pont* (DebrGr. 14.). *Kettős böket* (Kassai, Nytanító. 62), *dupla pont* (Ort. 1817. 36; Verseghy, Gr. XXXI).

Nyelvtanaink a kettőspontnak több funkcióját különböztetik meg.

1. Szakíróink egybehangzó véleménye szerint a kettőspont a hosszabb összetett mondatok (körmondatok, periódusok) tagolására, a két főrész elválasztására szolgál. „Megválaſztyuk tudni illik vele a' kerek beſzédnek elsŏ tagját az utóbbiaktúl, mint *ha tégedet kötelességidnek tellyesítésére az isteni ſzeretet nem öſztönöz: ne kérkedgy jóságos cselekedetiddel, mellyek e' nevet meg sem érdemlik*" (Ort. 1817. 36; hasonlóképpen: Földi, Gr. 62; Gyarmathi, Nyelvm. 19; DebrGr. 14; Ort. 1798. 17; Vályi, GrK. 7; Gubernáth, Inst. 15; Révai, ElGr. 178; Kassai, Nytanító. 62; Gáti, Elm. 96).

2. A kettőspontnak idézet előtti használatát grammatikáink megkívánják: „Mikor másnak beſzédgyét hozzuk elŏ, akkor a'

beſzéd elejébe dupla pontot teſzünk, mint: *azt kérdezték Jézustúl, ha kötelessége a' Csáſzárnak adót fizetni. Erre ő így felelt: adgyátok meg a' Csáſzárnak, a' mi a Csáſzáré, és az Istennek, a' mi az Istené*" (Ort. 1817. 37; Földi, Gr. 62; Gyarmathi, Nyelvm. I, 19; DebrGr. 14; Ort. 1798. 17; Vályi, GrK. 7; Gubernáth, Inst. 15; Révai, Elgr. 179; Kassai, Nytanító. 62).

Az idézetnek kettősponttal való bevezetését csak Gáti István tartotta helytelennek: „a' két pont: a' kerek beszédnek egy egész érthető részén való meg állapodásnak, késésnek jelévé tétetvén, hibáson fordíttatik, a' más elő hozott beszédének jelentésére" (Elm. 97).

3. Harmadik, ma igen gyakori funkciója a kettőspontnak az, hogy példák sorozatát bevezesse. Erről a szerepéről azonban egyedül csak Földi János emlékezik meg: „Ilímét: mikor valamelly dologra példát hozunk-fel" (Gr. 62). — Nyelvtanában Földi követte is saját szabályát, más nyelvtaníróink azonban nem szoktak írásjelet tenni a példák sorozata elé.

4. Rokon a felsorolások előtti kettősponthasználattal az az eset, amelyről Révai szól (ElGr. 179), és amelyet Kassai József így fordít le: „És-még mikortt osztályt tészünk, p. o. *két dolog neveli az Ifjúságot: A tudomány, a' jóságos erkölts. Három Isteni jóság vagyon: Hit, Reménység, Szeretet*" (Nytanító. 62).

5. Ma már nem használunk kettőspontot olyan esetekben, amilyenekre az Ort. 1817. szabálya utal: „Olly mondások közé, mellyek külömböző dolgokat kötnek, vagy vetnek öſzve, dupla pontot teſzünk, mint: *Barabbásnak, ki gyílkosságáért a' halált megérdemlette, megengedett Pilátus: Kriſztust pedig, kiben semmi vétket nem talált, halálra kárhoztatta*" (i. m. 37; hasonlóképpen: Ort. 1798. 18; Vályi, GrK. 7).

F) A PONTOSVESSZŐ: ;

Elnevezései: *Veſſzős pont* (Földi, Gr. 62), *Függő pont* (Gyarmathi, Nyelvm. I, 19), *Pontos Vonás* (DebrGr. 13), *Pontos veſzſző* (Ort.1798. 17), *pontos vonat* (Vályi, GrK. 7), *pontos vonás* (Gáti, Elm. 97; Kolmár, Prób. 75; Földi, Gr. 62), *böketes vonás* (Kassai, Nytanító. 62), *ponthorgocska* (Ort. 1817. 36; Verseghy, Gr. XXXV), *pontvessző* (Tzs.).

A pontosvesszőnek az egykorú nyelvtanok a következő funkcióit különböztetik meg:

1. A leggyakrabban említik szakíróink azt, hogy a pontosvessző „megſzaggatja a Periodus' mind Elejének, (Protasis) mind Utóljá-

nak (Apodosis) réſzeit; sőt akárminémű Beſzédnek nevezetesebb vagy nagyobb réſzeit" (DebrGr. 13; hasonlóképpen: Földi, Gr. 62; Ort. 1798. 17; Vályi, GrK. 7; Gubernáth, Inst. 15; Révai, ElGr. 179; Kassai, Nytanító. 62; Ort. 1817. 36; Gáti, Elm. 97). — Révai példáját idézzük: „*Nekem ugyan olly kellemetes volt ezen munkának el kéſzülése: hogy, nem tsak el törlötte vénségemnek minden bajait; hanem még könnyűvé, és vídámmá, tette vénségemet.*"

2. Gyarmathi, Révai és Kassai említi a pontosvesszőnek egy másik funkcióját: „A' *Függöpont* (;) *Semicolon*, tétetik a' Mondásnak ollyan két réſzei közzé, mellyek közt vagy ellenkezés vagy el oſztás, vagy következés forog fenn p. o. *A' gazdagságot igaz hogy nagy gondal vadáſzod; de a virtuſt nem annyira. Sem élet, ſem Halál; ſem jelenvalo, ſem következendö; ſem méllység, ſem magoſság. Ha Iſten van; Iſteni gondviſelésnekis kell lenni*" (Nyelvm. I, 19; hasonlóképpen: ElGr. 180; Nytanító. 63).

3. Révai és Kassai említik a pontosvesszőnek azt a szerepét, hogy ugyanarról a tárgyról szóló halmozott mellérendelt kapcsolatos mondatokat különítsen el egymástól. Példájuk: „*Hozzá látnak a' prédához. Ezek a' bőrét nyúzzák; mások nyársokra húzzák; amazok az üstöket kéfzítik; mások tüzet raknak*" (ElGr. 180; ugyanúgy: Nytanító. 63).

4. Ugyancsak Révai és Kassai ajánlja (Kassait idézzük): „[pontosvessző tétessék] a' kissebb egygy dologról való értelmes mondásokbann; de a' melylyek ellen-vetö foglalókkal (per conjunctiones adversativas) el-választatnak, p. o. *szép testbenn; de sokkal szebb lélekbenn*" (Nytanító. 63; hasonlóan: ElGr. 179).

Gáti István — tapasztalatunk szerint teljes joggal — ezt jegyzi meg a pontosvesszőről: „közönségesen, a' pontos vonással; nem élnek, nehéz lévén még az Órátoroknak is, helyét meg határozni, külömbenis igen tsak egy forma a' beszédbéli meg állapodás mind a' pontatlan, mind a' pontos vonásu helyeken" (Elm. 97).

G) A GONDOLATJEL: —

Elnevezései: *Nyúgtató Jel* (DebrGr. 15), *Pihenő jel* (ort. 1798, 19), *figyelmeztető szünet jele* (Vályi, GrK. 7), *nyugtató, és szó hagyó jegy* (Kassai, Nytanító. 73—4), *nyugovás' jele* (Ort. 1817. 38—9), *gondolatjel* (Tzs.).

A gondolatjelnek nyelvtanaink szerint két főfunkciója van: *a)* jelzi a nyugvást, pihenést, szünetet; *b)* a kihagyás jele.

a) A nyugtató (pihenő) jelet — a mai gondolatjelet — számos esetben használták.

1. Az Ort. 1798. és az Ort. 1817. szerint: „*a)* Mikor a' mondást félbe ſzakaſztyuk, mint: *e' bűnödért gonoſz fiú! megérdemelnéd, hogy ſzemem elől örökre — De nem! most egyſzer megengedek ifiúságodnak. b)* Mikor a' forró indúlatnak ſzinte üdőt akarunk engedni a csillapodásra, mint: *de a' te akaratod az, hogy meghallyon! — kíméld meg legalább a' ſzörnyű kínzással, mellyel hóhérid fenyetik*" (Ort. 1817. 38—9; hasonlóképpen: Ort. 1798. 19; Révai, ElGr. 186).

2. A gondolatjelnek váratlan fordulatot jelző szerepkörét is megemlítik már: „Némellykor az olvasót valamelly következendő mondásra, vagy váratlan gondolatra teſzi figyelmetessé, mint: *a' halálte — vagy az életet? a' poklote — vagy a' mennyorſzágot? Lehete sokáig tusakodnunk, e' kettő közül mellyiket válaſſzuk?*" (Ort. 1817. 39; hasonlóképpen: Ort. 1798. 20; Révai, ElGr. 186).

3. Több szerzőnél szerepel, hogy a gondolatjel: „csak a' végből tetetik valamelly mondás utánn, hogy azt az olvasó jobban megfontollya, és hogy iránta való gondolatinak helyt adgyon" (Ort. 1817. 39; hasonlóképpen: DebrGr. 15; Vályi GrK. 7; Kassai, Nytanító. 73). — Példát sajnos egyik idézett forrásunk sem közöl erre az esetre.

4. Szolgált a gondolatjel „annak jelentésére [is], hogy a következő beſzédnek, nintsen ſzoros egygyessége az előbbeniekkel" (DebrGr. 15; ugyanígy: Kassai, Nytanító. 74). — Példát az említett források nem közölnek.

b) A gondolatjel kihagyást jelző szerepéről a DebrGr. így emlékezik meg: „Mikor pedig ezen Lineátskák sokasítódnak illyenn formánn: — — — — — ez azt jelenti, hogy a beſzéd valami hijjával vagyon, és magára bízódik az Olvasóra, hogy azt pótolja-ki" (i. m. 15; hasonlóképpen: Vályi, GrK. 7; Révai, ElGr. 187; Kassai, Nytanító. 74). — Példa az idézett forrásokban nincs.

H) A ZÁRÓJEL: ()

Elnevezései: *Bezáró jel* (Földi, Gr. 62), *Rekeſz* (Gyarmathi, Nyelvm. I, 20; DebrGr. 14; Kassai, Nytanító. 64; Ort. 1817. 38; Verseghy, Gr. XXXV; Gáti, Elm. 92; Tzs.), *Zár-jelek* (Ort. 1798. 18), *bezárat jele* (Vályi, GrK. 7), *Zár* (Kassai, Nytanító. 64). — Feltűnő, hogy a leggyakrabban előforduló elnevezést, a *rekesz*-t a *zárójel* szó később kiszorította.

Formája általában: ( ) de van [ ] és / / is. Egyesek a jelen belülre kettőspontokat tettek: (: :) pl. Földi, Vályi, Gáti stb.

Az 1798-i Ortografiában ez áll a zárójelről: „[ ] vagy az ( ) Zár-jelek, ollyast valamit tsuknak-bé, a' mi a' jelen való beſzédnek

értelmére ſzolgált ugyan, mindazonáltal ſzükségképpen nints azzal egybe-kötve; p. o. *Még nem tudod, Szerviusom (úgymond Tzitzeró ennek a' nevezetes ékesenſzóllónak) a' Polgármeſterségnek nyertes fortélyait*" (i. m. 18; hasonlóképpen: Földi, Gr. 62; Gyarmathi, Nyelvm. I, 20; Vályi, GrK. 7; DebrGr. 14; Gubernáth, Inst. 15; Révai, ElGr. 181; Kassai, Nytanító. 64; Ort. 1817. 37—8; Gáti, Elm. 92—3). — Az Ort. 1817. ehhez a meghatározáshoz hozzáfűzi még: „A' mostani könyvekben a' rekeſzek helyett csak eggyes horgocskák tetetnek, mint: *báttyától, mert akkor már ſzülői meg-haltak volt, költséget kért*" (i. m. 37—8).

I) AZ IDÉZŐJEL: „ "

Elnevezései: *Előhozó jel* (Földi, Gr. 62), *említő* vagy *Elö-hozo jegy* (Gyarmathi, Nyelvm. I, 21), *Felhozó* (DebrGr. 15), *Emlétés jel* (Ort. 1798. 19), *Fel-hozás' jegye* (Kassai, Nytanító. 73), *idézőjel* (Tzs.). — Az elnevezés kialakulatlanságát nemcsak a sok név mutatja (Vályi jelünket a kötőjelnél tárgyalja; és azzal teljesen azonosítja; GrK. 7), hanem az is, hogy egyesek még körülírást használnak műszó helyett: „a' kezdődő és folytatott idegen mondásnak jele" (Ort. 1817. 38); „a' más beszédét mutató jel"; a' kettős görbe vonás" (Gáti, Elm. 97—8).

Funkciója világos: „[Az idézőjellel] akkor élünk, mikor valakinek ſzavait, ſzóról ſzóra felhozzuk beſzédünkbenn" (DebrGr. 15).

A jel formájában és elhelyezésében azonban már különbségek mutatkoznak.

Tárgyalt korszakunk elejének nyelvtanírói a kezdő idézőjelet lefelé, a zárót felfelé fordítják: „—"; és az idézet minden sorának elejére kiteszik az idézőjelet. Ezt a megoldást ajánlja a DebrGr. (15), Vályi (GrK. 7), Révai (ElGr. 186), Kassai (Nytanító. 73), Verseghy (Ort. 1817. 38) és Gáti István (Elm. 98).

Ez a mód azonban meglehetősen nehézkes, unalmas, és a nyomtatást tarkítja; kézírásban meg a felfelé fordított vesszőpárt nem könnyű kitenni. A mai szokásra való egyszerűsödés éppen ezért következett be a későbbiekben.

J) KÖTŐJEL: -

Míg eddig az elnevezések — ha különbözők voltak is — egy közös szemléletből indultak ki, addig a kötőjel esetében mind a magyar, mind az ennek alapját képező latin terminológia megállapodatlan,

zavaros. Ez annak a következménye, hogy a kötőjelnek két fő funkciója van: *a)* a sor végi elválasztáskor a megszakított részek összetartozásának a jelölése; *b)* az összetételek tagolása alkotóelemeik szerint. Az elnevezések ezekre a szerepkörökre kívánnak utalni.

1. Azok a nyelvtanírók, akik az összetételeknek kötőjel nélküli írását tanácsolják, a sor végi elválasztásra gondolnak csupán, mint a kötőjel funkciójára, ezért csak egy műszót használnak: „*Öſzvekötő jel* (:—:), melly az egymáſhoz tartozó, de elſzaggatott ſzókat egybe foglalja" (Földi, Gr. 62); „*Foglaló jel*, mutatja a' rend végén el nem férhető ſzó' elválasztott fogásinak által vitelét a' következendő rendre" (Ort. 1798. 16); „Az *oſztójel* (-) akkor tetetik a' sor' végénn, mikor itt a' ſzót ketté kell ſzakaſztani" (Ort. 1817. 35); *signum diaereseos* (Benyák, GrHung. 25).

2. Akik az összetételekben szükségesnek vagy lehetségesnek tartják a kötőjelet, az elnevezések megalkotásakor arra törekszenek, hogy a kötőjel kétféle funkcióját kifejezésre juttassák. Így születnek meg a következő elnevezések:

	elválasztáskor	összetételekben
Gyarmathi, Nyelvm. I, 20.	*öſzve ragaſztó jegy*	*el-oſztó jegy*
DebrGr. 14.	*Általvivő*	*Kötő Jegy* (signum unionis)
Vályi, GrK. 7.	*által vivő vagy szót egyesittő jel (transferens)*	*egyesittő jel*
Gubernáth, Inst. 14.	*Diviſi nota*	*Coniunctivum*
Révai, ElGr. 182.	*divisionis signvm*	*conivnctionis signum*
Kassai, Nytanító, 66.	*ált-vivő-jegy (signum translationis)*	*kötő jegy (signum unionis)*

A terminológia azért olyan zavaros, mert mind az elválasztást, mind az összetételeket fel lehet fogni egységnek szétdarabolásaként is, meg daraboknak egységbe illesztéseként is. — Az elválasztásnál egység osztására utal: *oſztó jel, divisi nota, divisionis signum, signum diaereseos* (és maga az *elválasztás* műszó); a darabok egységbe illesztését jelöli: *öſzvekötő jel, foglaló jel, öſzveragasztó jegy, szót egyesíttő jel, kötjel, kapcsoló jel* (és a mai *kötőjel*). A jel tulajdonképpeni szerepe fejeződik ki az *általvivő, transferens, translatio* szavakban. — Az összetételekben is darabolhat a kötőjel: *el-oſzto jegy;* meg össze is

kapcsolhat: *kötő jegy, egyesittő jel, kötjel, kapcsoló jel, signum unionis, coniunctivum, coniunctionis signum.* Amint Kassai megfogalmazza; „*Kötő jegygyel (signo unionis)* (-) élünk az ösz-szókbann, midönn a' beszédnek nyoltz részéből két, vagy több értelmes szót öszszekaptsolunk egygy dolognak jelentésére, p. o. *haj-szál, jegy-ruha* . . ." (Nytanító. 66—7).

A kötőjel műszó — bár mint látjuk, az összetételek tagjait kapcsoló jel elnevezése volt — azért vált később a jel egyetlen nevévé, mert alkalmas volt mindkét funkció megjelölésére.

A kötőjelet az elválasztáson és az összetételeken kívül természetesen még másutt is alkalmazzák.

3. Az *e* kérdőszócskát a szerzők egy része már akkor is kötőjellel kapcsolja a szóhoz: *lehetne-e* (Zádor, KazLev. XX, 115); más szerzők egybeíratják a szóval: *fejéré*, vagy *fekete* (Benyák, GrHung. 25; Verseghy, Felelet 369); ismét mások elhagyják a kötőjelet: *teszi é* (Dessewffy, KazLev. XX, 4). — A kötőjeles írást az AkH. 1832. segítette túlsúlyra: „Elmúlhatatlanúl megkivántatik . . . ime' kérdő betűnél: *e*, p. o. *hallod-e?* mert ha ez közvetetlen a' szóhoz kapcsoltatik, könnyen zavart okoz, p. o. *embere*, homo illius, és ismét: *embere?* an homo? magában pedig így: *ember-e?* minthogy önállólag még csak sejdített értelme sincs, de az *e'* névmutatóval is könnyen felcseréltethetik, szinte nem maradhat. A' kapcsoló jel *(hallod-e? látod-e)* mind ezen bajokat elhárítja" (i. m. 9).

A jel formája egész korszakunkon végig a mai: -; de Benyák szerint „-vel =" a signum diaereseos (GrHung. 25.) .— A = jellel nem találkoztunk a közgyakorlatban a szokott forma helyett.

K) HIÁNYJEL: '

Elnevezései: *Rövidítőjel* (Földi, Gr. 62), *Apaſztó jegy* (Gyarmathi, Nyelvm. I, 21), *Kihagyó* [*Jegy*] (DebrGr. 14), *Rövidítésjel* (Ort. 1798. 16), *rövidités jele* (Vályi, GrK. 7), *Ki-hagyó jegy* (Kassai, Nytanító. 64), *ki-hagyó jel* (Georch, HÍrás 56), *hiányjel* (Verseghy, Gr. XXXIII; Ort. 1817. 35; AkH. 1832. 9; Tzs.).

Funkciója teljesen egyértelmű: „valamelly betűnek, vagy egéſz ſzótagnak elmaradáſát jegyzi" (Földi, Gr. 62); „tétetik ollyan Szók eleibe, közepibe, vagy végibe, mellyekből égy, vagy több betü . . . el hagyatik, vagy elapad" (Gyarmathi, Nyelvm. I, 21).

Széleskörű alkalmazása a korszak nyelvtudományi közfelfogásában gyökerezik, amely szerint hiányjelet kell tenni a következő esetekben:

1. Az *a* határozott névelő után: *a'*; mert az *az* teljesebb alak

helyett áll, és mert utána a mássalhangzót hosszan ejtjük: „*a búza*, így mondódik ki: *abbúza*" (DebrGr. 14, *o* jelzetű jegyzet; hasonlóképpen: Földi János, KazLev. II, 156:1791.; Révai, ElGr. 407; Benyák, GrHung. 20-1; stb.). — A névelő aposztrofálása teljesen általános, szinte kivételtelen szokás tárgyalt korunkban. Teljes joggal írhatta Kolmár József: „Ezen Articulusokat: *az, ez*, Mássalhangzón kezdődő szó előtt, köz meg egyezésből apostropháljuk: p. o. *a' nép, e' nélkül*. Versszerzőink is, az igazság erejétől meg győzettetvén, azoknak már most mindég hoszszú mértéket adnak Verseikben" (Prób. 78; hasonlóképpen: Gyarmathi, Nyelvm. I, 21; DebrGr. 14; Szaller, HungGr. 6; Ort. 1798. 16; Vályi, GrK. 7; Révai, ElGr. 180—2; Benyák, GrHung. 20-1; Kassai, Nytanító. 64-5; Ort. 1817. 35; Georch, HÍrás. 56; stb.). — Az AkH. 1832. is megtartotta a névelő után a hiányjelet (i. m. 18).

A Kolmártól említett „köz meg egyezés"-en azonban már mutatkoznak az első bomlási tünetek is. Dessewffy József írja például Kazinczynak: „Azt se szeretem, mikor az *a'* ízetske mellől (melly nállam köz mértékű) valahányszor azt a' versben nem hosszan, hanem röviden ejtem, a' ki hagyva összefoglaló jel ki nem hagyódik (KazLev. XVIII, 424:1823.). — A DebrGr. következetesen hiányjel nélkül írja az *a* névelőt (vö. i. m. 14).

2. Az *az, ez, amaz, emez* stb. mutató névmások *z* nélküli (mássalhangzó előtti) variánsainak írásmódja is általánosan *a', e', ama', eme'* stb. Az aposztrofálás oka a határozott névelőével azonos (vö. DebrGr. 14). — A szokás eléggé általános (vö.: Gyarmathi, Nyelvm. I, 21—2; DebrGr. 14; Ort. 1798. 16; Vályi, GrK. 7; Révai, ElGr. 181—2; Benyák, GrHung. 20—1; Kassai, Nytanító. 64—5; Georch, HÍrás. 56; stb.). — Az AkH. 1832. a mutató névmások hiányjeléről csak a névutók előtti helyzetre nézve intézkedik: „A' független névhatározók előtt is . . . a' mutatók: *a' mellett*, e' *felől*, *a' szerint* stb." (i. m. 18), ám ez nyilván más esetekre és minden mutató névmásra érvényes. (A Tzs.-ben pl. *ama'* van!)

Ám a hiányjelnek a mutató névmások utáni elhagyásáról már vannak helyeslő és hibáztató megjegyzések, s ezek (saját hasonló tapasztalatunkon kívül is) mutatják, hogy az aposztróf kitevésének a szabálya a mutató névmások után gyengülni kezdett. — A DebrGr. pl., ha nem ellenzi is a hiányjelt, maga nem használja (mint ahogyan a névelő után sem), s ezt írja: „de ha ezen Névmássaiból elmarad is a Kihagyó, így: *a, e, ama, eme*, 's a' t. meglehet: mivel e nélkűl is ſzámos Húzásink és Jegyeink vagynak" (i. m. 14). — Mások védik a mutató névmások utáni hiányjelet azokkal szemben, akik megfeledkeznek róla: „*Férj'fiú*. Ide nem kell apostrof. *Eme'*, ide kell" (Kazinczy, KazLev. II, 533:1802.); „De ugyan

azon szerént [mint a névelőt] ezeket is apostrophálni kellene: *ama'*, *eme'*, p. o. *ama'* nagy naponn" (Kolmár, Prób. 78).

3. A mutató névmásoknak a ragokkal való kapcsolása nem kis problémát jelentett korszakunk grammatikusai számára. Választani kellett ugyanis e két lehetőség közül: *erről, arról, ezzel, azzal* stb., illetőleg *e' ről, a' ról, e' zel, a' zal* stb . . (Az *e'*, *a'* meg a ragok között a nyomtatásban gyakran nincs köz !) Az *erről, azzal* típusú írásmód a szó etimológiájáról *(ez + ről, az + val)* már nem akart tudomást venni, az *e' ről, a' ról* típusú írásmód viszont utalni óhajtott a szó eredetére és (Deme Lászlónak idézett véleményével egyetértve) a hosszú ejtésre is. (A köz nélkül való írás egyeseknél annak a jele, hogy egyetlen szónak szánták az így írók is !)

A teljes hasonulás tárgyalásakor részletesen foglalkoztunk már azzal, hogy miért szabályozta végül is az AkH. 1832. így a ragozott mutató névmások írásmódját: „*Az, ez,* 's a' többi *z*-n végződő névmások rendesen ragasztatnak, azon különbséggel, hogy mássalhangzók előtt elváltoznak, holott az kettőztetik, p. o. *az-nak, an-nak, az-ból, ab-ból, az-val, av-val;* mondatik: *azzal, azzá* is, *akkor, ekkor, akképp, ekképp, akként*, stb." (i. m. 18).

Itt jegyezzük meg még azt, hogy a nyelvtani okokon kívül esztétikai érv is szólt az aposztróf elhagyása mellett. Erre Nagyváthy János utalt egy Kazinczyhoz írott levelében: „*A' az, E', ez,* — A' *z* betű a' Consonánsok előtt el szokott maradni, és ezt az elmaradást a' *z* helyén egy Commával jelentik ki sokan: de mivel a' *z* betűnek helyére írt Comma a' szót kettészakasztja, ez tsúnya" (KazLev. XIV, 32:1816.).

4. Az *s* kötőszónak hiányjellel való írása: *'s;* teljesen általános szokás egész korszakunkban. Nyelvtaníróink a hiányjelről szólva említik is (Földi, Gr. 62; DebrGr. 14; Szaller, HungGr. 6; Ort. 1798. 16; Gubernáth, Inst. 14; Révai, ElGr. 181-2; Benyák, GrHung. 22; Ort. 1817. 35; AkH. 1832. 12), és a közgyakorlatban mindenkinél megtaláljuk.

Az aposztróf elhagyását az *'s* mellől tudomásunk szerint senki sem ajánlotta.

5. Hiányjellel jelezték a birtokos jelző *-nak, -nek* ragjának elmaradását is igen sokan: A' *Király'* leánya, (Szaller, HungGr. 6), a' *tudományok'* haszna (Vályi, GrK. 7). — Kassai József az általános úzussal szemben még a birtokosként álló személyes névmásokat is hiányjellel írná: „*mü'* emberünk, *ti'* emberetek, *ő'* emberök, *ő'* embereik" (Nytanító. 337). — Verseghy az 1817-i Ortográfiában azt bizonyítja, hogy a hiányjel elmaradása értelmetlenséget okozhat: „mint e példában: *a' Herceg' kertyét müvelte*, e' helyett: *a' Herczegnek kertyét müvelte.* Hiányjel nélkül úgy is lehetne az

első mondást érteni, mintha maga a' Herczeg müvelte volna kertyét" (i. m. 35). — Kolmár József is kívánja a hiányjelet, különösen a többszörös birtokos szerkezetekben, mégpedig azért, „hogy az Olvasónak figyelmetessége függésben tartattassék, és előre tudja, hogy az a' szó, nem köttetlen, és szabad állapotban van, hanem a' még következendő valamelly szótól függ annak értelme" (Prób. 110). — Az AkH. 1832. is megkívánja a hiányjelet „A' kihagyott birtokos *nak, nek*" helyén (i. m. 9). A szabály ilyetén alakulásában talán része volt Vörösmartynak is, aki HORVÁTH KÁROLY szerint egyetemi évei alatt (Czinke Ferenc hatására) nem tett hiányjelet a birtokos jelző után, később azonban visszatért a hiányjel használatához (VKK. I, 364).

Ez ellen a szokás ellen azonban nyelvtaníróink már korán felveszik a küzdelmet. — Földi János pl. ezt írja Kazinczynak: „[Elhagytam a hiányjelet] in Constructione Substantivi cum Substantivo: az *ember' szeme*, mert ott tűrhető, ha el marad is, mivel az szinte olly egész szóllás Nominativussal, mint Dativussal" (KazLev. II, 156:1791.). — Révai Miklós szerint sem kell hiányjel: „Falso etiam datiuum absorptum notat is vsu possessionum" (ElGr. 182). — Benyák Bernát is felteszi a kérdést: „*Angyalok' királynéja*, loco *Angyaloknak*; *Szüzek' Királynéja*, loco *Szüzeknek*, quid opus eſt signo apoſtrophi?" (GrHung. 24). És hogy nincs semmi keresnivalója a hiányjelnek, Földi érvén kívül azzal is alátámasztja, hogy pl. *a' mi bocsunk* szerkezetben sincs aposztróf, jóllehet a *mi* szintén birtokos. — Kolmár József (mint láttuk) hiányjelpárti, ám megjegyzi: „De ha valaki az Apostrophét el hagyja: bal ítéletet nem érdemel" (Prób. 111).

6. A *t* tárgyrag ki nem tevésekor (*engem, téged; magad;* továbbá: birtokos személyragok után) eléggé általános volt a hiányjel használata. Ezt javasolja Földi János: „*engem'*, e helyett: *engemet*, Uram, *kiáltáſom'* halld meg! e' helyett, Uram, *Kiáltáſomat* halld-meg. 's a' t." (Gr. 62; KazLev. II, 156:1791.). Ezt kívánja a DebrGr. (14), az Ort. 1798. (16), Gubernáth Antal (Inst. 14), Georch Illés (HÍrás. 56-7).

A *t* tárgyrag elmaradása esetén az aposztrofálás korántsem volt olyan gyakori, mint a birtokos jelzői *-nak, -nek* helyén. Az aposztróf kitevését határozottan ellenzi ebben az esetben is Benyák Bernát (GrHung. 23).

Ezt a helyzetet tükrözi az AkH. 1832., amely szerint hiányjel kell az ilyenekben: „ne hagyd *magad' magadat* helyett; ... a' személyragos nevek' rövidített szenvedője" [=*házam, kerted, házamat, kertedet*] után. Nem kell viszont hiányjel „a' szokás által régen megállapítottak, mint *engem, téged*" után (i. m. 9).

7. Alaktani teljesebb-rövidebb párok esetén is feltűnik az aposztróf a rövidebb pár után:

A *hasztalan-hasztalanul* típusban kell hiányjel Kazinczy szerint: „*Szüntelen* megkívánja hátúl az apostroph jelét, mert egészen így volna: *szüntelenűl*" (KazLev. VIII, 105:1810.).—Nem kell hiányjel: Benyák Bernát szerint: „Adverbia ... decurtata ... *haſztalan* ... *ſzüntelen* ... non indigent apoſtropho" (GrHung. 23). Viszont ugyanő ezt az írásmódot ajánlja: *Jobb' szeretem* (=jobban szeretem; GrHung. 23). Ilyen formák is vannak: *-kép'* (=-képpen, Georch, HÍrás. 56); *-ba'* (=*-ban;* Kazinczy, KazLev. III, 138:1803.). stb.

8. Egyes szavakat is szokásban volt hiányjellel rövidíteni, de nem általánosan:

szint' (= szinte; DebrGr. 14; Georch, HÍrás. 57).
gazd'aſſzony, gazd' uram (= gazdaaſſzony, gazdauram; Benyák, GrHung. 23).
add sz' ide (= addsza ide: Benyák, GrHung. 23),
tudj' Iſten (= tudja Isten; Benyák, Gr.Hung 23).
od' adtam (= odaadtam; Benyák, GrHung. 23).
hogy' (= hogyan; Zádor György, KazLev. XXI, 226, 238:1830.).

Ezek és hasonlók természetesen sokfelé előfordulnak. Például a magánhangzók találkozásakor az első kiesésének jelzésére alkalmazott hiányjelre Simai Ödön Kazinczytól idéz több példát: A Paramythionokból: *vissz'adni* (24), *vissz'adás* (25), *örökk'-élést* (12), *együv'állottak* (42), *vissz'éltenek* (53); Lessing: Messiás: *t'ellened* (93) *jöv'elő* (68), *öszv'olvadt* (53), *öszv'akadt* (32), *lelk'isméret* (32) stb. (vö. MNy. VI, 125). — Ezek, bár nem szokottak, még beleilleszkednek a rendszerbe, és a poetica licentia menti őket. Ám olyan esetek is vannak, amelyek már alig magyarázhatók, csak a szerző egyénieskedései. Ezekkel nem foglalkozunk.

9. Az aposztrofált *'s* jel *zs* hangértékben többeknél előfordul. A betűkkel kapcsolatban foglalkoztunk az esettel, jóllehet néhány szakírónk a hiányjellel kapcsolatban említi (Ort. 1798. 16; Benyák, GrHung. 22-3).

A hiányjel mai helyesírásunkban már csak ritkán fordul elő, nagy az elmozdulás a 150 évvel ezelőtti állapothoz képest. A hiányjel visszaszorulásának több oka volt. Egyrészt befejeződtek bizonyos rég megindult nyelvi folyamatok (pl. az *akki* stb. ejtésből *aki* lett). — Másrészt nyelvtanítóink felismerték a „hiányos" formák hiánytalanságát (például azt, hogy a ragtalan birtokos jelző is teljes értékű). Ilyen felismerések után már semmi sem indokolta a hiányjelet, el is maradt. — A hiányjel kevesbítésére

helyesírásunk egyszerűbbé, gyorsabbá és szebbé tevése végett is törekedtek helyesírásunk tudatos formálói. Földi János írja például Kazinczynak: „Az Apostrophusokat a' mi illeti, én igyekeztem a' Grammatikámban azokat kevesíteni" (KazLev. II, 156:1790.). Benyák Bernát is óv a hiányjel felesleges használatától (vö. GrHung. 24).

L) EGYÉB ÍRÁSJELEK

Két írásjelről emlékeznek még meg egyes nyelvtanok az eddig ismertetteken kívül.

1. Az egyik a paragrafus (§). — Elnevezései: *kezdet-jel* (Ort.1798. 18); *kezdetnek jele* (Ort. 1817. 39), *tzikkely* (Vályi, GrK. 7); és a meghonosuló *paragrafus*.

Funkciója egyértelmű: „arravaló, hogy az értekezést külömbféle réſzecskékre feloſſza" (Ort. 1817. 39; hasonlóképpen: Ort. 1798. 18; Gubernáth, Inst. 15; Vályi, GrK. 7). — Utána az író tetszésétől függően van, illetőleg nincs pont.

2. A jegyzésnek több jelét említik grammatikáink. Például Kassai József ezeket: „tsillagotskák, vagy keresztetskék, vagy sokkal alkalmatosbbak a' Magyarbann az *a*, *b*, *d* betűk, és Arábiai számok (*), (+), (a) (b) (d) 's a' t. (1.) (2.) (3.) 's a' t." (Nytanító. 74; hasonlóképpen: Gubernáth, Inst. 15; Ort. 1798. 19; ElGr. 187; Ort. 1817. 38).

*

Az írásjelekről előadottak tanulságait a következőkben foglaljuk össze: A helyesírás tudatos formálóiban kétségtelenül megvolt a jó szándék, hogy az írásjelek használatába rendet és rendszert vigyenek. Ámde az a terjedelem, amelyben alkalmuk volt a központozással foglalkozni, nem volt elegendő részletes és alapos szabályok kidolgozására: a legalapvetőbb szabályokat (kevés példával, vagy éppen példa nélkül!) találjuk meg csupán nyelvtanaikban. Grammatikusaink az írásgyakorlatban előforduló gyakori, de nem zavaró írásjelzési hibák, egyénieskedések megszüntetésére nem törekedtek. Sajnálatos, hogy az AkH. 1832. az írásjelhasználattal úgyszólván nem foglalkozott.

BEFEJEZÉS

Végigtekintve egész korszakunkon és a tárgyalt kérdéseken, a következőkben lehetne az eredményeket summázni.

Az egység, amelynek hiányát korszakunkban végig keservesen sínylette az egész magyar írásbeliség, az AkH. 1832. megalkotásával biztosíttatott. Az Akadémia e kiadványa (ha nem törekedett is valamennyi vitás írásmód megoldására) a főkérdések egyértelmű rendezésével elhárította a legfőbb akadályt a magyar helyesírás fejlődésének útjából. Az AkH. 1832. után meginduló gyors egységesülés (vö. DEME, RefNy. 42—6), csakhamar feledtette azt a korszakot, amelynek jellemzője (mint bemutattuk) a helyesírási tarkaság, az útkeresés volt. Korszakunkban — a nyelvhez hasonlóan, azzal együtt — a helyesírással is nagy dolog történt: egyének magánügyéből, csoportok szokásából nemzeti jelentőségű, központilag gondozandó és gondozott üggyé emelkedett, amint azt a nemzetté válás folyamata halaszthatatlanul megkívánta.

Reform nem következett be, hiszen mindennek, ami az AkH. 1832.-ben kodifikáltatott, megvolt már az előzménye. Helyesírásunk mégis sokat változott. Mindenekelőtt a szóelemző írás nagymérvű előretörése következett be. A szemléletmódnak ez az eltolódása nem rázta meg alapjaiban a magyar írásbeliséget, sőt javára vált: írásunk ezáltal lett elvszerűbb, következetesebb és egyszerűbb, mint korábban volt. A hangjelölés (sok száz év után először!) végre egyértelművé vált. Megoldódott a kétjegyű betűk kettőzése. A különírás-egybeírás-kötőjeles írás vitája az összetételeknek kötőjel nélküli egybeírása irányában dőlt el. Szempontokat kapott a közönség az idegen szavak és tulajdonnevek leírásához. Kimondották az elválasztás szabályait. Stb. — Mindezeknek az apróbb-nagyobb változásoknak, pontosabban: a helyesírásunkat tudatos gonddal fejleszteni szándékozó változtatásoknak volt köszönhető az, hogy helyesírásunk a társadalom követelte nagyobb igényeknek 1832. után is hosszú ideig meg tudott felelni.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AkH. 1832. Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai A' Magyar Tudós Társaság különös használatára. Pest, 1832.

BÁRCZI, Hangtört., BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet. 2. kiadás. Budapest, 1958.

BENKŐ, FelvIr. BENKŐ LORÁND, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Budapest, 1960.

BENKŐ, *Ly*Tört. BENKŐ LORÁND, A magyar *ly* hang története. (NytudÉrt. 1. sz.) Budapest, 1953.

Benyák, GrHung. Benyák Bernát, Grammatica Hungarica. Selmec, 1816.; Sulzer János.

Baróti Szabó, Orth. Baróti Szabó Dávid, Orthographia- és Grammaticabéli észre-vételek . . . Komárom, 1800.; Weinmüller Bálint.

BÁNÓCZI, Révai BÁNÓCZI JÓZSEF, Révai Miklós élete és munkái. Budapest, 1879.

Beregszászi Nagy, MSpr. Beregszászi Nagy Pál, Versuch einer magyarischen Sprachlehre... Erlangen, 1797.; ny. n.

Boldogréti Víg, VersOk. Boldogréti Víg László [= Horváth István] Versegi Ferentznek megfogyatkozott okoskodása A' Tiszta Magyarságban... Pest, 1806.; Trattner Mátyás.

Czinke, Székfoglaló Beszéd a 'magyar nyelv' ügyében. Mondotta Czinke Ferentz... midőn új tisztébe iktatódnék. Pest, 1808.; Trattner Mátyás.

CSÁSZÁR, Verseghy CSÁSZÁR ELEMÉR, Verseghy Ferencz élete és művei. Budapest, 1903.

DebrGr. Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság. Bécs, 1795.; Alberti Ignác.

ErdNymTárs. I. Magyar nyelv-mivelő társaság munkáinak első darabja. Szeben, 1796.; Hochmeister Márton.

Epitome 1816. [Verseghy Ferenc], Epitome Institutionum Grammaticarum Linguea Hungaricae I—V. Buda, 1816.; Egyetemi Nyomda

Farkas, UngGr. Farkas János, Ungarische Grammatik für Deutsche... umgearbeitet und vervollständigt durch Paul Szlemenics. 9. kiadás. Bécs, 1816.; Gerold Károly.

Fényfalvi Kardos, VersMots. Fényfalvi Kardos Adorján [= Révai Miklós], Versegi Ferentznek megtsalatkozott illetlen motskolódásai A' Tiszta Magyarságban... Pest, 1806.; Trattner Mátyás.

Földi, Gr. Földi János, Magyar Nyelvkönyv avagy Grammátika. 1790. Közzétette Gulyás Károly. Budapest, 1912. RMK. 28. sz.

Gáti, Elm. Gáti István, Elmélkedés a' magyar dialectusról, lexiconról, és helyes irásról. (A Jutalomfeleletek II. kötetében.)

Georch, HÍrás. Georch Illés, A' magyar helyes irás' fő rendszabásairól. (A Jutalomfeleletek II. kötetében.)

GrVitK. Vályi András magyar grammatikája felöl íratott hiva-

talos vélemények és ezekre adatott feleletek. Sok kézírása. 1798. és kk.: SzéchKt. Fol.Hung. 607.

Gubernáth, Inst. Gubernáth Antal, Institutionum linguae et litteraturae Ungaricae. I. kötet. Pozsony, 1802.; Belnay György Alajos.

Gyarmathi, Nyelvm. Gyarmathi Sámuel, Okoskodva Tanito Magyar Nyelvmester I—II. Kolozsvár, 1794.; Hochmeister Márton.

Gyarmathi, Voc. Gyarmathi Sámuel, Vocabularium... Szótár, mellyben sok magyar szókhoz hasonló hangú idegen nyelvbeli szókat rendbe szedett... Bécs, 1816.; Zweck Bertalan.

HIK. Helyesírásunk időszerű kérdései. Szerk. BENKŐ LORÁND. (NytudÉrt. 4. sz.) Budapest, 1955.

HIK.-vita A „Helyesírásunk időszerű kérdései" vitája. Szerk. FÁBIÁN PÁL. (NytudÉrt. 9. sz.) Budapest, 1956.

HírmP. Magyar Hírmondó [Szerk. Ráth Mátyás és a következők.] Pozsony, 1780-tól; Patzkó Ferenc Ágoston

HírmB. Magyar Hírmondó. [Szerk. Görög Demeter és Kerekes Sámuel.] Bécs, 1792-től; Hummel Dávid.

HTud. Hazai Tudósitások. [szerk. Kulcsár István. Pest, 1806—1808.]

IrNyDolg. Dolgozatok az irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. PAIS DEZSŐ. Budapest, 1960.

Jutalomfeleletek Jutalom feleletek a' magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire. II. kötet. Kiadta Horváth István. Pest, 1821.; Trattner János Tamás.

Kassai, Nytanító. Kassai József, Magyar Nyelv-tanító Könyv... Sárospatak, 1817.; Nádaskay András.

Kazinczy, Bácsm. 1789. Kazinczy Ferenc, Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei. Kassa, 1789.; Ellinger János József.

Kazinczy, Bácsm. 1814. Kazinczy Ferenc, Bácsmegyeinek gyötrelmei. (Munkáji IX. kötet.) Pest, 1814.; Trattner János Tamás.

KazLev. I—XXIII. Kazinczy Ferenc levelzése. I—XXIII. kötet. I—XXI. közzéteszi Váczy János. Budapest, 1890—1911.; XXII. közzéteszi Harsányi István. Budapest, 1927.; XXIII. közzéteszi Berlász J., Busa M., Cs. Gárdonyi K., Fülöp G. Budapest, 1960.

Kaziczy, RégRitk. Kazinczy Ferenc, Magyar régiségek és ritkaságok. Pest, 1808.; Trattner Mátyás.

KNIEZSA, MHír.[2] KNIEZSA ISTVÁN, A magyar helyesirás története. 2. kiadás. Budapest, 1959.

Kolmár, Prób. Kolmár József, Próbatétel a' magyar helyesirás philosophiájára. (A Jutalomfeleletek II. kötetében.)

Malovetzky, MNSzók. [Malovetzky János], Német—magyar és Magyar—német Szókönyv... Magyar—német rész. Pest, 1827.; Hartleben Konrád Ádolf.

Márton, 1807. Német—magyar és Magyar—német Lexicon, vagy is szókönyv. Első rész. Magyarúl németűl. Bécs. 1807.; Haykul Antal.

Márton, OskLex. Három nyelvből készült oskolai lexicon vagy is szókönyv... Magyar—német—deák rész. Bécs, 1816.; Zweck Bertalan.

Meliboei, Sprm. Meliboei ungarischer Sprachmeister in einer ganz

veränderten Gestalt... 6. kiadás. Pozsony, 1787.; Fűskúti Landerer Mihály.

Mind. Mindenes Gyűlytemény. [szerk. Pétzeli József.] Komárom, 1789-től; Wéber Simon Péter.

MNy. Magyar Nyelv (folyóirat)

Museum Magyar Museum [szerk. Bacsányi János és Kazinczy Ferenc, később csak Bacsányi] Pest, 1788—1789; Trattner Mátyás; — majd: Kassa, Landerer János Mihály.

NyK. Nyelvtudományi Közlemények (folyóirat)

Nyr. Magyar Nyelvőr (folyóirat)

I.OK. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei (folyóirat)

Orph. I., II. Orpheus... ki-adta Széphalmy Vintze [= Kazinczy Ferenc]. I., II. kötet. Kassa, 1790.; Landerer Mihály.

Ort. 1798. [Révai Miklós], A' Magyar Nyelvnek helyes írása, és kimondása felől kettős tanúság, a' vagy Ortografia a' nemzeti oskolák számára. Buda, 1798.; Egyetemi Nyomda.

Ort. 1817. [Verseghy Ferenc], Magyar Ortografía, avvagy Irástudomány... A' Nemzeti Oskolák' számára. Buda, 1817.; Egyetemi Nyomda.

Pápay, LitEsm. Pápay Sámuel, A' magyar literatúra' esmérete. I—II. Veszprém, 1808; Számmer Klára.

RefNy. Nyelvünk a reformkorban. Szerk. Pais Dezső. Budapest, 1955.

Révai, ElGr. Révai Miklós, Elaboratior Grammatica Hungarica... I—II. Pest. 1806.; Trattner Mátyás.

SándorI. Sokf. Sándor István, Sokféle. I—VI. darab. Győr, 1791—1799.; Steibig József.

Szalay, USprl. Szalay Imre, Ungarische Sprachlehre. Pest, 1831.; Eggenberger József.

Szaller, HungGr. Szaller György, Hungarica grammatica latine et germanice. Pozsony, 1794.; Weber Simon Péter.

Teleki, Esd. A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései G. Teleki Lászlónak. Pest, 1806.; Trattner Mátyás.

Teleki, Szótár Teleki József, Eggy tökélletes magyar szótár elrendeltetése, készítési módja. (A Jutalomfeleletek II. kötetében.)

TMNy. I. Balassa József és Simonyi Zsigmond, Tüzetes Magyar Nyelvtan. I. kötet. Budapest, 1895.

Tolnai, Nyúj. Tolnai Vilmos, A nyelvújítás. Budapest, 1929.

TudGyűjt. Tudományos Gyűjtemény. [szerk.: Fejér György 1817.; Thaisz András 1818—1827.; Vörösmarty Mihály 1828—1832.] [Pest, 1817—1841.; Trattner János Tamás.]

Tzs. Magyar és német zsebszótár. Közre bocsátá a' Magyar Tudós Társaság. Buda, 1838.; Egyetemi nyomda.

Ur. Uránia. [szerk. Kármán József és Pajor Gáspár]. [Vác, 1794—95.; Gottlieb Antal.]

Vályi, GrK. [Vályi András], A' magyar nyelvnek grammatikája. Szerzői kézirat 1798.: SzéchKt. Fol. Hung. 612.

Vályi, BírK. Vályi András bírálatai Baróti Szabó Dávid Orthographia-, és grammaticabéli észrevételeiről. Szerz., 1800.: SzéchKt. Fol. Hung. 607.

Verseghy, TisztMsg. Verseghy Ferenc, A' Tiszta Magyarság avvagy a' csínos

magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Pest, 1805.; Eggenberger József.

Verseghy, UngSpr. Verseghy Ferenc, Neuverfasste Ungarische Sprachlehre... Pest, 1805.; Eggenberger József.

Verseghy, Felelet Verseghy Ferenc, A' Filozofiának Talpigazságira épített Felelet a' Nemzeti Muzéum' nevében... a' Hazai Tudósításokba iktatott kérdésekre... Buda, 1818.; Egyetemi Nyomda.

Verseghy, Gr. Verseghy Ferenc, Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány... A' Magyar Nemzeti Oskolák' számára. Buda, 1818.; Egyetemi Nyomda.

Verseghy, Prol. Verseghy Ferenc, Proludium in institutiones linguae hungaricae... Pest, 1793.; Trattner [Mátyás].

VKK. I—II. Vörösmarty Mihály Összes Művei. I—II. kötet. Kritikai kiadás. [szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső.] Budapest, 1960.

Vörösmarty, KUSprl. Vörösmarty Mihály, Kurzgefasste Ungarische Sprachlehre für Deutsche. Pest, 1832.; Hartleben Konrád Adolf.

A Benkő Loránd könyvéből idézett részletekben előfordulnak egyes, tőlünk rendszeresen nem használt rövidítések is. Ezeknek feloldását lásd; FelvIr. 502—29.

TÁRGYMUTATÓ

Könyvünk gyakorlati használhatóságának növelését kívántuk szolgálni az alább következő tárgymutatóval. Helykímélés céljából nem törekedtünk a lehető legnagyobb teljességre; megelégedtünk azzal, hogy a keresett probléma megtalálásához a támpontot (ezt viszont több irányból is!) megadjuk. Így például külön *anyagnévi jelző* címszavunk nincs, jóllehet dolgozatunkban a *minőségjelző*-nél foglalkozunk az anyagnevek egybeírási szokásaival. — A *helyesírás* szót *h.*-val, a *helyesírási* szót *h.-i*-vel rövidítettük.

ábécé l. magyar ábécé
accentusok l. mellékjelek
affrikáció írása 122—3
alanyos szerkezetek 179—80
alapelvek | ~ fogalma 83—4 | ~ és követelmények különbsége 83—4
alárendelő szókapcsolatok 178—94
arisztokratizmus a *h.*-ban l.: nemesi előnevek kezdőbetűje 162; tisztelet jeléül alkalmazott nagy kezdőbetű 159—60; családnevek írása 195—200
átírás | ~ görögből 214—5 | ~ oroszból 215

-b, -bb középfokjel 151—3
befejezett melléknévi igenév *-t, -tt* képzője 147—9
betű | ~ és hang viszonya 30, 31, 38 | ~ mibenléte 38 | ~-k mellékjelei 40—1 | ~-k táblázata 38
betűejtés l. írás hatása a kiejtésre
betűrend l. magyar ábécé
birtokos jelzős szerkezetek 192—4
birtokos személyragok l. jottista-ipszilonista háború

c betű l. *c* hang jelölése
c hang jelölése | ~ *c*-vel 59—60, 64—6, 79 | ~ *tz*-vel 60—1 | ~ *cz*-vel 62—4, 65—6 | ~ről jutalomfeleletek 58—9
címek kezdőbetűje 161
cz betű l. *c* hang jelölése

cs betű l. *cs* hang jelölése
cs hang jelölése | ~ *ts*-sel 60—1 | ~ *cs*-sel 62—4, 65—6 | ~-ről jutalomfeleletek 58—9
családnevek 195—200

d szóvégződés | ~ + *j* l. jottista ipszilonista háború egész tárgyalása | ~ + *-ság, -ség* képző 122—3 | ~ + *-sz* személyrag 122—3 | ~ + *-szor, -szer, -ször* rag 122 | l. még felszólító mód
demokratizmus a *h.*-ban l.: családnevek írása 195—200; kiejtés szerinti írás előzményei 88

dz betű l. *dz* hang jelölése
dz hang jelölése 67—8
dz igevégződés + *j* 119

dzs betű l. *dzs* hang jelölése
dzs hang jelölése | ~ *ds*-sel 67—8 | ~ *d's*-sel 68 | ~ *dzs*-vel 67—8

e hangok jelölése 41—5
e, é, è, ę, ē betűk használatának táblázata 42
egybeírás l. különírás-egybeírás
egyjegyű betűk | a problematikus ~ 53 | ~ kettőzése 73
egység a h.-ban l. h.-i egység
egyszerűsítés elvének érvényesülése 96—8
elválasztás | ~ elvei 216—8 | ~ szabályai 218—23 | ~ a jottistáknál és az ipszilonistáknál 135
etimologikus írásmód és szóelemző írásmód különbsége 89

feliratok kezdőbetűje 162
felkiáltójel 230—1
felszólító módban | ~ *s, sz, z, dz, szt, st* igevégződés + *j* 119 | ~ a tárgyas ragozás I/2 személyének rövidebb alakjai (*olvasd* és *küldd* típus) 119—22 | ~ *t* végű igék 122

fonetikus írásmód l. kiejtés szerinti írásmód
földrajzi nevek írása 201

gondolatjel 235—6
görög átírás 214—5

gy betű | ~ helyett *dy* 68 | ~ helyett *dj* 68—9
gy szóvégződés | ~ + *j* l. jottista-ipszilonista háború | ~ + *-ság, -ség* képző 122—3 | ~ + *-sz* személyrag 122—3 | ~ + *-szor, -szer, -ször* rag 122

h betű felesleges használata 53—4
hagyományos írás elvének érvényesülése 94—6
hasonulás l.: képzés helye szerinti hasonulás, teljes hasonulás, zöngésség szerinti hasonulás
hang és betű viszonya 30, 31, 38
hangjelölés tarkasága 37
hangtan és h. kapcsolata 30—1
határozós szerkezetek 187—8
helyesírás | ~ a nyelvtanokban 30—5 | ~ és hangtan kapcsolata 30—1 | ~ és nyelvhasználat 20, 35—6 | ~ és nyelvtudomány 20—21, 28—9 | ~ mibenléte 30, 31—4, ~-nak „filozófiai principiumokra" építése 84—5
helyesírási | ~ alapelvek l. alapelvek | ~ egységért írók szövetkezése 25, 28 | ~ egység hiánya l. h.-i tarkaság | ~ egység és a tudóstársaság 26—7 | ~ egység és az államhatalom 26 | ~ egység megvalósításának útjai 25—7 | ~ jutalomfeleletek 27 | ~ követelmények l. követelmények | ~ liberalizmus 22, 26 | ~ önkényesség 21, 23 | ~szabadság 22, 26 | ~ tarkaság erősödése 19 | ~ tarkaság okai 20—4 | ~ tarkaságból kivezető utak 25—7 | ~ tudatlanság ellen 23
hiányjel 239—44

i betű összekeverése *j*-vel és *y*-nal 45—6
-i képzős melléknevek földrajzi névből 156—7
í nagybetű-párja 50—1
idegen betűk 78—81
idegen közszavak | ~ magyaros írása 203—6 | ~ idegenes írása 209—11
idegen szavak | ~ l. idegen közszavak | ~ elválasztása 223—4
idegen tulajdonnevek | ~ magyaros írása 206—9 | ~ idegenes írása 211—4
idézet kezdőbetűje 158
idézőjel 237
időtartam jelölése l. magánhangzók; mássalhangzók
igekötők egybe- és különírása 188—92
ikerszók írása 177—8
ingadozások a h.-ban l. h.-i tarkaság
intézménynevek kezdőbetűje 161
írás hatása a kiejtésre 129—30
írásjelek | ~ és mellékjelek viszonya 40—1 | ~ táblázatos összefoglalása 227 | ~ egyenkénti tárgyalása 229—44
írásreform 81—2
iskolák | ~ önkényes helyesírása 21 | ~ szempontjából a jottista és az ipszilonista írásmód 139, 140

j betű összekeverése *i*-vel és *ly*-nal 54
j + *d, l, n, t, gy, ly, ny, ty* szóvég összeolvadásos palatalizációja, ill. teljes hasonulása l. jottista—ipszilonista háború
j etimológiája (a *-ja, -je* stb. ragokban) 127—8
j használata *i* helyett 45—6
j + *s, sz, z, dz, szt, st* igevégződés teljes hasonulása 119
jegyzet jele 244
jottista-ipszilonista háború | ~ egész tárgyalása 123—145 | ~ modern szakirodalma 124 | ~ eseménynaptára 124—5 | ~ vitatott típusai 125—6 | ~ alapkérdése 127—8 | ~-ban érvek és ellenérvek 129—37 | ~-ban a jottisták győzelmének okai 137—41 | ~-ban felekezeti szempontok 141—3 | ~-ban területi megoszlás 143—4 | ~-ban a nacionalizmus jelentkezése 144 | ~-ban személyi ellentétek 144—5

katolikus és protestáns h. l. protestáns és katolikus h.

képzés helye szerinti hasonulás | ~ tárgyalása a nyelvtanokban 106—7 | ~ vitatott esetei 107—8
kérdőjel 230
kétjegyű betűk | a problematikus ~ 55—72 | ~ egy betű voltának elismerése 56—7 | egy betű voltának tagadása 55—6 | ~helyett egyjegyű mellékjeles betűk bevezetése 81—2 | ~ kettőzése az ipszilonistáknál 135 | ~ kettőzése egyszerűsítetten (csonlkítottan) 74—7 | ~kettőzése teljesen (csonkítatlanul) 73—4 | ~ kettőzésének táblázata 76 | ~ kirekesztése a magyar ábécéből 53
kétjegyű hosszú mássalhangzók elválasztása 222—3
kettőspont 233—4
kiejtés hatása az írásra 129—30
kiejtés szerinti írásmód | ~ a jottista-ipszilonista háborúban 129—30 | ~ előzményei 88—9 | ~ és a szóelemző írásmód egyensúlya 92—3 | ~ határai 87 | ~ mint a beszéd tükröztetője 86—7 | ~ visszahatása a beszédre 87—8
kis kezdőbetűk | ~ használatának más nyelvekétől eltérő szabályai 154—5
kötőjel 237—9
kötőjeles írás l. különírás-egybeírás
követelmények | ~ fogalma 83—4 | ~ és alapelvek különbsége 83—4
következetesség a h.-ban 98—100
középfok jele 151—3
különcködés a h.-ban 21—2
különírás-egybeírás | ~ szabályozatlanul maradásának okai 163 | a különírás érvei 164—5 | az egybeírás érvei 166—9 | a kötőjeles írás érvei 169—73 | ~ részletes szabályai 173—94

l szóvég + *j* l. jottista—ipszilonista háború egész tárgyalása
latin ábécé és magyar ábécé viszonya 20, 38—9
latinos elválasztás 221—2
liberalizmus a h.-ban 22, 26
locativusi *-t*, *-tt* rag 149—51

ly betű helyett *j* 69—70
ly szóvég + *j* l. jottista—ipszilonista háború egész tárgyalása

magánhangzók | a problematikus magánhangzó-betűk 41—7 | ~ hosszúságának jelöletlenül hagyása 48—50 | ~ időtartamának jelölése 47—53
magasztos jelentésű szavak nagy kezdőbetűs írása 162
magyar ábécé | ~ betűinek táblázata a nyelvtanokban 38 | ~ és latin ábécé viszonya 20, 38—9
mássalhangzók | a problematikus mássalhangzó-betűk 53—72 | ~ időtartamának jelölése 72—8
megszemélyesítések kezdőbetűje 162
mellékjelek | ~ és írásjelek viszonya 40—1 | ~ magánhangzó betűkön 40—1
mellérendelő összetételek írása 174—8
mennyiségjelzős szerkezetek 183—5
minőségjelzős szerkezetek 180—3
mondat- és szövegkezdő szavak kezdőbetűje 157
morfologikus írásmód l. szóelemző írásmód
múlt idejű melléknévi igenév *-t*, *-tt* képzője 147—9
múlt idő jele 146—7
mutatónévmások teljes hasonulásos alakjai (*annak*, *ebből* stb. típus) 112—6
műszavak kezdőbetűje 160—1

n szóvég + *j* l. jottista—ipszilonista háború egész tárgyalása
nacionalizmus | ~ a h.-ban 20, 21, 85 | ~ a jottista—ipszilonista háborúban 144
nagybetű műszó 155
nagy kezdőbetű | ~ szerepe 154 | ~ használatának szabályai 155—62
nemesi előnevek kezdőbetűje 162
népnevek kezdőbetűje 156

ny szóvég + *j* l. jottista—ipszilonista háború egész tárgyalása
nyelvhasználat és h. 20, 35—6
nyelvtanokban a h. 30—5
nyelvtudomány | ~ és h. 20—1, 28—9 | ~ szerepe a jottista—ipszilonista háborúban 138—9
nyílt *e* jelölése 41—2
nyomdák | ~ alkalmazkodása a szerzőkhöz 23—4 | ~ elégtelen betűkészlete 20—1, 23—4, 50

orosz átírás 215

ö hang | ~ jelölése 47 | ~ kettőshang volta 46—7
ő és *ő* küzdelme 51—3
önkényesség a h.-ban | ~ egyéneknél 23 | ~ iskolákban 21
öregbetű műszó l. *nagybetű*
összetett szavak l. különírás-egybeírás

palatalizáció írása l. jottista—ipszilonista háború egész tárgyalása
paragrafus jele 244
pont 229
pontosvessző 234—5
protestáns és katolikus h. | ~ a jottista—ipszilonista háborúban 141—3 | ~ összekeveredése 19, 24 | ~ szembeállítása vallási alapon 24, 58, 141—3

q betű 79

rokonságnevek kezdőbetűje 162
rövidüléshez kapcsolódó írásmódok 145—53

s betű formája 65—6
s igevégződés + *j* 119
-ság, -ség előtt | ~ *sz, z* szövég 116—8 | ~ *t, d, gy* szövég 122
st igevégződés + *j* 119

sz + *s* teljes hasonulása (*egészség* típus) 116—8
sz betű formája 70
sz igevégződés + *j* 119
sz személyrag előtt *t, d, gy* igevégződés 122
szabadság a h.-ban l. liberalizmus a h.-ban
számok l. mennyiségjelzős szókapcsolatok
szóelemző írásmód | ~ a jottista—ipszilonista háborúban 132—4 | ~ és etimologikus írásmód különbsége 89 | ~ és kiejtés szerinti írásmód egyensúlya 92—3 | ~ szükségessége és előnyei 89—90
szóismétlések írása 174—5
-szor, -szer, -ször előtt *t, d, gy* szövég 122
szöveg- és mondatkezdő nagybetűk 157
szt igevégződés + *j* 119

t szövégződés + *j* l. jottista—ipszilonista háború egész tárgyalása | ~ + *-ság, -ség* képző 122—3 | ~ + *-sz* személyrag 122—3 | ~ + *-szor, -szer, -ször* rag 122 | l. még felszólító mód
-t, -tt | ~ időjel 146—7 | ~ igenévképző 147—9 | ~ határozórag 149—51
tárgyas szerkezetek 186—7
tarkaság a h.-ban l. h.-i tarkaság
teljes hasonulás 108—22
tisztelet jeléül alkalmazott nagy kezdőbetű 159—60
ts betű l. *cs* hang jelölése
tudományok nevének kezdőbetűje 160
tulajdonnevek | ~ elválasztása 224—225 | ~ nagy kezdőbetűje 155—6
tz betű l. *c* hang jelölése

ty szövég + *j* l. jottista—ipszilonista háború egész tárgyalása

ü hang | ~ jelölése 47 | ~ kettőshang volta 46—7
ű és *ű* küzdelme 51—3
ünnepnevek kezdőbetűje 161—2

v betű | felcserélése *u*-val 55
vallási ellentétek a h.-ban l. protestáns és katolikus h.
-vá, -vé kapcsolása | ~ egy mássalhangzón végződő szavakhoz (*vérré* típus) 109 | ~ két mássalhangzón végződő szavakhoz (*társsá* típus) 109—11 | ~ hosszú mássalhangzón végződő szavakhoz (*cseppé* típus) 111—2
-val, -vel kapcsolása | ~ egy mássalhangzón végződő szavakhoz (*borral* típus) 109 | ~ két mássalhangzón végződő szavakhoz (*borssal* típus) 109—11 | ~ hosszú mássalhangzón végződő szavakhoz (*tollal* típus) 111—2
verssorok kezdőbetűje 157—8
vessző 231—3

z + *s* teljes hasonulása (*igazság* típus) 116—8
z igevégződés + *j* 119

zárójel 236—7
zárt *ë* jelölése 43—5
zöngésség szerinti hasonulás | ~ tárgyalása a nyelvtanokban 102—104 | ~ vitatott esetei 104—6

zs betű l. *zs* hang jelölése

zs hang jelölése | ~ *'s*-sel 70—1 | ~ *'z*-vel 71 | ~ *zs*-vel 71

x betű 79—80

y betű | ~ mint lágyítójel 80—1 | ~ családnevekben 81 | ~ használata *i* helyett 45—6

A kiadásért felel: Az Akadémiai Kiadó igazgatója
A szerkesztésért felelős: Somogyi Béla — Műszaki szerkesztő: Bogdán István
Alkalmazott betűtípus: Extended 10 pont
A kézirat beérkezett: 1966. X. 20. — Példányszám: 800 — Terjedelem: 16 (A/5) ív — Ak 6770
67.63094 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

J. SOLTÉSZ KATALIN

BABITS MIHÁLY KÖLTŐI NYELVE

(Nyelvészeti tanulmányok 8.)
387 oldal · Kötve 55,— Ft

A Nyugat-nemzedék egyik kimagasló és nagy hatású egyénisége költői nyelvének vizsgálata során a szerző számba veszi mindazokat a hangrendszerben, a hangok művészi felhasználásában, a verselésben, a szókincsben, a nyelvtani rendszerben, a stilisztikai eszközök használatában mutatkozó jellegzetességeket, amelyek Babits nyelvét megkülönböztetik a köznyelvtől és más írók nyelvétől; rámutat a költői nyelv általános, a kor íróinál közös vagy évszázados hagyományú jellemvonásaira is. A munkát verselemzések és a versformákat áttekintő táblázat egészíti ki. Elsősorban nyelvészek számára készült, de számot tart az irodalomtörténészek, esztéták, sőt a költészetet kedvelő nagyközönség érdeklődésére is.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ára: 38,— Ft